

EL-KİSTÂSÜ'L-MÜSTAKÎM

Dosdoğru Ölçü

EBÛ HÂMİD EL-GAZZÂLÎ

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 81

<i>Bilim ve Felsefe Serisi</i>	: 35
<i>Kitabın Adı</i>	: EL-KİSTÂSÜ'L-MÜSTAKÎM Dosdoğru Ölçü
<i>Müellifi</i>	: Ebû Hâmid Hüccetü'l-İslâm Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî (ö. 505/1111)
<i>Çeviren ve Yayına Hazırlayan</i>	: Prof. Dr. İbrahim Çapak Bingöl Üniversitesi Rektörü Dr. Sami Bakır
<i>Editör</i>	: Prof. Dr. Ferruh Özpilavcı
<i>Son Okuma</i>	: Ahmet Kaylı, Yazma Eser Uzmanı Abdullah Öztö, Yazma Eser Uzmanı
<i>Arşiv Kayıt</i>	: Süleymaniye Yazma Eser Küt., Kılıç Ali Paşa, No. 1026
<i>Kitap Tasarım</i>	: AS-64 Basın-Yayın Tanıtım, Org. ve Paz. Ltd. Şti. Divanyolu Cad. Erçevik İşhanı, No: 203, Sultanahmet-İstanbul Tel: 0212 513 39 90 / www.as64.org • info@as64.org
<i>Baskı</i>	: Matsis Matbaa Hizmetleri San. ve Tic. Ltd. Şti. Tevfikbey Mh. Dr. Ali Demir Cd. No: 51 Sefaköy - İstanbul Tel: 0 (212) 624 21 11- Sertifika No: 40421
<i>Baskı Yeri ve Yılı</i>	: 1. Baskı, İstanbul 2016 2. Baskı, İstanbul 2023
<i>Baskı Miktarı</i>	: 1. Baskı, 2000 adet 2. Baskı, 1000 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Library of Congress A CIP Catalog Record

Ebû Hâmid el-Gazzâlî
Dosdoğru Ölçü, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*

1. Mantık, 2. İslâm Felsefesi, 3. Gazzâlî, 4. Kıyas, 5. el-Kıstâsü'l-Müstakîm
ISBN: 978-975-17-5606-0

Copyright © Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Her hakkı mahfuzdur.
Bütün yayın hakları *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığına* aittir. Başkanlığın izni
olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayımlanamaz ve çoğaltılamaz.
T. C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı

Süleymaniye Mah. Kanuni Medresesi Sok. No: 5 34116 Fatih / İstanbul
Tel.: +90 (212) 511 36 37
Faks: +90 (212) 511 37 00
info@yek.gov.tr
www.yek.gov.tr

EL-KISTÂSÜ'L-MÜSTAKÎM

DOSDOĞRU ÖLÇÜ

(İNCELEME - ÇEVİRİ - TIPKIBASIM)

EBÛ HÂMİD EL-GAZZÂLÎ

(ö. 1111)

Çeviren ve Yayına Hazırlayan

İbrahim Çapak

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

TAKDİM

İnsanlık tarihi, akıl ve düşünce sahibi bir varlık olan insanın kurduğu medeniyetleri, medeniyetler arasındaki ilişkileri anlatır. İnsan, zihnî faaliyetlerde bulunma kabiliyetiyle bilim, sanat ve kültür değerleri üretir, ürettiği kültür ve düşünce ile de tarihin akışına yön verir.

Medeniyetler, kültürler, dinler, ideolojiler, etnik ve mezhebî anlayışlar arasındaki ilişkiler kimi zaman çatışma ve ayrışmalara, kimi zaman da uzlaşma ve iş birliklerine zemin hazırlamıştır.

İnsanların, toplumların ve devletlerin gücü, ürettikleri kültür ve medeniyet değerlerinin varlığıyla ölçülmüştür. İnsanoğlu olarak daha aydınlık bir gelecek inşa edebilmemiz, insanlığın ortak değeri, ortak mirası ve ortak kazanımı olan kültür ve medeniyet değerlerini geliştirebilmemizle mümkündür.

Bizler, Selçuklu'dan Osmanlı'ya ve Cumhuriyet'e kadar büyük devletler kuran bir milletiz. Bu büyük devlet geleneğinin arkasında büyük bir medeniyet ve kültür tasavvuru yatmaktadır.

İlk insandan günümüze kadar gökkubbe altında gelişen her değer, haki-katin farklı bir tezahürü olarak bizim için muteber olmuştur. İslam ve Türk tarihinden süzülüp gelen kültürel birikim bizim için büyük bir zenginlik kaynağıdır. Bilgiye, hikmete, irfana dayanan medeniyet değerlerimiz tarih boyunca sevgiyi, hoşgörüyü, adaleti, kardeşlik ve dayanışmayı ön planda tutmuştur.

Gelecek nesillere karşı en büyük sorumluluğumuz, insan ve âlem tasavvurumuzun temel bileşenlerini oluşturan bu eşsiz mirasın etkin bir şekilde aktarılmasını sağlamaktır. Bugünkü ve yarınki nesillerimizin gelişimi, geçmişimizden devraldığımız büyük kültür ve medeniyet mirasının daha iyi idrak edilmesine ve sahiplenilmesine bağlıdır.

Felsefeden tababete, astronomiden matematiğe kadar her alanda, Medine’de, Kahire’de, Şam’da, Bağdat’ta, Buhara’da, Semerkant’ta, Horasan’da, Konya’da, Bursa’da, İstanbul’da ve coğrafyamızın her köşesinde üretilen değerler, bugün tüm insanlığın ortak mirası hâline gelmiştir. Bu büyük emanete sahip çıkmak, bu büyük hazineyi gelecek nesillere aktarmak öncelikli sorumluluğumuzdur.

Yirmi birinci yüzyıl dünyasına sunabileceğimiz yeni bir medeniyet projesinin dokusunu örecektir değerleri üretebilmemiz, ancak sahip olduğumuz bu hazinelerin ve zengin birikimin işlenmesiyle mümkündür. Bu miras bize, tarihteki en büyük ilim ve düşünce insanların geniş bir yelpazede ürettikleri eserleri sunuyor. Çok çeşitli alanlarda ve disiplinlerde medeniyetimizin en zengin ve benzersiz metinlerini ihtiva eden bu eserlerin korunması, tercüme ya da tıpkıbasım yoluyla işlenmesi ve etkin bir şekilde yeniden inşa edilmesi, Büyük Türkiye Vizyonumuzun önemli bir parçasıdır. Bu doğrultuda yapılacak çalışmalar, hiç şüphesiz tarihe, ecdadımıza, gelecek nesillere ve insanlığa sunacağımız eserleri üretmeye yönelik fıkri çabaların hasılası olacaktır. Her alanda olduğu gibi bilim, düşünce, kültür ve sanat alanlarında da eser ve iş üretmek idealiyle yeniden ele alınmaya, ilgi görmeye, kaynak olmaya başlayan bu hazinelerin ülkemize ve tüm insanlığa hayırlar getirmesini temenni ederim. Aziz milletimiz, bu kutsal emaneti yücelterek muhafaza etmeyi sürdürecektir.

Recep Tayyip Erdoğan

Cumhurbaşkanı

İÇİNDEKİLER

TAKDİM	4
GİRİŞ	11
<i>el-Kıstâsü'l-Müstakîm</i> 'in Yazılış Amacı	13
Çeviride Dikkat Edilen Hususlar	14
<i>el-Kıstâsü'l-Müstakîm</i> 'in Nüshaları Hakkında Bilgi	16
İçerik Değerlendirmesi	18
Mîzân-ı Te'âdül (Yüklemli/İktirânî Kıyas)	21
a. Mîzân-ı Ekber (Büyük Ölçü/Kıyasın 1. Şekli)	22
b. Mîzân-ı Evsat (Orta Ölçü/Kıyasın 2. Şekli)	24
c. Mîzân-ı Asgar (Küçük Ölçü/Kıyasın 3. Şekli)	25
Mîzân-ı Telâzum (Telâzum Ölçüsü/Bitişik Şartlı Kıyaslar)	27
Mîzân-ı Te'ânüd (Te'ânüd Ölçüsü/Ayrık Şartlı Kıyaslar)	27
Şeytanın Mîzânı (Kıyaslarda Yapılan Hatalar ya da Yanlışlar)	30
Re'y ve Kıyasın Geçersizliği	36
Sonuç	38

EL-KİSTÂSÜ'L-MÜSTAKÎM

BİRİNCİ BÖLÜM	
Ma'rifetin Mîzânlarına Giriş	44
İKİNCİ BÖLÜM	
Mîzân-ı Te'âdül'den Olan el-Mîzânu'l-Ekber'e Dair	56
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
Mîzân-ı Evsat'a Dair	74
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
Mîzân-ı Asgar'a Dair	82
BEŞİNCİ BÖLÜM	
Mîzân-ı Telâzum'a Dair	88

ALTINCI BÖLÜM

Mîzân-ı Te'ânüd'e Dair 92

YEDİNCİ BÖLÜM

Şeytanın Mîzânı'na ve Ehl-i T'alîm'in Bununla
Nasıl Ölçtüğüne Dair 108

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Hız. Muhammed (a.s.) ve Ümmetinin Âlimleriyle Yetinmeye;
Başka Bir "İmam"a İhtiyaç Duymamaya Dair 124

DOKUZUNCU BÖLÜM

Toplumun İhtilaf Karanlığından Kurtulma Yoluna Dair 136

ONUNCU BÖLÜM

Re'y ve Kıyasın Tasviri ve Bunların Geçersizliğine Dair 162

NOTLAR

185

DİZİN

195

GİRİŞ

İran'ın Tus şehrinde 1058 (h. 450) yılında doğan Gazzâlî, çocukluğunda kendi memleketinde eğitim aldıktan sonra Ebû Nasr el-İsmâîlî'den ders almak üzere Cürcan'a gitmiş, daha sonra dönemin ilim ve kültür merkezi olan Nişabur'da İmâmü'l-Haremeyn Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî'nin öğrencisi olmuştur. Ayrıca Ebû Hâmid er-Râzkânî, Ebu'l-Hüseyin el-Mervezî, Ebû Nasr el-İsmâîlî, Ebû Sehl el-Mervezî, Ebû Yusuf en-Nessâc gibi devrin büyük âlimleri Gazzâlî'ye hocalık yapmışlardır. Gazzâlî, dönemin âlimlerinden usûl-i hadis, usûl-i fıkıh, kelâm, mantık, hukuk ve münazara gibi ilimleri öğrenmiştir.

Nişabur'da öğrenimini tamamlayınca, büyük bir ilim ve edebiyat hâmîsi olan Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün (ö. 485/1092) daveti üzerine Bağdat'a giden Gazzâlî, yaptığı büyük hizmetlerden dolayı Selçuklu veziri Nizâmülmülk tarafından şimdiki tabirle, Nizâmiye Üniversitesi rektörlüğüne tayin edilmiştir. Burada Ebû Mansur Muhammed, Muhammed b. Esad et-Tüsî, Ebu'l-Hasan el-Belensî, Ebû Abdullah Cümert el-Hüseyinî gibi birçok öğrenci yetiştiren Gazzâlî, 1111 (h. 505) yılında 55 yaşında iken vefat etmiştir.

Gazzâlî, Bağdat'ta 1091'den itibaren zamanının çoğunu felsefe okumaya ve felsefe hakkında yazmaya ayırmıştır. Onun, burada yaptığı incelemelerinde amaçladığı şey, özellikle mantık, fizik ve metafizik alanlarında bu ilimleri uzmanlarıyla mukayese edilebilecek derecede öğrenmek olmuştur. Gazzâlî, *el-Münkızu min'e'd-Dalâl* adlı eserinde filozofların, bütün metafizik görüşlerini kıyas yoluyla ispat etmeyi başaramadıklarına işaret etmektedir; bu da onun mantıkla derinden ilgilendiğinin ve hem başkalarının, hem de bizzat kendi düşüncesinin mantıksal yönlerine önem verdiğinin bir göstergesidir.¹ Gazzâlî'nin mantığa dair yazdığı eserler, onun mantığa olan ilgisini açıkça ortaya koymaktadır. Bu eserleri telif tarihlerine göre şöyle sıralamak mümkündür:

---

1 Watt, W. Montgomery, *Muslim Intellectual*, Edinburgh, 1963, s. 58, 123.

Makâsıdu'l-Felâsife (1095): Gazzâlî, bu eserde mantık, fizik ve metafizik konusunda filozofların görüşlerini ele almaktadır. Bu eser aynı zamanda, Gazzâlî'nin, filozofların iddialarına cevap verdiği *Tehâfütü'l-Felâsife* adlı eseri için bir giriş olarak da kabul edilir.

Mi'yâru'l-İlm (1099): Bu eser Gazzâlî'nin mantık ile ilgili en kapsamlı eseridir. O, bu eserinde, bazı İslâmî terim ve örnekleri kullanmaya özen göstererek mantığın İslâmî ilimler için önemine dikkat çekmekte, Aristoteles'in mantık eserlerinden örnekler vermeyi de ihmal etmemektedir.²

Mihakkü'n-Nazar (1099): Gazzâlî, bu eserinde mantıkî terminolojiyi kullanmakla beraber, örneklerini kelâm ve fıkıh usûlü ilminden seçmektedir.

el-Kıstâsü'l-Müstakîm (1103): İnceleme konumuz olan bu eserde Gazzâlî, mantığın Kur'ân kaynaklı olduğunu ifade ederek kıyas şekillerinin Kur'ân'da mevcut olduğuna dikkat çekip her kıyas çeşidini âyetlerden örnekler vererek açıklamaktadır. *el-Kıstâsü'l-Müstakîm* üzerine yazılmış, tespit edilebilen tek şerh 18. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden Mehmed Tâhir Lâlezârî (ö. 1789) tarafından kaleme alınmıştır. Söz konusu şerhin yazma eser kütüphanelerimizde çeşitli nüshaları bulunmaktadır.³

el-Müstasfâ min İlmi'l-Usûl (1109): Gazzâlî, fıkıh ilmi ile ilgili olan bu eserinin başına yaklaşık 100 sayfalık bir mantık mukaddimesine yer vermektedir. Eserin bu mukaddimesinde Gazzâlî, hem Aristoteles mantığından hem de İslâm hukukundan örnekler vermekte, İslâmî terminolojiyi kullanmaya özen göstererek mantığı İslâm hukuku alanında başarılı bir şekilde uygulamaya çalışmaktadır.⁴

2 Eser Türkçe çeviri ve Arapça tahkikiyle birlikte Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'nın yayınları arasından neşredilmiştir. Bkz. Gazzâlî *Mi'yâru'l-İlm*, (Haz. Hasan Hacak, Ali Durusoy) TYEK Yayınları, İstanbul 2013.

3 Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu, no. 1758; Âşir Efendi Koleksiyonu, no. 195; Reşid Efendi Koleksiyonu, no. 326. Bu şerhin bir değerlendirmesi ve ayrıntılı bilgi için bkz. Ferruh Özpilavcı, "Gazzâlî'nin Mantık İlmini Meşrûlaştırmasının Mantık Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", *İslâmî İlimler Dergisi*, Yıl: 7, Cilt: 7, Sayı: 13, s. 190-92.

4 Gazzâlî, *Mihakkü'n-Nazar*, (thk. Refik Acem), Beyrut, 1994, muhakkikin girişi, s. 22, 23. Bkz. Refik Acem, "el-Mantık fî Eb'âdihi'l-İslâmiyyeti ve'l-Arabiyyeti Beyne'l-Fârâbî ve'l-Gazzâlî", *el-Ebbâs*, C. XXXV, 1987, Beyrut, s. 24.

***el-Kıstâsü'l-Müstakîm*'in Yazılış Amacı**

Bâtınîlerin tehlikesini gören Gazzâlî, başta *el-Kıstâsü'l-Müstakîm* olmak üzere birtakım eserler yazarak onların iddialarını çürütmeye çalışmıştır. O, *el-Müstasfâ*, *el-Münkız*, *İhyâ'u Ulûmi'd-Dîn*, *Faysalü't-Tefrika* adlı eserlerinde yer yer Bâtınîlere değinmekle birlikte *Kitâbu'l-Müstazhiri* (*Fedâihu'l-Bâtınıyye* ve *Fedâilu'l-Mustazhiriyye*), *Kavâsimu'l-Bâtınıyye*, *Hüccetü'l-Hakk*, *Mufasssülü'l-Hilâf*, *ed-Dercü'l-Merkûm* isimli eserlerinde Bâtınîlerin görüşlerini ayrıntılı bir şekilde değerlendirmektedir.⁵

Gazzâlî, inceleme konusu yaptığımız *el-Kıstâsü'l-Müstakîm* adlı eserini de Bâtınîlerin İslâm düşüncesine aykırı olan görüşlerini mantık ilmini kullanarak çürütmek için kaleme almıştır. Eser, Bâtınî anlayışa sahip olan bir şahsın Gazzâlî'ye sorduğu soru ve Gazzâlî'nin de ona verdiği cevaplardan oluşmaktadır. Bu dönemde faaliyet gösteren Bâtınîler, Hasan Sabbâh⁶ (ö. 518/1124) taraftarı olanlardır. Bunlara tarihte Da'vet-i Cedîde Bâtınîleri denmektedir. Da'vet-i Cedîde Bâtınîlerine, Ta'limiyye, İsmâiliyye, Melâhide, Haşşâşiyye ve Seb'iyye adları da verilir. Bunlar Ehl-i Beyt'e saygı gösterdiklerini ve bilgilerini mâsum bir imâmdan aldıklarını ileri sürerler. Bunlara göre Hz. Muhammed'in (s.a.) "sâmit"i Hz. Ali olup Kur'ân'ın manası ancak onun açıklamaları ile anlaşılabilir. Ondan sonra, sıra ile imâm olarak Hz. Hasan (ö. 49/669), kardeşi Hz. Hüseyin (ö. 61/680), onun oğlu Ali Zeynelâbidîn (ö. 94/712), oğlu Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733 [?]), oğlu Cafer es-Sâ-

5 Bâtınîler için bakınız: İbrahim Ağâh Çubukçu, *Gazzalî ve Batınlık*, Ankara 1964. s. 29-51; eş-Şeharîstânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Mısır 1317, c. I, s. 195; Gazzâlî, *Fedâihu'l-Bâtınıyye*, Leiden 1956, s. 7-12; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, Haydarabat 1357, V/111; İbnü'l-Cevzî, *Telbîs-i İblîs*, Mısır 1340, s. 108; el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Firak*, Mısır 1367, s. 176; Neybahtî, *Firaku's-Sûa*, İstanbul 1931, s. 41; Gazzâlî, *Kitâb Kavâsim el-Bâtınıyye*, Ankara 1954, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. III, sayı : I-II, s. 23-55.

6 Hasan Sabbâh Bâtınlığın bir kolu olan Haşşâşin fırkasının lideridir. İsmi Hasan b. Ali b. Muhammed b. Ca'fer b. Hüseyin b. es-Sabbâh el-Himyeri'dir. Hasan Sabbâh veya Hasan bin Sabbâh diye şöhet bulmuştur. Kendi iddiasına göre Yemen emirlerinden Yusuf Himyeri'nin soyundandır. Doğum tarihi belli değildir. İran'ın Rey şehrinde doğmuş ve 1124 (h.518)'te ölmüştür.

dık (ö. 148/765) ve oğlu İsmail (ö. 142/759) gelir. Kur'ân'ın bâtinî manası ve şeriatın ahkâmı, hatadan münezze ve mâsum olan bu son imâmdan sonra, onun gizli (*mestûr*) temsilcilerinden öğrenilmelidir.⁷ Bâtınîlere göre akıl ve düşünce insanı çokluğa götürür. Bu sebeple her şeyi hata işlemeyen bir imâmdan öğrenmek gerekir. Bu da ta'lim yani öğretim yoludur. Birliği sağlamanın tek çaresi budur. Görünüşte böyle bir iddia ileri süren Bâtınîler, gerçekte her âyeti ve her hadisi te'vil ederek amaçlarına uygun anlamlar çıkarmışlardır.

Gazzâlî, Bâtınîlerin fikirlerinin halk arasında yayıldığını, kendisinin de bundan haberdar olduğunu, fikirlerini öğrenmek için onların kitaplarını okuduğu sırada hilâfet makamından, ta'limiyye mezhebinin aslını ortaya çıkaracak bir kitap yazmak için kesin bir emir aldığını ifade etmektedir. Ona göre mezheplerinin bir aslı, dayanağı ve sözlerinin de bir kıymeti ve tutar tarafı yoktur. Gazzâlî, “bir muallime ihtiyaç vardır ve bu muallimin (imâmın) mâsum olması gerekir. Bunu itiraf etmek lâzımdır. Fakat bizim mâsum muallimimiz Muhammed aleyhisselâmdır.” demektedir. Ona göre Bâtınîler, imâmlarının mâsum olduğunu, düşüncenin ve aklın insanı yanlışla götüreceğini iddia etmişlerdir. Yine onlar, hakikatin mâsum bir imâmın ta'limi (bildirmesi) ile öğrenilebileceğini, hakikati ondan anladıklarını iddia ederler. Ancak onların bazılarının mâsum imâmdan öğrendim dedikleri şeylerin hülasası Pisagor'un bozuk felsefesinden ibarettir.⁸

Çeviride Dikkat Edilen Hususlar

Gazzâlî'nin *el-Kıstâsü'l-Müstakîm* adlı eserinin elinizdeki çevirisinde Mahmud Bîcû'nun hazırladığı, 1993'te Dimeşk'te yayınlanan tahkikli metni esas alınmıştır.⁹ Viktor Şelhat tarafından hazırlanan ve 1983'te Beyrut'ta

7 Gazzâlî, *Kitâb Kavâsim el-Bâtiniyye*, Ankara 1954, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. III, sayı : I-II, s. 23. (Ahmed Ateş'in Önsözü)

8 Gazzâlî, *el-Münkız*, s. 9-19 vd.

9 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm: el-mevâzinu'l-hamsetu li'l-ma'rifeti fi'l-Kur'ân*, (thk. Mahmûd Bîcû), Dimeşk: el-Matbaatu'l-İlmiyye, 1993. Bîcû, tahkik çalışmasında Dimeşk'teki Zâhiriye Küt

yayınlanan tahkike de yer yer müracaat edilmiştir.¹⁰ *Kıstâs*'ın Türkiye kütüphanelerinde tespit ettiğimiz nüshalarının, incelememiz neticesinde Bîcû'nun tahkikinden ve birbirlerinden belirgin kayda değer sayıda farklılığın göze çarpmadığı müşahede edilmiştir.¹¹ Bu nedenle, yeni bir tahkik çalışması yapmak yerine tercümede Bîcû neşrini takip etmeye karar verdik. Elinizdeki ciltte, sözü edilen yazmalardan gayet güzel ve açık bir hatla yazılan bir nüshasının (Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa Koleksiyonu, No.1026, vr.1b-36a) tıpkıbasımı da yer almaktadır. Ancak tercümede birebir bu nüshayı değil, Bîcû'nun tahkikli neşrini esas aldığımızı vurgulamak isteriz.¹²

el-Kıstâsü'l-Müstakîm Gazzâlî'nin ifadesiyle ehli havassa hitap ettiği için, çeviride aşırı sadeleştirme yoluna gitmedik, ancak anlaşılması güç yerlerde parantez kullanarak konunun daha rahat anlaşılmasına katkıda bulunmaya çalıştık. Parantez içi açıklamaların yetersiz olduğu yerlerde “çevirenin notu” (Çev.) adıyla dipnotlar ekledik. Yer yer, esas aldığımız tahkikli metnin dipnotlarındaki açıklamalara da yer verip “muhakkikin notu” ile işaret ettik. Gazzâlî'nin ısrarla ve bilinçli bir şekilde kullandığı “mîzân” kelimesini çeviride mümkün mertebe olduğu gibi bırakmakla birlikte yer yer parantez içinde “akıl yürütme, ölçme, kıyas” şeklinde karşılığını verdik. Mesela “...mîzânın kemal-i sureti” ifadesi için parantez içinde “kıyas formu, kıyas şekli” gibi ifadeler kullandık.

---

tüphanesi'nde bulunan iki yazma nüshaya (no. 7727, 22 varak ve no. 7621 19 varak) ilaveten tarihini vermediği bir matbu nüshayı kullandığını belirtiyor. Bkz. Muhakkikin girişi, s. 9.

10 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*, (thk. Viktor Şelhat), Beyrut: Menşûrâtü Dâri'l-Meşrik, 1983.

11 Anlamı etkilemeyen تعلق / علاقة gibi basit farklılıklar göz ardı edildiğinde nüshalar arasında tespit ettiğimiz en bariz farklılıklardan biri muhakkikin elindeki nüshalarda bulunmayıp Türkiye'deki nüshaların Cârullah Efendi hariç tamamında yer alan Farsça bir beyittir. Dokuzuncu bölümün sonlarında yer alan bu beyit her bir yazmada farklı şekillerde kaydedilmiştir. (Detaylar için ilgili bölüme bkz.)

12 Yine de tıpkıbasımı yapılan nüsha ile (ya da Şelhat neşri ile) Bîcû neşri arasında manaya taalluk eden az sayıdaki farklardan önemli bulduklarımıza dipnotlarda işaret etmeye çalıştık.

***el-Kıstâsü'l-Müstakîm*'in Nüshaları Hakkında Bilgi**

el-Kıstâsü'l-Müstakîm'in birçok nüshası bulunmaktadır. Ulaştığımız nüshalar hakkında kısaca bilgi vermek faydalı olacaktır:

1. Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, No: 1026, vr. 1-36.

Her varakı 17 satırdan oluşan risâle, *Mecmû'atü'r-resâil*'in ilk risâlesi olarak kayıta yer almaktadır. 1781 (h. 1196) tarihinde Seyyid Muhammed Eşref kütüphanesinde bulunduğu anlaşılan nüsha 28 Temmuz 1737 (30 Ra 1150) tarihinde Çelebizâde İsmail Âsım tarafından mukabele ve tashih edilmiştir.¹³ *Kıstâs*'ın bu nüshası diğer nüshalar arasında yazısı en net ve anlaşılır olanıdır. قلت/قال kısımları, âyetlerin hareketleri ve bâb başlıkları kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

Hattının güzel ve anlaşılır olmasından dolayı yaptığımız tercümenin yanında tıpkıbasımına da yer verilmiştir. Bu yayından faydalanmayı kolaylaştırmak için nüshanın varak numaraları köşeli parantez içinde gösterilmiştir. Bu nüshanın ilk cümlesi ile en sonunda yer alan hitâm duâsı tercümede esas almaya çalıştığımız Bîcû tahkikinden farklılık arz eder. Bu ve diğer birkaç farka dipnotlarla işaret edilmiştir.

2. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, No: 1718, vr. 28-64.

Çok net ve anlaşılır şekilde kaleme alınan nüsha, *Mecmû'atü'r-resâil* yöntemiyle derlenmiş risâleler içinde 28 ilâ 64. varaklar arasında yer almaktadır. Muhammed Tâhir b. Seyyid Şeyh Muhammed tarafından 24 Haziran 1782 (h.12 Receb 1196)'da bir pazartesi günü yatsı namazından sonra istinsahı tamamlanmıştır. Eserin bazı nüshalarla karşılaştırılarak istinsah edildiği kenarına düşülen notlardan anlaşılmaktadır. Ancak karşılaştırılan nüshaların hangileri olduğu hakkında herhangi bir bilgiye yer verilmemektedir. Hâmişte İbn Arabî'nin (ö. 638/1240). *Fusûsu'l-Hikem*

13 Bkz. *Mecmû'atü'r-resâil*, Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, no: 1026, vr. 98a.

adlı eserinden yapılan bir iktibas, istinsah esnasında diğer kitaplara da başvurulduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra yer yer tashihlerin yapıldığı görülmektedir. Nüshanın, قلت/قال kısımlarının üstü çizilmiş; bâb başlıkları ise kırmızı mürekkep ile yazılmıştır.

3. Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa, No: 846, vr. 36-62.

Her varakta 20 satır bulunan nüshanın istinsahı, İbrahim el-Hâmidî veya Hasan b. Abdulmuhsin tarafından Aralık 1671 (Şaban 1082)'de tamamlanmıştır. Çok net ve anlaşılır şekilde kaleme alınan nüsha *Mecmû'atü'r-resâil* yöntemiyle derlenen risâleler içinde 36 ilâ 62. varaklar arasında yer almaktadır. قلت/قال kısımları ile bâb başlıkları kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

4. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, No: 650, vr. 319-338

Her varakı 25 satırdan oluşan ve *Mecmû'atü'r-resâil*'in 319 ilâ 338 varakları arasında yer alan nüsha Muhammed Ali b. Muhammed el-Hatîb tarafından istinsah edilmiştir. Ne zaman istinsah edildiğine dair bilgi içermemekle birlikte, nüshanın başında verilen bilgiye göre kütüphaneye vakfedilmesi 1745 (h. 1158)'de olmuştur. Çok net ve anlaşılır bir imlâya sahip olan nüsha, *el-Kıstâsü'l-müstakîm li takvîmi ehli't-ta'lim* şeklinde isimlendirilmiştir. قلت/قال kısımları kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Çok az olmakla birlikte yer yer kenara notlar düşülmüş ve tashihler yapılmıştır.

5. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, No: 1816, vr. 95-113.

Mecmû'atü'r-resâil'in 95 ilâ 113 varakları arasında yer alan ve her varakı 26 satırdan oluşan nüsha, Yusuf b. Feth el-Himyânî tarafından istinsah edilmiştir. Diğer nüshalara oranla anlaşılması zor bir imlâya sahip olan nüsha, Sultan Mahmud Hân tarafından vakfedilmiştir. Bâb başlıkları belirgin şekilde yazılmış; herhangi bir not düşülmemiştir.

6. Süleymaniye Kütüphanesi, Cârullah Efendi, No: 1428, vr. 1-20

İlk varakı 23 diğer varaklar ise 27 satırdan oluşan nüshanın hattı, net ve rahat anlaşılır bir şekilde değildir. Bir kitap sevdalısı olan Ebû Abdullah Velî-yüddîn Cârullah Efendi (1659-1738), okuduğu veya istinsah ettiği kitapların kenarına notlar düşürmekle meşhurdur. Ancak *Kıstâs*'a hiç not eklememiştir. Eserin قلت/قال gibi diyalog kısımları ile âyetlerin üstü çizilerek belirgin hale getirilmiş; bâb başlıkları ise kırmızı mürekkep ile yazılmıştır.

7- Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, No. 127, vr. 97b-125b

Her varağı 17 satırdan oluşan bu nüsha, ulaşabildiğimiz en eski tarihli nüshadır. Hicrî 544 (miladi 1149) tarihinde Nişabur'daki Nizâmîye med-resesinde yazılmıştır. Okunaklı olmamakla beraber, ulaşılabilen en eski ve en kıymetli nüsha olması dolayısıyla büyük öneme sahiptir. Çevirimizde bu nüsha da göz önünde bulundurulmuştur.

el-Kıstâsü'l-Müstakîm'in Türkiye kütüphanelerinde ayrıca şu nüshaları da bulunmaktadır: (8). Bursa Yazma Eser Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi Koleksiyonu, no. 1186, vr. 73-83. (9). Bursa Yazma Eser Kütüphanesi, Haraççioğlu Koleksiyonu, no. 812, vr. 112-187. (10). Manisa İl Halk Kütüphanesi, no. 1522, vr. 57b-95a. (11). Hacı Selim Ağa, no. 108, vr. 151b-176b. (12). Laleli, no. 3731, vr. 1b-25b. (13). Nuruosmaniye, no. 5009, vr. 51b-85b. (14). Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Feyzullah Efendi Koleksiyonu, no. 2136, vr. 59-86.

İçerik Değerlendirmesi

“Ma‘rifetin Mizânlarına Giriş: *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*” başlığı ile birinci bölüme başlayan Gazzâlî, ehl-i ta‘lîmden biri ile yolculuk esnasında karşılaştığını, karşılaştığı şahsın, kendisine beklemediği bir takım sorular sorduğunu ve kendisinin de bu sorulara cevap verdiğini aktarmaktadır. Eser, söz konusu şahsın sorduğu soru ve Gazzâlî'nin verdiği cevaplardan oluşmaktadır.

Ehl-i ta'limden olan şahıs, Gazzâlî'nin ma'rifetin kemâlini iddia ettiğini ve ma'rifetin hakikatini re'yle mi yoksa kıyasla mı ölçtüğünü sorarak, eğer bunlarla ölçüyor ise bunların çelişki içerdiğini, hakikatin mâsum imâma tabi olmakta olduğunu ifade etmektedir. Gazzâlî ise ileri sürülen soru ve iddialara karşılık verirken, re'y ve kıyası kullanmaktan Allaha sığındığını söyleyerek, Nahl Sûresi'nde yer alan "*Rabbinin yoluna (İslâm'a) hikmetle ve güzel öğütüyle davet et! Onlarla en güzeliyle mücadele et!*"¹⁴ âyetine dikkat çekmektedir. Ona göre insanların bir kısmını hikmet, bir kısmını öğüt/vaaz, bir kısmını da cedel ile Allah'ın yoluna davet etmek gerektir. Ayrıca Gazzâlî, Hz. İbrahim ile Nemrud arasında geçen diyalogu konuya örnek olarak vermektedir. Hz. İbrahim hasmıyla tartışırken "*Benim Rabbim diriltir ve öldürür*"¹⁵ dediğinde hasmı, "*ben de öldürür, ben de diriltirim...*" demiş, Hz. İbrahim bu misalle tartışmayı devam ettirmenin uygun olmadığını düşünerek, hasmının karakter yapısına ve anlama kapasitesine daha uygun bir şekilde "*Benim Rabbim Güneşi doğudan doğuruyor; hadi sen de batıdan doğur!*"¹⁶ demiştir. Hz. İbrahim, hasmının anlamakta zorluk çekeceğini anladığı için ölülere diriltmeyeceğine dair serdettiği delilde ısrar etmemiştir. Devamında Gazzâlî, ma'rifeti *el-kıstâsü'l-müstakîm* ile tartıştığını ifade ederek İsrâ ve Şuarâ sûrelerinde yer alan "*...ve-zinû bi'l-kıstâsi'l-müstakîm*"¹⁷ (Dosdoğru kıstas ile ölçün.) ifadesine dikkat çekmekte, "*el-kıstâsü'l-müstakîm*"i "Allah'ın kitabında tenzîl ettiği ve elçilerine onlarla ölçmelerini öğrettiği beş mîzândır" şeklinde tanımlayarak kim Resûlullah'tan ta'lim eder ve Allah'ın mîzânlarıyla bilgilerini tartarsa hidayet bulur; kim bundan yüz çevirip re'y ve kıyasa yönelirse, hakikatten sapmış, yüksekte yere çakılmış olur" demektedir.

---

14 Nahl 16/16.

15 Bakara 2/285.

16 Bakara 2/285.

17 İsrâ 17/35; Şuarâ 26/182.

Muhatabının Kur'an'da mîzânın varlığına yaptığı itiraz üzerine Gazzâlî, Rahmân ve Hadîd sûrelerindeki şu âyetleri delil getirmektedir: “*er-Rahmân, O, Kur'an'ı öğretti; insanı yarattı; ona beyanı öğretti (...) ve mîzân'ı koydu ki, mîzân'da haddi aşmayasınız. Ölçüyü adaletle ikame edin ve mîzân'da hile yapmayın.*”¹⁸, “*Biz peygamberlerimizi açık belgelerle gönderdik. Onlarla birlikle kitap ve mîzânı indirdik ki, insanlar adaleti ikame etsinler*”¹⁹ Gazzâlî, söz konusu âyetlerde geçen “mîzân”ın ma’rifetullâh mîzânı olduğunu, mîzânın nasıl kullanılacağına, O’nun elçilerinden öğrenilebileceğini ifade etmektedir. Ona göre Muallim-i evvel Allah, Muallim-i sâni, Cebrâil ve Muallim-i sâlis ise Resûlullah’tır. (s.a.) Gazzâlî, muhatabınıninkinden daha sağlam bir mîzân ortaya koyacağını ve bu mîzânın ortaya koyucusunun da Allah olduğunu ifade ederek, Kur'an'ın mîzânlarının “mîzân-ı te’âdül”, “mîzân-ı telâzum” ve “mîzân-ı te’ânüd” olmak üzere üç tane olduğunu mîzân-ı te’âdülün de “el-ekber”, “el-evsat” ve “el-asgar” olmak üzere üçe ayrıldığını aktarmaktadır.

Burhân olarak da isimlendirdiği mîzânın Kur'an kaynaklı olduğunu ifade eden Gazzâlî, mîzân şekillerini Kur'an'dan öğrendiğini şu sözlerle dile getirmektedir: “Ben bu ölçüleri Kur'an'dan öğrendim. Sonra onlarla bütün ilâhî bilgileri hatta kıyamet günü diriliş ahvâlini, kabir azabını, ehl-i fücûrun maruz kalacağı azabı, tâat ehlinin göreceği mükâfatı o ölçülerle ölçtüm. Bunların hepsini Kur'an'a ve hadislerle uygun buldum ve kesin olarak inandım ki Muhammed (s.a.) sâdık'tır ve Kur'an hak'tır.”²⁰

Gazzâlî, Kur'an ölçülerinin isimlendirmesini, ilk defa kendisinin yaptığını, bu ölçüleri de Kur'an'dan çıkardığını, bunları Kur'an'dan kendisinden önce kimsenin çıkarıp çıkarmadığını bilmediğini, fakat ölçülerin esasını ilk çıkaranın kendisi olduğunu ifade etmektedir. Ona göre müteahhirûn âlimlerinden bazıları da bu ölçüleri kullanmışlardır. Fakat onların kullandığı isimlerle kendisinin kullandığı isimler birbirlerinden farklıdır. Yine Hz. İsa ve Hz. Mu-

18 Rahmân, 55/1-9.

19 Hadîd 57/25.

20 Gazzâlî, *el-Kistâsü'l-Müstakim*, Mısır 1993, s. 59-60.

hammed'den önce yaşamış bazı bilginler de bu ölçüleri başka isimlerle kullanmışlardır. Bu bilginler ise söz konusu ölçüleri Hz. İbrahim ve Hz Musa'nın suhflarından öğrenmişlerdir.²¹ Buna göre Gazzâlî, mîzân şekillerini Kur'ân'dan ilk defa kendisinin çıkardığını ifade etmekle beraber, bunların Kur'ân nâzil olmadan önce de peygamberler yoluyla bazı toplumlar tarafından farklı isimlerle kullanıldıklarına dikkat çekmektedir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Gazzâlî'ye göre doğru ile yanlış ortaya çıkaran ölçülerin en doğrusu ve en adili olan "Kıstâs-ı Müstakîm" Allah'ın Kur'ân'da zikrettiği ve Cebrâil aracılığıyla peygamberlerine öğrettiği beş ölçüdür.²² Gazzâlî'nin *el-Kıstâsü'l-Müstakîm* adlı eserinde, "Kur'ân Ölçüleri" olarak da isimlendirdiği²³ ve *Mi'yâru'l-İlm* adlı eserinde de kıyas çeşitleri ve şekilleri²⁴ dediği bu ölçüler şunlardır:

Mîzân-ı Te'âdül (Yüklemli/İktirânî Kıyas)

Gazzâlî, "Adalet-Müsâvât Ölçüsü" olarak da isimlendirilen, mîzân-ı te'âdül klasik mantıktaki yüklemli kıyasın karşılığı, mîzân-ı te'âdülün üç şeklini de yüklemli kıyasın üç şeklinin karşılığı olarak ele almaktadır. Buna göre "mîzân-ı ekber", yüklemli kıyasın birinci, "mîzân-ı evsat", yüklemli kıyasın ikinci, "mîzân-ı asgar" ise yüklemli kıyasın üçüncü şeklinin karşılığı olarak kullanılmaktadır. Orta terim, iki öncülün birinde yüklem diğerinde konu ise, birinci, orta terim, her iki öncülde de yüklem ise ikinci, orta terim, her iki öncülde de konu olarak bulunuyorsa, üçüncü şekil meydana gelir.²⁵ Bir kıyasın gerçekleşebilmesi için orta terimin her iki öncülde de bulunması gerekir, eğer iki öncül arasında orta terim olmazsa kıyas gerçekleşmez. Nitekim

Her sarhoşluk veren haramdır.

Her gasp edilenin ödenmesi gerekir.

21 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*, s. 59.

22 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*, s. 20.

23 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*, s. 26.

24 Bkz. *Mi'yâru'l-İlm*, (nşr. Süleyman Dünya), Kahire 1961, s. 131, 134.

25 Gazzâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, (thk. S. Dünya), Mısır 1961, s. 68-69; *Mi'yâru'l-İlm*, s. 134; *el-Müstasfâ*, Mısır, 1322, s. 39; *Mihakkü'n-Nazar*, (thk. Refik Acem), Beyrut 1994, s. 92. Bkz. İbn Sînâ, *Necât*, (thk. el-Kürdi Muhyiddin Sabri) Mısır, 1331, s. 49.

önergelerinden hiçbir sonuç çıkmaz.²⁶ Çünkü bu önermeler arasında birleşmeyi sağlayacak bir orta terim yoktur.

a. Mîzân-ı Ekber (Büyük Ölçü/Kıyasın 1. Şekli)

Gazzâlî, kıyasın birinci şekline karşılık gelen mîzân-ı ekberi, *Kıstâs'ta* adalet-müsâvât ölçüsünün büyük ölçüsü olarak isimlendirmekte; örneklerini Kur'ân'dan seçerek bir takım sonuçlar elde etmektedir. Gazzâlî'ye göre bu ölçü, Hz. İbrahim'in ölçüsüdür ve Hz İbrahim bu ölçüyü Nemrud'a karşı kullanmıştır. Biz de bu ölçüyü Kur'ân vasıtasıyla ondan öğreniyoruz. Şöyle ki; Nemrud yaşadığı dönemde ulûhiyyet iddiasında bulunmuştur. Ona göre ilâh, her şeye kâdir olan demek idi. Hz. İbrahim'in Bakara Sûresi'nin 258. âyetindeki cevabını şöyle formüle eder Gazzâlî: "İlâh benim ilâhımdır. Zira benim ilâhım diriltmeye ve öldürmeye gücü yetendir. Ama sen buna güç yetiremiyorsun." Nemrud: "*Ben de diriltir, öldürürüm*"²⁷ demişti.

Nemrud bu sözüyle normal doğum yoluyla insanın hayat bulmasını, bir cellâda katlettiirmek suretiyle de onu öldürmeyi kastediyordu. İbrahim (a.s.) onun cevabı üzerine bu yolla kendisini ikna etmenin güçlüğünü anlayarak başka bir ikna yolunu seçmiştir, bu da yine Bakara Sûresi'nin 258. âyetinde zikredilmektedir: "*Allah, Güneşi doğudan getirir, haydi sen de onu batıdan getir!*" deyince Allah'ı inkâr eden Nemrud şaşırıp kaldı."²⁸ Zikredilen âyetin akıl yürütme şekli şöyledir:

Güneşi doğurmaya (ıtlâ') kim kâdirse ilâh odur.

İtlâ'a kâdir olan benim ilâhımdır.

O halde Gerçek ilâh, benim ilâhımdır.

Güneşi doğurmaya kâdir olan her zât ilâhtır.

Benim ilâhım güneşi doğurmaya kâdirdir.

O halde benim ilâhım İlâhtır.

26 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakim*, s. 45.

27 Bakara, 2/258.

28 Bakara, 2/258.

Gazzâlî'ye göre “İlâh, güneşi doğurmaya kâdir olandır” öncülünden şüp-
he edilemez. Çünkü münazara yapmakta olan İbrahim (a.s.) ile Nemrud ve
herkese göre İlâh, her şeye kâdir olandır. Güneşi doğurmak ise bu her şey
cümlesindendir. Bu, ittifakla kabul edilen bir öncüldür. “Güneşi doğurmaya
kâdir olan benim ilâhımdır” öncülü ise müşâhede ile bilinmektedir. Çünkü
Nemrud’un da, Allah’ın haricindeki diğer bütün varlıkların da güneşi doğur-
maktan ve hareket ettirmekten aciz oldukları hissen müşâhede edilmektedir.
O halde ittifakla kabul edilen birinci öncül ile müşâhedeyle bilinen ikinci
öncülün bilinmesinden Nemrud’un, güneşi doğurmağa muktedir olamadığı
sonucu çıkmaktadır. Gazzâlî, bu ölçünün sadece Nemrud’un ilâhlığını red-
detmek için değil, bütün konularda kullanılabileceğini ifade ederek şöyle de-
mektedir: “Bir terazi ile altını tartabilen birisi, aynı terazi ile gümüşü ve diğer
eşyaları da tartabilir. Çünkü altın, altın olduğu için değil, bir miktar ifade
ettiği için tartılabilir. Gümüş ve diğer şeyler de birer miktar ifade etmekte-
dir. O halde bunlar da aynı terazi ile tartılabilir.”²⁹ Ona göre, burhândan bu
sonucun elde edilmesinin sebebi sıfat için geçerli olan hükmün, mevsûf için
de geçerli olmasıdır. Bu zaruri bir şeydir ve İbrahim (a.s.)’ın Nemrud’a karşı
kullandığı delilde açıkça görülmektedir. Şöyle ki:

Benim Rabbim Güneşi doğurandır.

Güneşi doğuran ise ilâhtır.

O halde benim Rabbim İlâhtır.

kıyasında birinci öncüldeki “doğuran” kelimesi Rabb’in sıfatıdır. “Güneşi
doğuran ilâhtır” denmekle Rabb’in sıfatı olan doğurana ilâhlık hükmü
verilmiş olur. O halde bunda doğuranın mevsûfu olan Rabb’a ilâhlık hük-
münün verilmesi gerekir. İşte bir şeyin sıfatı ve sıfatına ait bir hükmün
sübûtu bilinirse, bu iki bilgidен üçüncü bir bilgi meydana gelir ki, o da
sıfat için sabit olan aynı hükmün mevsûf için de zorunlu olmasıdır.³⁰

29 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*, s. 22-23.

30 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*, s. 23. Ayrıca bkz. *Mi'yâru'l-İlm*, s. 134-136.

b. Mîzân-ı Evsat (Orta Ölçü/Kıyasın 2. Şekli)

Gazzâlî, kıyasın ikinci şekline “ikinci nazım” dediği gibi “mîzân-ı evsat/orta ölçü” de demektedir. *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*'de mîzânın bu şeklini de diğer mantık eserlerinden farklı ele alan Gazzâlî, örneklerini çoğunlukla Kur'ân'dan seçmektedir. Ona göre orta ölçü yani kıyasın ikinci şekli de İbrahim (a.s.)'a aittir. Nitekim İbrahim (a.s) “...*Ben böyle sönüp batanları Tanrı diye sevmem*”³¹ demiştir. Bu âyetin kıyas formu şöyledir:

Ay batar, değişir.

Îlâh batan, değişen değildir.

O halde Ay Îlâh değildir.

Mîzânın öncülleri bilindikten sonra, Ay'ın Îlâh olmadığı sonucu kesinlik kazanır. Bu iki öncülde birincisi olan “Ay'ın batması ve değişmesi” his ile bilinirken ikinci öncül, İbrahim (a.s.)'da hâsıl olan bilgidir. Çünkü her ne kadar onun için bu bilgi evveli olmasa da o, “Îlâh'ın değişmeyeceğini” biliyordu. Gazzâlî'ye göre bu bilgi “Îlâh değişmez”, “Her değişen hâdistir” öncüllerinden faydalanılarak elde edilmiştir.

Gazzâlî'nin şu ifadeleri konunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır: “Birbirinin misli olan iki şeyden birinde bulunan bir nitelik diğerinde bulunmazsa, bu iki şey birbirine zıttır. Yani bu iki şeyden biri, kendi niteliğini diğerinden selbeder. O, bu nitelikte nitelenmez. Adalet-müsâvât ölçülerinden mîzân-ı ekberin tarifine göre, “tümel ile yapılan bir hüküm, tikel için geçerli” iken, mîzân-ı evsatın tarifinde ise, iki şeyden birinde yokluğu söylenen bir nitelik diğerinde sabit olursa, kendisinde bu nitelik bulunmayan şey diğerine zıttır. Mesela, “Îlâh değişmez, halden hale dönmez”, “Ay ise değişir halden hale döner” önermeleri, Îlâh ile Ay arasında bir zıddiyeti gerektirir ki; bu, Ay'ın Îlâh olmaması, Îlâh'ın da Ay olmaması demektir.”³²

31 En'âm, 6/76.

32 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*, s. 28-29.

Gazzâlî'nin, mîzân-ı evsata Kur'ân âyetlerinden verdiği örneklerden biri şöyledir. Allah Teâlâ: *“Ey Yahudiler, eğer insanlar arasında yalnızca kendinizi Allah'ın dostu zannediyorsanız, haydi ölümü temenni edin, samimi iseniz. Ama onlar, yaptıkları işler yüzünden ölümü asla temenni etmezler. Allah zalimleri bilir”*³³ buyurmaktadır. Bu âyete göre Yahudiler, Allah'ın dostu olduklarını iddia etmektedirler. Oysa bilinmektedir ki dost dosta kavuşmayı arzular. Yine bilinmektedir ki Yahudiler, Allah'a kavuşmaya vesile olan ölümü istememektedirler. Bundan, zorunlu olarak “Yahudiler Allah'ın dostu değildir” sonucu çıkar. Bunun formu şöyledir:

Her dost, dostuna kavuşmayı arzular.

Yahudiler, Allah'a kavuşmayı arzulayan değildir.

O halde Yahudiler Allah'ın dostu değildirler.

Arzu (temenni) dostun niteliğidir. Yani Allah'ın dostu ona kavuşmayı temenni eder, arzular. Bu nitelik, Yahudilerde yoktur. Buna göre Allah'ın dostu olma ile Yahudi birbirine zıttır. Çünkü birinde bulunan bir nitelik, diğesinde bulunmamaktadır. O halde Allah dostu Yahudi, Yahudi de Allah'ın dostu olamaz.³⁴

c. Mîzân-ı Asgar (Küçük Ölçü/Kıyasın 3. Şekli)

Kıyasın üçüncü şeklini “mîzân-ı asgar/küçük ölçü” olarak isimlenen diren Gazzâlî'ye göre, biz bu şekli Allah'tan öğreniyoruz. Çünkü Allah bunu, Kur'ân yoluyla Hz. Muhammed'e öğretmiştir. *Kıstâs'ta*, kıyasın bu şekline şu âyet örnek verilmektedir: *“Yahudiler: Allah, beşere hiçbir şeyi indirmemiştir demekle Allah'ı kadrinin hakkını vererek takdir etmediler. De ki: Musa'nın insanlara bir nûr ve hidayet olarak getirdiği ve sizin de parça parça kâğıtlar haline koyup işinize geleni göstererek açıkladığınız,*

33 Cm 'a, 6 7

34 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*, s. 9 9 Mi'râcü's-Sâlikîn, Resâil'in içinde, Beyrut, t.y., s. 110.

*fakat çoğunu gizlediğiniz o kitabı kim indirdi ?*³⁵ Gazzâlî'ye göre onların "Allah hiçbir insana vahiy indirmemiştir" iddiası geçersizdir. Bunun böyle olduğu şu iki öncülün bir araya getirilmesi ile ortaya çıkmaktadır:

Musa (a.s.) bir insandır.

*Musa (a.s.)'a Allah'tan kitap gelmiştir.*³⁶

Bu iki öncülün bir araya getirilmesinden, zorunlu olarak "*Bazı insanlara kitap gelmiştir, vahiy indirilmiştir*" sonucu çıkar. İşte bu kıyasla "Allah hiçbir insana kitap göndermemiştir" şeklindeki iddia çürütülmüş olur. Bu iki öncülden birincisinin doğruluğu his, ikincisinin doğruluğu ise onların itiraflarıyla sabittir. Çünkü onlar, Musa (a.s.)'a indirilen kitabın esaslarından bazılarını gizlemiş, bazılarını açığa vurmuşlardır. Nitekim Allah "İşinize geleni gösterip açıkladığınız, fakat çoğunu gizlediğiniz o kitabı kim indirdi?"³⁷ şeklinde buyurmaktadır.³⁸

Gazzâlî, sonucunu göz önünde bulundurarak mîzân-ı ekberi isimi lendirmiştir. Çünkü bu mîzânın sonucu açıktır. Bunun dışındaki mîzânlardan sonuç elde etmek ya iftiraz (varsayımsal) ya da döndürmeyle mîzân-ı ekbere ircâ yoluyla mümkün olur.³⁹ Ayrıca mîzân-ı ekber birçok şeyi kapsarken, mîzân-ı asgar bunun aksine çok az şey kapsamaktadır.⁴⁰ Çünkü mîzân-ı asgarda sonuç tikeldir. İnsanî erdemleri sağlayan, insanı kurtuluşa ve mutluluğa götüren ilim yolları tümel hükümlerle ortaya konur. Tikel hükümler ilim ifade etse de ârîzîdir.⁴¹ Mîzân-ı evsat ise bu ikisinin arasında kalmaktadır. Mîzân-ı ekber, tümel olumlu, tikel olumlu, tümel olumsuz ve tikel olumsuz sonuç verdiği için ölçülerin en genişidir. Mîzân-ı evsat ile tümel

35 En'âm, 6 9

36 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakim*, s. 32; *Esâsu'l-Kıyâs*, (nşr. Fahd Muhammed es Sudhan), Riyad 1993, s. 30.

37 En'âm, 6/91.

38 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakim*, s. 32-33; Refik Acem, *el-Mantık inde'l Gazzâlî*, s. 164.

39 Gazzâlî, *Mi'yâru'l-İlm*, s. 148.

40 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakim*, s. 34-35.

41 Gazzâlî, *Mi'yâru'l-İlm*, s. 148.

olumsuz ve tikel olumsuz sonuç elde etmek mümkün iken, mîzân-ı asgar ile, sadece tikel sonuç elde edilebilmektedir.

Mîzân-ı Telâzum (Telâzum Ölçüsü/Bitişik Şartlı Kıyaslar)

Gazzâlî'nin mîzân-ı telâzum olarak isimlendirdiği mîzân şekli, klasik mantıktaki bitişik şartlı kıyaslara karşılık gelmektedir. Bitişik şartlı kıyaslarda birinci öncül (mukaddime) iki önermeden oluşurken, ikinci öncül birinci öncüldeki iki önermeden birinin olumlu veya olumsuz halidir. Böylece birinci öncüldeki iki önermeden biri veya çelişigi (*nakîz*) sonuç olarak ortaya çıkar.⁴² Gazzâlî'nin bu mîzâna örnek verdiği âyetlerden biri şudur: “*Eğer yerde ve gökte Allah'ın dışında ilâhlar olsaydı, hiç tartışmasız, ikisi de bozulup gitmişti. Arşın Rabbi olan Allah onların nitelendirdikleri şeylerden yücedir.*”⁴³ Bu âyetin kıyas formu şöyledir:

Eğer âlemde iki ilâh olsaydı yer ve gök harap olurdu.

Bilinmektedir ki yer ve gök harap olmamıştır.

*O halde âlemde iki ilâh değil bir ilâh bulunmaktadır.*⁴⁴

Yukarıda ifade edildiği gibi Gazzâlî, mîzân-ı telâzumu Kur'ân kaynaklı görmekte, bu mîzâna Kur'ân, fıkıh, kelâm ve diğer bazı ilimlerden örnekler vermektedir. Ona göre mîzân-ı telâzum pek çok ilmi alanda kullanılabildiği için son derece önemlidir.⁴⁵ Gazzâlî, bu mîzânın özellikle de sonuç vermeyen modlarının, Bâtınîler tarafından kötü niyetle kullanılmasına dikkat çekmekte ve bu mîzânı kullananları uyarmaktadır.

Mîzân-ı Te'ânüd (Te'ânüd Ölçüsü/Ayrık Şartlı Kıyaslar)

Gazzâlî, “mîzân-ı te'ânüd” ifadesini ayrık şartlı kıyasların karşılığı olarak kullanmaktadır. Bu mîzân, büyük öncülü ayrık şartlı önermelerden oluşan kı-

42 Gazzâlî, *Mî'yârü'l-İlm*, s. 151; *el-Müstasfâ*, s. 40; *Mihakkü'n-Nazar*, s. 95; Fârâbî, *K. Kıyasü's-Sağır*, (nşr. Mübahat Türker-Küyel) *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri* içinde, Ankara 1990, s. 66.

43 Enbiya, 22.

44 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*, s. 36; *Esâsü'l-Kıyâs*, s. 32.

45 Bkz. Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*, s. 37-38.

yastır.⁴⁶ Gazzâlî'ye göre bu mîzân şekli “telâzum metodu” denen kıyas şeklinin tersidir.⁴⁷ Gazzâlî, kelâmcıların mîzân-ı te’ânüde “sebr ve taksîm”⁴⁸ mantıkçı ve fıkıhçıların ise “ayrık şartlı” adını verdiklerini ifade etmektedir.⁴⁹ Bu ölçüde, birinci öncülde bulunan iki kısımdan biri onaylandığında diğerrinin onaylanmaması gerekir. Yani birinci önermenin mukaddemi olumlu olarak alınırsa tâlîsi olumsuz; tâlî olumlu olarak alınırsa mukaddemin olumsuz olması gerekir. Böylece mukaddem ile tâlî arasında bir te’ânüd (tezat) oluşur.⁵⁰

Gazzâlî, mîzân-ı te’ânüde Kur’ân’da, Hz. Muhammed’e hitapla başlayan şu âyeti örnek vermektedir: “*De ki: Size gökten ve yerden kim rızık veriyor? De ki: Allah. O halde ya biz veya siz, doğru yol üzerinde veya apaçık bir sapıklık içindeyiz.*”⁵¹ Bu âyetin akıl yürütme formu şöyledir:

Ya biz açık bir dalâletteyiz veya siz açık bir dalâlettesiniz.

Bizim dalâlette olmadığımız bilinmektedir.

*O halde siz dalâlettesiniz.*⁵²

Gazzâlî, bu mîzândaki ikinci öncülün doğruluğunu âyette geçen “*Allah sizi gökten ve yerden rızıklandırır*” ifadesiyle ispat etmeye çalışmaktadır. Ona göre inananlar, Allah’ın kendilerini yağmur yağdırmak suretiyle gökten, nebat bitirmek suretiyle de yerden rızıklandıklarını inanmakla dalâletten kurtulmuşlardır. İmansızlar da bu gerçeği inkâr ettikleri için dalâlete düşmüşlerdir.

Zikredilen ölçüleri, “*mevâzinü’l akliyyât*” olarak da isimlendiren⁵³ Gazzâlî, bunların Allah tarafından konduğunu, Cebrâîl (a.s.) tarafından öğretildiğini, Hz. İbrahim, Hz. Muhammed ve diğer peygamberler tarafından da

46 Bkz. Refik Acem, *el-Mantık inde’l-Gazzâlî*, Beyrut 1989, s. 159-160.

47 Bkz. Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, s. 42; *Mihakkü’n-Nazar*, s. 98.

48 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, s. 42; *Mi’yâru’l-İlm*, s. 156. Ayrıca bkz. *Esâsu’l-Kıyâs*, s. 20,32 ve aynı eser, sayfa 20’deki 6. dipnot.

49 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, s. 42; *Mihakkü’n-Nazar*, s. 98; *Mi’yâru’l-İlm*, s. 156.

50 Gazzâlî, *el-Kistâsü’l-Müstakim*, s. 40.

51 Sebe’, 34/24.

52 Gazzâlî, *el-Kistâsü’l-Müstakim*, s. 39; Refik Acem, *el-Mantık inde’l-Gazzâlî*, s. 165.

53 Gazzâlî, *Esâsu’l-Kıyâs*, (nşr. Fahd Muhammed es Sudhan), Riyad 1993, s. 26.

uygulandığını ifade etmektedir. O, bu ölçülerin nerelerde kullanılabileceğini ise şu ifadelerle zikretmektedir: “Ben bu ölçülerle sadece dinî bilgileri değil, riyâzî (matematik/aritmetik), hendesî (geometri), tabiî, fikhî, kelâmî... hasılı vaz’î olmayan her hakiki ilmi ölçerim. Bu ölçülerle o ilimlerin hak olanlarını bâtil olanlarından ayırt ederim. Bu ölçüler Kıstâs-ı Müstakîm’dir; Kur’ân’ın refikidir.”⁵⁴ Gazzâlî, bu ölçülerin Kıstâs-ı Müstakîm olduğunu ispatlamak için de mîzân kelimesinin geçtiği şu âyetlere yer vermektedir: “*Andolsun, biz peygamberlerimizi apaçık olan âyetlerle gönderdik ve insanlar adaleti ayakta tutsunlar diye, onlarla birlikte kitabı ve mîzânı da indirdik. Bir de kendisinde çetin bir sertlik ve insanlar için çeşitli yararlar bulunan demiri indirdik.*”⁵⁵ “*Rahmân olan Allah, Kur’ân’ı öğretti. İnsanı yarattı. Ona beyânı öğretti. Güneş ve ay belli bir hesaba tabidir. Bitki ve ağaç O’na secde etmektedirler. Gök ise, onu da yükseltti ve mîzânı koydu. Sakın mîzânda haksızlık ve taşkınlık yapmayın.*”⁵⁶

Birinci âyetle zikredilen “*kitap*” avam, “*mîzân*” havas (seçkinler), “*demir*” ise fitne yapmak ve te’viline kaçmak için kitabın müteşâbih âyetlerine uyanlar içindir.⁵⁷ Yani kitap ile avam, mîzân ile havas, demir ile de düşüncesizler yola gelir.⁵⁸ Buna göre mîzân ölçüleriyle ilgilenmesi gerekenler havastan olmalıdır. Gazzâlî, zikredilen âyetlerdeki *mîzân* kelimesinin arpa, buğday ölçüğü veya altın, gümüş terazisi anlamında olmadığını, böyle anlayanların yanlış anladıklarını ifade etmektedir. Ona göre bu âyetlerdeki *mîzân* “Allah’ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini, mülkünü, melekûtunu bilme ölçüsüdür. Bu ölçü ile ölçmenin keyfiyeti peygamberlerden öğrenilir. Nitekim peygamberler de Cebrâil’den öğrenmişlerdir. Çünkü Allah birinci, Cebrâil ikinci, Resûl (s.a.) de üçüncü öğreticidir.”⁵⁹ Gazzâlî’nin bu âyetle

54 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*, s. 60.

55 Hadîd, 57/25.

56 Rahmân, 55/1-8.

57 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*, s. 62-63, 69-70.

58 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*, s. 86.

59 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*, s. 15, 57.

geçen mîzân kelimesini kıyas şekilleri karşılığı olarak kabul ettiği ve böylece bütün kıyas çeşitlerinin Kur'ân kaynaklı olduğunu ortaya koymaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

Şeytanın Mîzânı (Kıyaslarda Yapılan Hatalar ya da Yanlışlar)

Gazzâlî, Kur'ân'dan çıkardığını söylediği mîzân-ı te'âdül, mîzân-ı telâzum ve mîzân-ı te'ânüd'ü örneklerle muhatabına anlattıktan sonra şeytanın mîzânına dair açıklamalar yapmaktadır. Gazzâlî'nin şeytanın mîzânından maksadı aslında kıyaslarda yapılan hatalar ya da yanlışlardır. Kıyasta yanlışlar, geçerli olan mîzânların arasına yeni bilgiler ilave edilerek öncüllerden yanlış sonuçların elde edilmesi ile yapılır. Şeytanın sebep olduğu yanlışların on tane olduğunu ifade eden Gazzâlî, *Mihakkü'n-Nazar*, *Mi'yâru'l-İlm* ve diğer bazı eserlerinde mîzânın şartlarındaki incelikleri aktardığını *Kıstâs'ta* muhatabına sadece bir numune takdim edeceğini ifade etmektedir.

Gazzâlî, konuya dair “Senden önce hiçbir resûl ve nebî göndermedik ki, bir şey temenni ettiği zaman, şeytan onun bu temennisine dair bir şey (vesvese) ilkâ etmiş olmasın. Ama Allah, şeytanın ilkâ ettiği şeyi giderir...”⁶⁰ âyetine yer vererek şeytanın Hz. İbrahim'in kalbine ilkâ ettiği şeyin, O'nun Güneş'e yönelerek “...İşte Rabbim budur; zira bu en büyüktür”⁶¹ dediği zaman gerçekleştiğini ifade etmektedir. Gazzâlî'ye göre şeytan Hz. İbrahim'in kalbine bunu ilkâ ederek O'nu aldatmaya çalışmıştır. Gazzâlî, bu durumu şu akıl yürütme formu ile ortaya koymaktadır:

İlâh, en büyük olandır. (İttifakla bilinen birinci öncül)

Yıldızların en büyüğü Güneş'tir. (Hissî bilgi ile bilinen ikinci öncül)

O halde İlâh, Güneş'tir. (Şeytanın ilkâ ettiği sonuç)

Bu mîzânın, mîzân-ı asgar (kıyasın üçüncü şekli) olduğunu zikreden Gazzâlî, şekilde yer alan “en büyük” ifadesinin bir nitelik olduğunu ve bunun

60 Hacc, 22/52.

61 En'âm, 6/78.

hem “güneş” te hem de “İlâh” ta bulunabileceğinin vehm ettirildiğine dikkat çekerek, “en büyük” ifadesinin hem güneş hem de İlâh için kullanılamayacağını, burada bir döndürme hatası olduğunu aktarmaktadır. Gazzâlî, konuyu daha iyi açıklamak için aşağıdaki örneğe yer vermektedir. Ona göre biri çıkıp:

“Beyaz bir renktir.

Siyah da bir renktir.

O halde siyah, beyazdır” derse, bu yanlış ve geçersiz bir sonuç olur.

Aynı şekilde çıkıp,

“İlâh en büyük olandır.

Güneş de en büyüktür.

O halde Güneş ilâhtır” derse yine yanlış ve geçersiz sonuç doğar. Çünkü birbirine zıt iki şey’in tek bir nitelikle nitelenmesi mümkündür. Ancak bu durum aralarında bir ilişkiyi gerekli kılmaz. Buna karşın bir şey’in iki şey’le nitelenmesi, niteliklerin arasında ilişkiyi gerekli kılar. Bunu anlayamayan kişi, ikisi arasındaki farkı idrak edemez.⁶²

Gazzâlî’nin konuya dair verdiği diğer bir örnek de şöyledir:

Hak-hakikat, vahdet ile, bâtıl ise kesret ile nitelenir.

Re’y mezhebi kesrete sürükler; ta’lîm mezhebi (bâtinîler) ise vahdete sürükler.

O halde, hak, ta’lîm mezhebindedir.

Verilen örneğin şeytanın bir mîzânı olduğunu ifade eden Gazzâlî’ye göre şeytan, yaptığı mîzânlarda laf kalabalığı yaparak Kur’ânî mîzânlarda kafa karıştırmaya çalışmaktadır. Böylece yanlış yapılan yerler dikkatten kaçmaktadır. Çokça söylenen yukarıdaki sözün akıl yürütme şekli şöyledir:

Hak-Hakikat vahdet ile nitelenir.

Ehl-i ta’lîm mezhebi de vahdetle nitelenir.

O halde, ehli ta’lîm mezhebi hak ile nitelenir.

62 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*, s. 49-50.

Gazzâlî'ye göre buradaki yanlışlık yukarıdaki örnekte olduğu gibi bir niteliğin iki farklı şeyi nitelemesi ile ilgilidir. Ona göre örneklerdeki yanlış, tek bir şey'in iki şey'le nitelendirilmesi ile iki şey'in tek bir şey'le nitelendirilmesinin birbiriyle karıştırılmasıdır. Bu yanlışın temel noktası, “döndürme” (aks) yanıltmasıdır. Zira “*Bütün hak-hakikatler tektir*”e inanan biri, çoğu zaman “*Bütün tek'ler haktır*”ın doğru olduğunu zanneder. Oysa tümel önerme tikel olarak döndürülür. Yani “*Bütün haklar tektir*” önermesinin döndürmesi “*Bazı tek'ler haktır*” şeklinde olur. Aynı şekilde “*Bütün insanlar canlıdır*” önermesi “*Bütün canlılar insandır*” şeklinde değil, “*Bazı canlılar insandır*” şeklinde döndürülür.⁶³

Gazzâlî'ye göre mîzânın yanlışlığı, yukarıda yer verdiğimiz “Güneş”, “en büyük” ve “hak-vahdet” örneklerinde olduğu gibi bazen mîzânın terkinin kaynaklanır. Bu örneklerde öncüllerdeki orta terim ilişkisi doğru kurulmamıştır. Bazen de maddenin bizzat bozuk olmasından kaynaklanır. Gazzâlî buna şu örneği vermektedir: Allah'ın İblis'e: “*Ellerimle (kudret) yarattığıma secde etmene ne engel oldu? Kibirlendin mi? Yoksa yücelerden biri mi oldun(!)*”.⁶⁴ sözüne, İblis'in cevap olarak şöyle demesi gibi: “*Ben Âdem'den daha hayırlıyım; zira beni ateşten onu ise çamurdan yarattın.*”⁶⁵ İblis araya iki mîzân sokuşturdu. Önce secde etmeyişi “daha hayırlı” olmakla gerekçelendirdi. Daha sonra gerekçesini, “Âdem'in çamurdan, kendisinin de ateşten yaratılması” ispat etmeye çalıştı. Misaldeki parçalar birleştirildiğinde terkinin şekil açısından geçerli olduğu görülür. Fakat bütünü oluşturan maddelerin/parçaların bizzat kendisi yanlıştır. Şöyle ki:

Ben daha hayırlıyım.

Daha hayırlı olan (olmayana) secde etmez.

O halde, ben de secde etmem.

63 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakim*, s. 52-53

64 A'râf, 7/12.

65 Sâd, 38/75.

Bu mîzânın iki öncülü de geçersizdir. Çünkü öncüllerde verilen bilgilerin doğruluğu açık ve müselleme değildir. Zira şeytana “Senin Âdem’den daha hayırlı olduğunu kabul etmiyoruz” deriz. Bu, birinci öncülü; “Daha hayırlı olana secde edilmesi gerekli değildir” dememiz de ikinci öncülü memnu’ kılar. Çünkü söz konusu ‘gereklilik’ ve ‘hak ediş’ “daha iyi olmakla” değil, Allah’ın emriyle belirlenir. Fakat İblis, ikinci öncülün ifade ettiği şeyi, yani ‘gereklilik’in ‘daha hayırlı olmakla’ değil, emirle belirleneceğini bir kenara bırakıp, daha hayırlı olduğuna dair “Zira ben ateşten yaratıldım” delilini getirmiştir. Oysa bu, daha hayırlılığın, nesep (varoluş kaynağı) ile belirleneceğini iddia etmektir. İblisin serdettiği delilin akıl yürütme şekli şöyledir:

Daha hayırlı olana mensup olan, daha hayırlıdır.

Ben daha hayırlı olana mensubum.

O halde ben, daha hayırlıyım.

Bu mîzândaki iki öncül de geçersizdir. Zira biz, “daha hayırlı olana mensup olanın, daha hayırlı olduğunu” kabul etmeyiz. Çünkü “daha hayırlılığın” nesep değil, kişinin nitelikleriyle belirleneceğini kabul ediyoruz. “Ben daha hayırlı olandan yaratıldım; zira ateş, çamurdan daha hayırlıdır” şeklindeki ikinci öncül de kabul edilemez. Çünkü çamur, su ve topraktan elde edilir. Nitekim şöyle denilir: “Su ve çamurun karışımından canlılık ve bitki üretilir. Neşv-u nemâ bunlarla gerçekleşir; ateş ise, bütün bunları yok edicidir”. Dolayısıyla İblis’in “Ateş daha hayırlıdır” sözü geçersizdir.⁶⁶

Muhatabının kestirme yolun, “imâm” a itimâd etmek olacağını ifade etmesi üzerine, Gazzâlî, “sâdık imâm” a dair bilginin zorunlu bilgi olmadığını dile getirerek, onun bu bilgiyi ya anne-babasını taklit ya da söz konusu mîzânlardan biriyle elde etmiş olabileceğine dikkat çekmektedir. Gazzâlî, taklîdi bilginin değil, yakînî mîzânlarla ölçülen bilginin değerine vurgu ya-

66 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*, s. 52-54.

parak, eğer “sâdik imâmın hatta Hz. Muhammed’in ismet inancını, anne-babandan ve dostlarından taklit yoluyla almışsan, Yahudi ve Mecusîlerden bir farkın olmaz; zira onlar da böyle yapmışlar. Ama eğer, bu mîzânlardan biriyle ölçerek almışsan, inceliklerin birinde yanılmış olabilirsin ki, böyle bir bilgiye güvenmemelisin” demektedir. Gazzâlî’ye göre takip edilmesi gereken yol, Kur’ân yoludur. Nitekim Kur’ân’da “*Şüphesiz ki takva sahibi kimselere şeytandan bir hayal-vesvese iliştiği zaman, iyice düşünürler (derhal Allah’ı hatırlarlar da) (gerçeği) görürler*”⁶⁷ denmektedir. Muhatabının Gazzâlî’nin imâmeti kendi tekeline aldığı iddiası üzerine Gazzâlî, “şunu bil ki biz “el-imâm” ile, bazen Cebrâil vasıtasıyla Allah’tan bilgi alan kişiyi kastederiz -ki ben bunu kendim için iddia etmiyorum. Bazen de Allah’tan ve Cebrâil’den Peygamber vasıtasıyla bilgi alan kişiyi kastederiz. Ki Hz. Ali’ye (r.a.) “imâm” denmesi bu manadadır. Nitekim O, direkt Cebrâil’den değil, Hz. Peygamber’den ilim aldı. Ben de ancak bu manada imâmet iddiasında bulunuyorum.” ifadeleri ile karşılık vermekte ve buna dair delillere yer vermektedir.⁶⁸

Muhatabının toplumun ihtilaflardan kurtulmasının nasıl mümkün olacağını sorması üzerine Gazzâlî, insanlar arasındaki ihtilafı Allah’ın kitabıyla bertaraf edebileceğini ifade etmektedir. Ancak ona göre ihtilafın tamamen ortadan kaldırılması mümkün değildir. Çünkü peygamberler ve hakikati anlatanlar çoğu zaman dinlenmemişlerdir. Gazzâlî’ye göre ezelde insanlar hakkında “Durmadan ihtilaf edecekler ki, zaten Allah onları bu yüzden yarattı” hükmü verilmiştir. Muhatabının, “insanların seni dinlediklerini farz et. Onları ihtilaflardan nasıl kurtarırdın” demesi üzerine Gazzâlî, “Onlara tek bir âyetle muamele ederdim” diyerek “*İnsanlar adaleti ikâme etsinler diye onlarla (Peygamberler) birlikte Kitap ve mîzânı gönderdik ve insanlar için, içinde pek çok zarar ve yarar olan demiri indirdik*”⁶⁹ âyetine yer vermektedir. Ona göre insanlar üç sınıf oldukları için Allah kitap, mîzân ve demiri indirmiştir. Gaz-

67 A’râf, 7/201.

68 Gazzâlî, *el-Kıstâsü’l-Müstakim*, s. 57.

69 Hadid 57/25.

zâli'ye göre insanlar avam, havas ve cedel ehli olmak üzere üç çeşittir. Avam sınıfı, esenlik sahibi ve ehli cennet olan saf kişilerden oluşurken, havas sınıfı zekâ ve basiret sahibi kişilerden oluşur. Cedel ehli ise bu iki sınıftan oluşan fitne arzuları yüzünden Kur'ân'ın müteşâbihlerine tâbi olan münakaşacı kişilerdir. Gazzâlî, havas ehlini, kendilerine kıstâs ölçülerini ve kıstâs ölçüleriyle nasıl ölçeceklerini öğretmek suretiyle tedavi edebileceğini ifade etmektedir. Ona göre havas toplumunda üç şey bulunur: Bunlardan birincisi, çalışmakla elde edilmeyen havas sınıfına bahşedilmiş fitrî ve tabîî birer eğilim olan sağlam karakter ve kuvvetli zekâ. İkincisi, atalardan miras kalmış kulaktan duyma bir mezhebe taassup ve taklitten arı olmaları. Üçüncüsü ise mîzânı öğretenin mîzânı bilenlerden olduğuna inanmalarıdır. Çünkü hidayet, ancak inandıktan sonra gerçekleşir. Nitekim matematik bilmediğine inanılan birinden matematik öğrenilmez. Gazzâlî'ye göre avam sınıfı saf olup, hakikatleri kavrama yeteneğine sahip olmayan bireylerden oluşmaktadır. Doğuştan gelen yetenekleri olsa da onlarda davasını ispat etme duygusu yoktur. Zanaat ve meslekleri ilimle meşgul olmalarını engellemiştir. İçlerinde cedel olgusu da yoktur, bilgiçlik taslayana da... Bunlar ihtilaf etmez fakat ihtilaf eden imâmlar arasında tereddüde düşerler. Bu kişiler vaaz ile; basiret sahipleri hikmet ile; şer heveskârları da cedel ile Allah'a davet edilir. Ona göre ehl-i cedel, hak-hakikate talattufu davet edilir yani onlarla taassup etmeden, onlara kaba davranmadan, nezaketle ve en güzel sözle tartışmak gerekir. Bu onları ikna etmezse onları ta'lîm-i mevâzine doğru çıkarmak gerekir. Yine ikna olmazlarsa, demirle (hadîd) tedavi edilirler. Yani avam kitleye Kitap (Kur'ân); havassa mîzân; fitneyi amaçlayarak, ehli olmadıkları halde kafalarına göre âyetleri tevil eden, Kitab'ın müteşâbihlerine tâbi olanlara da be's-i şedîdle nitelenen demir ile muamele edilir.

Gazzâlî, konu ile ilgili düşüncelerini şu ifadelerle özetlemektedir: “Ehl-i havassı davetteki metodum hikmetledir ve hikmet de mîzânı öğrenmekle elde edilir. Hatta kişi doğru/adil mîzânı öğrenirse, sadece bir ilmi değil, birçok ilmi

öğrenmiş olacaktır. Ehl-i avamı da Kur’ân’a havale etmek suretiyle, güzel öğütlerle (mev’ize-i hasene) ve O’nda yer alan sıfatullâhla yetinmekle hakikate davet ediyorum. Ehl-i cedeli ise, en güzel olanla tartışarak davet ediyorum. Eğer reddederse, onunla muhatap olmaktan vazgeçip, ondan gelecek şerri engellemek üzere onu, yöneticilerin caydırıcılığına ve söz konusu mîzânla beraber nâzil olan demire havale ediyorum.”⁷⁰

Re’y ve Kıyasın Geçersizliği

Muhatabının “Re’y ve kıyasa ‘mîzân’ adını veriyor ve bana âyetler okuyorsun. Oysa ben, senin ‘mîzân’ dediğin şeyin ‘kıyas’ın ta kendisi olduğunu düşünüyorum” demesi üzerine Gazzâlî re’y ve kıyası açıklamaktadır. Gazzâlî re’yî, Mu‘tezile’nin “Kullarına ‘aslah’ olanla riayet etmesi Yüce Allah’a vaciptir” sözüne yer vererek izah etmektedir. Gazzâlî’ye göre Mu‘tezile’den bu sözün tahkiki istendiğinde hiçbir dayanak gösterememektedir. Tek dayanağı, ‘akıl’dan hareketle, yaratanı yaratılana mukayese ederek, yaratanın hikmetini yaratılanın hikmetine benzeterek istihsânen başvurduğu bir re’ydir. Bu re’y, öyle sonuçlar doğurur ki “Kur’ân’ın mîzânları” Mu‘tezile’nin fesadına şahid olur. Şöyle ki:

Eğer “aslah”ı riâyet Allah’a vacip olsaydı, bunu yapardı.

Yapmadığı bilinmektedir.

O halde “aslah”ı riâyet, Allah’a vacip değildir.

Muhatabının “aslah vacip olsaydı, Allah mutlaka yapardı” sözünü kabul ediyoruz ama “Allah’ın aslahı yapmadığını kabul etmiyoruz” demesi üzerine Gazzâlî:

“Eğer “aslah”ı yapsaydı, kullarını cennette yaratır, orada bırakırdı.

Böyle yapmadığı bilinmektedir.

O halde, Allah “aslah”ı yapmış değildir” demekte ve bu sonucun “telâzum mîzânı”ndan elde edildiğini ifade etmektedir.⁷¹

⁷⁰ Gazzâlî, *el-Kıstâsü’l-Müstakim*, s. 70.

⁷¹ Gazzâlî, *el-Kıstâsü’l-Müstakim*, s. 73-74.

Gazzâlî, kıyası “bir konuda bir şey’i başka bir şey’e kıyas ederek hüküm ortaya koymaktır” şeklinde tanımlamaktadır. Ona göre Mücessime’nin “Şüphesiz Allah, cisimdir” sözü kıyasa örnektir. Çünkü onlar, “Allah, fâildir, sanatkârdır. Allah’ı diğer sanatkâr ve fâillere kıyas ederek O’nun da cisim olduğunu öğrendik” derler. Bu, geçersiz bir kıyastır. Çünkü bir fâil, sırf fâil olduğu için cisim olmaz. Kur’ân’ın mîzânıyla ölçüldüğünde, öyle bir şeyin ortaya konması imkânsızdır. Bu, “te’âdül” ölçülerinden olan “mîzân-ı ekber”e tekâbül eder. Şekli şöyledir:

Bütün fâiller, cisimdir.

Bâri olan Allah; fâildir.

O halde Allah, cisimdir.

İkinci öncül olan “Bâri olan Allah fâildir” doğrudur. Fakat birinci öncül olan “Bütün fâiller, cisimdir” doğru değildir.

Gazzâlî, Mücessime’nin “marangoz, terzi, ayakkabıcı, hacamatçı, dokumacı vs... bütün fâilleri araştırdım ve hepsinin cisim olduğunu gördüm. Buradan hareketle bütün fâillerin cisim olduğunu öğrendim” dediklerini, bunun bir tümevarım olduğunu ifade etmektedir. Gazzâlî’ye göre eğer fâillerin bir kısmı araştırıldı ise buradan hareketle tümel bir hükme varılamaz, bütün fâiller araştırılmadığı için “Allah, cisimdir” denemez. Yok, eğer “fâillerin hepsi araştırıldı” denirse bu kabul edilemez. Çünkü bütün fâilleri araştırmak mümkün olmadığı gibi yerin ve göğün fâilini araştırmak hiç mümkün değildir. Gazzâlî’ye göre böyle birinin araştırması şu kişinin araştırmasına benzer: Adam gider, at, deve, fil, haşerat, kuşlar... gibi bir takım canlılar üzerinde araştırma yapar. Hepsinin ayaklı olduğunu görür. Fakat bu arada yılan, solucan... gibi canlıları görmemiştir. Yalnız ayaklı canlıları gören bu adam, “Bütün canlılar ayakla yürürler” hükmüne varır. Veya araştırmasında, bütün hayvanların çiğneme esnasında alt çenesini kullandığını görür; ancak üst çenesiyle çiğneyen timsahı görmeden “Bütün hayvanlar, alt çenesiyle çiğner” hükmüne varır. Bütün hayvanları incelemediği için elde ettiği sonuç yanlış olur.⁷²

72 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*, s. 75-79.

Sonuç

Gazzâlî, kıyas ile ilgili kavramlardaki farklı isimlendirmelere *el-Müstasfâ'nın* mukaddimesinde ve *Mihakkü'n-Nazar*'da yer vermekle beraber asıl farklılığı Bâtînlere karşı yazdığı *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*'de ortaya koymaktadır. Çünkü Gazzâlî *Kıstâs*'ta, kıyas yerine *ölçü/mîzân*, öncül yerine *esas/asıl*, önerme yerine *kefe*, orta terim yerine *amûdu'l-mîzân*, tâlî yerine *lâzım* veya *hüküm* ve mukaddem yerine de *melzûm* veya *mahkûmun aleyh* demeyi tercih etmektedir.⁷³ Ayrıca daha önce de zikrettiğimiz gibi yüklemli kıyaslara *birinci nemat*, bitişik şartlı kıyaslara *ikinci nemat* ve ayrıık şartlı kıyaslara da *üçüncü nemat* demek ve bitişik şartlı kıyasları *telâzum ölçüsü*, ayrıık şartlı kıyasları da *te'ânüd ölçüsü* olarak isimlendirmektedir.⁷⁴

Gazzâlî, birinci nematı *adalet-müsâvât*, ikinci nematı, *telâzum* ve üçüncü nematı da *te'ânüd* olarak isimlendirmektedir. Onun birinci nematı, adalet-müsâvât ölçüsü olarak isimlendirmesinin sebebi ondaki dengeli iki öncülün varlığıdır. Ona göre sanki bu iki öncül, birbirine eşit iki kefe gibidir. Onun ikinci nemata, *telâzum ölçüsü* adını vermesinin sebebi ise iki öncülün birinin, iki cüz'e şamil olmasıdır. Bunlardan biri tâlî, diğeri ise mukaddemdir. Gazzâlî, bunu açıklamak için bitişik şartlı kıyaslarda zikrettiği Enbiyâ Sûresi'nin 22. âyetini örnek vermektedir.⁷⁵ Üçüncü nemata, *te'ânüd ölçüsü* adını vermesinin sebebi ise, bu ölçünün birinci öncülündeki önermelerden birinin aynının seçilmesi durumunda ötekinin çelişğini, birinci öncüldeki önermelerden birinin çelişğinin seçilmesi durumunda da ötekinin aynını sonuç vermesidir.⁷⁶ Gazzâlî, mîzânın kendisinden önce de bilindiğini fakat onunla ilgili isimleri ilk defa kendisinin kullandığını ifade etmektedir.⁷⁷ Onu mantikî terimleri yeniden bir takım isimlerle isimlendirmeye sevk eden şey bazı kimşelerin mantikî terimleri kullananlara, onların kullandıkları isimlerden dola-

73 Bkz. Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*, s. 38, 44-45.

74 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*, s. 19-19, 41; *el-Müstasfâ*, s. 38-43; *Mihakkü'n-Nazar*, s. 90-97.

75 Bkz. Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*, s. 38, 41.

76 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, s. 42; *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. 86; *Mihakkü'n-Nazar*, s. 98; *Mi'yâru'l-İlm*, s. 157; *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*, s. 40-41.

77 Bkz. Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*, s. 41-42.

yı aldanıp inanmalarıdır. Gazzâlî, bununla ilgili olarak *el-Kıstâsü'l-Müstakîm* adlı eserinde karşılıklı sohbet ettiği bir ehl-i ta'âlîme şöyle demektedir: “Beni buna sevk eden husus şudur: Senin karakterin zayıftır. Nefsin vehimlere tâbi olmaktadır. Dış görünüşe aldandığını görüyorum. Öyle ki sana hacamatçının kabında kırmızı (halis) bal sunulsa, tabiatın hacamatçı kabından tiksindiğinden o balın tadına bile bakamazsın. Ve hangi kapta olursa olsun balın temiz/tâhir olduğunu anlamaktan acizdir aklın.”⁷⁸ Gazzâlî, bazı insanların görünüşe bakarak nasıl yanıldıklarını açıklamak için bir de şu örneği vermektedir: “Yamalı elbise veya yünlü kaftan giyen bir Türk gördüğünde, hemen onun sûfi veya fakîh olduğuna hükmedersin. Bir sûfi de aba giyip külâh taksa, vehmin onun da Türk olduğuna hükmeder. Sözüün özü, vehmin seni ilelebet, eşyanın özünü değil, kılıfını dikkate almaya mahkûm etmiştir.”⁷⁹

Kısaca ifade etmek gerekirse, Gazzâlî'ye göre mîzânın şekilleri Kur'ân kaynaklıdır. Bunlar doğruyu yanlıştan ayıran ölçülerin en doğrusu ve en adili olan Kıstas-ı Müstakîm'dir. Kıstas-ı Müstakîm, Allah'ın Kur'ân'da indirdiği ve kendisiyle Hz. Muhammed'e ölçmeyi öğrettiği beş şekildir. Bu beş şekil de klasik mantığın temel konularından olan kıyasın birinci, ikinci, üçüncü şekilleri, bitişik ve ayrık şartlı kıyaslardır. Bu şekilleri ortaya koyan Allah, öğreten Cebrâil, ilk defa kullananlar da peygamberlerdir. Bunları daha çok Hz. İsa (a.s.) ve Hz. Muhammed (s.a.) kullanmış olmakla beraber onlardan önce de bazı kavimlerin âlimleri farklı isimler altında kullanmışlardır. Fakat onlar da sonuçta ölçüleri Hz. İbrahim ve Hz. Musa (a.s.)'ın suhurlarından öğrenmişlerdir. Görüldüğü gibi Gazzâlî'nin kıyası ele alış tarzı, özellikle de *el-Kıstâsü'l-Müstakîm* adlı eserindeki ifade şekli, içerik olarak tamamen Aristoteles ve Stoa mantığından farklı olsa da form olarak aynıdır. Gazzâlî'nin söz konusu eserde mantığı Kur'ân kaynaklı görmesi ve kıyas konusunu işlerken referansının Kur'ân olması, mantığın İslâm dünyasında meşrulaşmasını sağlamıştır.

**

78 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*, s. 42; *Mi'râcü's-Sâlikîn*, s. 109.

79 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*, s. 42.

Bu çevirinin Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı yayınları arasından çıkması benim için mutluluk vericidir. Çünkü Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'nın klasik eserleri yayınlama projesi, Abbâsî halîfesi Harun Reşid ve yerine geçen oğlu Me'mun tarafından 830'lu yıllarda kurulan Beytü'l-Hikme'de gerçekleştirilen çeviri hareketine benzemektedir. O dönemde Grekçe, Süryanice, Latince ve Farsça olan önemli eserler, ilim dili olan Arapça'ya çevriliyordu. Türkiye Yazma Eserler Kurumu da benzer faaliyetler yürütmektedir. Bu kurumun, Beytü'l-Hikme vesilesi ile gerçekleştirilen ilmi hareketliliğe benzer bir hareketliliği oluşturacağına inanıyorum. Bu vesile ile katkılarından dolayı Türkiye Yazma Eserler Kurumu'na, özellikle de kurumun kurucu başkanı Prof. Dr. Muhittin Macit ile mevcut kurum başkanı Prof. Dr. Ferruh Özpılavcı Beylere ve metni dikkatle kontrol eden yazma eser uzmanı arkadaşlara teşekkür ederim.

Prof. Dr. İbrahim Çapak

EL-KISTÂSÜ'L-MÜSTAKÎM

EBÛ HÂMÎD EL-GAZZÂLÎ

Allah'ın rahmeti onun üzerine olsun

القسطاس المستقيم

أبو حامد الغزالي
رحمة الله عليه

EL-İMÂMU'L-MUTLAK, HÜCCETÜ'L-İSLÂM,
EBÛ HÂMÎD MUHAMMED B. MUHAMMED
B. MUHAMMED EL-GAZZÂLÎ'NİN YAZDIĞI
KİSTÂSÜ'L-MÜSTAKÎM KİTABI

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla...
Allah'ım Rabbim yardım eyle!

[BİRİNCİ BÖLÜM]

[Ma'rifetin Mîzânlarına¹ Giriş]

Evvela Allah-u Te'âlâ'ya hamd; sâniyen seçilmiş (Mustafa) elçisine salât ediyor ve diyorum ki: Kardeşlerim! Aranızda bana kulak verecek kimse var mı? Ona gece sohbetlerimden bir kısmını anlatacağım. Şöyle ki: Bazı seferlerimde *ehl-i ta'lim*den² bir refik, bana yöneldi. Yed-i beyzâ³ ve huccet-i garrâ ile meydan okuyan biri gibi, beni ansızın suâl ve cidâl sağanağına tuttu.

Dedi ki: Görüyorum ki kemâl-i ma'rifete (mükemmel bilgiye) sahip olduğunu iddia ediyorsun. Peki, bilginin hakikatini hangi mîzân ile ölçüyorsun? Re'y ve kıyas mîzânıyla mı? Oysa bunlar son derece çelişki (te'âruz) ve iltibas içerirler ki, insanlar arasındaki ihtilaf bu yüzden ortaya çıkmaktadır. Yoksa ta'lim mîzânıyla mı? O zaman da "ma'sûm ve muallim imâm"a tabi olman gerekiyor; böyle birini arama çabası içinde olduğunu görmüyorum!

Dedim ki: Re'y ve kıyas mîzânına gelince: onlara sarılmaktan Allah'a sığınırım. Bunlar, şeytanın mîzânıdır. Benim herhangi bir dostum, re'y ve kıyasın, ma'rifetin (bilginin) mîzânı olduğunu sanmışsa, dini bu kişinin şerinden korumasını Allah'tan diliyorum. Zira böyle biri, din için cahil bir dosttur ve cahil dost, akıllı düşmandan daha kötüdür. Eğer ona ta'lim mezhebinden bir saadet bağışlansaydı, evvela cidâli Kur'ân-ı Kerîm'den öğrenirdi. Allah Teâlâ'nın buyurduğu üzere: **"Rabbinin yoluna (İslâm'a) hikmetle ve**

[1^b]

كتاب فسطاط المستقيم صنفه الامام المطلق حجة
الاسلام ابو حامد محمد بن محمد بن محمد الغزالي قدس سره

بسم الله الرحمن الرحيم اللهم رب العالمين

احمد الله تعالى اولاً. واصل على رسوله المصطفى نبياً **وقل** اخواني
اهل فيكم من يعيرني سمعه لاحد ثمة بشئ من اسفاري فقد استقبلني
في بعض اسفاري رفيق من رفقاء اهل التعليم. وعافضني بالسؤال
والاجدال مغاضة من يحدي بالبد البضا. **والحجة الغراء** **وقل**
اراك تدعي كمال المعرفة فباي ميزان تزن حقيقة المعرفة انميزان
الرأي والقياس. وذلك في غاية التعارض والا لبتس. **والقياس**
ثمة الخلاف بين الناس ام يميزان التعليم فيترك اناس الامام
المعلم وما اريك تخصص على طلبه **فقلت** اما ميزان الرأي والقياس
ففي شئ ان اعتصم به فذلك ميزان الشيطان. ومن نعم
من اصحابي ان ذلك ميزان المعرفة فاسأل الله تعالى ان يحضني
سيرة من الدين فانه بمن صدق جابل. وهو شرمه وعامل.
ولم يوزق سعادة مذهب اهل التعليم لتعلم اولاً الاجدال من العوان
حيث قال الله تعالى ادع الى سبيل ربك بالحكمة والموعظة

güzel öğütlerle davet et! Onlarla en güzeliyle mücadele et!”⁴ Allah'ın yoluna hikmetle çağırılanın bir grup, öğütle çağırılanın başka bir grup, cidâl ile çağırılanın da başka bir grup olduğunu anlardı. Ve şunu anlardı: Öğüt ehli hikmetle beslenirse bu onlara zarar verir. Tıpkı henüz süt emen bir çocuğun kuş etiyle beslenmesi gibi. Hikmet ehline cidâl (yöntemi) kullanılırsa, bundan iğrenirler. Tıpkı yetişkin adamın tabiatının, insan sütünü içmekten iğrenmesi gibi. Yine cidâl ehline, cidâli kullanıp ancak âyetle belirtildiği gibi en güzel methodla kullanmayan biri, hurmadan başka bir şey yemeye alışmamış bir bedevîye buğday ekmeği veya buğdaydan başka bir şey yemeye alışmamış beledî birine hurma yediren kişiye benzer.

Ah keşke re'y ve kıyası, ma'rifetin mîzânı sanan kişide, “İbrahim el-Halil”den -salavâtullahi aleyh- (alması gereken) usve-i hasene olsaydı. Hani hasmıyla tartıştığında ona **“Benim Rabbim diriltir ve öldürür”**⁵ demişti de, o da **“Ben de öldürür, ben de diriltirim”**⁶ deyince, bu (delille tartışmayı devam ettirmenin) hasmı için uygun olmadığını görüp bundan vazgeçmiş, hasmın karakter yapısına ve anlama kapasitesine daha uygun olan (delile) başvurarak şöyle demişti: **“Benim Rabbim güneşi doğudan doğuruyor; haydi sen de batıdan doğur! Böylece o inkâr eden afallayıp kaldı”**.⁷ Hz. İbrahim, onun ölüleri diriltmekten aciz olduğunu ispatlama işinde ısrar etmedi. Çünkü bunu anlamasının zor olacağını bildi. Bu hasım cinayet işlemeyi kendi tarafından gerçekleştirilmiş bir “imâte” sanmıştı. Bunun tahkikini yapmak, hasmın karakteristik yapısına (karîhasına), anlama kapasitesine ve basiretine münasip düşmüyordu. Ve Hz. İbrahim'in amacı hasmını ifnâ (alt) etmek değil, bilakis onu ihyâ etmekte. Uygun besinle beslemek ihyâ etmektir. Uygun olmayan delillerle hasmın üzerine gitmekte ısrarcı olmak, ifnâ etmektir. Bütün bunlar, ancak

الْحَسَنَةُ وَجَاءَ دَلِيمٌ بِالْبَيْتِ هَيْ أَحْسَنَ. وَعَلِمَ أَنَّ الْمَدْعُوَّ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى
 بِالْحِكْمَةِ قَوْمٌ وَبِالْمَوْعِظَةِ قَوْمٌ وَبِالْمَجَادِلَةِ قَوْمٌ وَأَنَّ الْحِكْمَةَ إِنْ غَذَى
 بِهَا أَهْلَ الْمَوْعِظَةِ أَضَرَّتْهُمْ كَمَا يَضُرُّ بِالطِّفْلِ الرُّضِيعِ التَّغْدِيَةُ بِحَمِّ
 الطَّيْرِ. وَأَنَّ الْمَجَادِلَةَ إِنْ اسْتَعْلَتْ مَعَ أَهْلِ الْحِكْمَةِ اشْتَمَزُوا عَنْهُ
 كَمَا يَشْتَمُزُ طَبِيعُ الرَّجُلِ الْقَوِي مِنَ الْأَرْتَضَاعِ بِلَبَنِ الْأَدْمَى وَأَنَّ
 اسْتَعْلَالَ الْحِكْمَةِ مَعَ أَهْلِ الْمَجْدَالِ لَا بِطَرِيقِ الْحَسَنِ كَمَا تَعْلَمُ الْعُرَى
 كَانَ كَمَنْ غَذَى الْبَدْوِيَّ بِخَبْزِ الْبَرِّ. وَهُوَ لَمْ يَأْلَفِ إِلَّا التَّمْرَ أَوِ الْبُلْدِيَّ
 بِالْتَّمْرِ وَهُوَ لَمْ يَأْلَفِ إِلَّا الْبُرَّ وَلَيْتَهُ كَانَ لَهُ اسْوَةٌ حَسَنَةٌ فِي إِبْرَاهِيمَ
 أَخْلِيلَ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِ حَيْثُ حَاجَّ ضَمَمَهُ فَقَالَ رَبِّي الَّذِي يَحْيِي وَيُمِيتُ
 فَلَمَّا رَأَى أَنَّ ذَلِكَ لَا يَنْبَغِيهِ وَلَيْسَ حَسَنًا عَنْهُ جِدَّ فَقَالَ إِنَّا جِئْنَا
 وَأَمِيتُ عَدَلَ إِلَى الْأَوْفَنِ لَطَبِعُهُ وَالْأَقْرَبُ إِلَى فَمِهِ فَقَالَ فَإِنَّ
 بَابِي بِالْشَّمْسِ فِي الْمَشْرِقِ فَأَتَتْ بِهَا مِنَ الْمَغْرِبِ فَهَبَّتِ الَّذِي كَفَّرَ
 فَلَمْ يَرْكَبِ أَخْلِيلَ ظَهَرَ الْبَحَّاجِ فِي تَحْقِيقِ عَجْزِهِ عَنْ أَحْيَاءِ الْمَوْتَى أَوْ عَلِمَ أَنَّ
 يَعْسُرُ عَلَيْهِ فَمَهُ فَتَوَلَّى أَنْ يَقْتُلَ أَمَاتَةً مِنْ جَهَنَّمَ وَتَحْقِيقَ ذَلِكَ لَا يَلَامُ
 قَرِيحَتُهُ وَلَا يَنْبَغِي حَقُّهُ فِي الْبَصِيرَةِ فَلَمْ يَكُنْ مِنْ قَصْدِ أَخْلِيلَ أَفَادُوهُ
 بِلِ احْيَاؤُهُ وَالتَّغْدِيَةَ بِالْغَدَاءِ الْمُوَافِقِ أَحْيَاءَ وَالْبَحَّاجِ بِالْأَرْهَاقِ إِلَى
 مَا لَا يُوَافِقُ أَفَادَهُنَّ دَقَائِقُ لَا تَذْكُرُ إِلَّا بَنُو التَّعْلِيمِ الْمُقْبِسِينَ مِنْهَا

nübüvvet âleminin işrâkından iktibas edilmiş ta'lim nûru sayesinde idrak edilebilir inceliklerdir. (Re'y ve kıyası bilginin mîzânı addedenler), bu yüzden onları kavrayamadılar. Zira onlar, (hakiki) ta'lim mezhebinin sırrından mahrum kaldılar.

Dedi ki: Madem onların yolunun engebeli olduğunu söyledin ve delillerini zayıf buldun, (söyle o zaman) sen bilgilerini neyle tartıyorsun?

Dedim ki: Kıstâsü'l-müstakîm ile... Bilgilerin gerçeği-yanlış eğrisi-doğrusu gün yüzüne çıksın diye onunla tartıyorum. Bunu yaparken Allah'a ittibâ ediyor, sâdık nebîsinin (s.a.) diliyle nâzil olmuş ve “...ve zinû bi'l-kıstâsi'l-müstakîm”⁸ diyen Kur'ân'dan ta'lim ediyorum.

Dedi ki: Kıstâsü'l-müstakîm de nedir?

Dedim ki: Allah'ın Kitabında tenzîl ettiği ve elçilerine onlarla ölçmelerini öğrettiği beş mîzândır. Kim Rasûlüllah'tan ta'lim eder ve Allah'ın mîzânlarıyla (bilgilerini) tartarsa hidayet bulur. Ve kim bundan yüz çevirip re'y ve kıyas'a yönelirse, hakikatten sapmış ve yüksekte yere çakılmış olur.

Dedi ki: Kur'ân'da mîzân nerede? Bu kesinlikle bir bühtan, bir iftiradır!

Dedim ki: Rahman sûresindeki Allah Teâlâ'nın şu âyetlerini duydum mı: “**er-Rahmân, O, Kur'ân'ı öğretti; insanı yarattı; ona beyanı öğretti (...)** Göğü Allah yükseltti ve ‘mîzân’ı koydu ki, ‘mîzân’da haddi aşmayasınız. Ölçüyü adaletle ikame edin ve ‘mîzân’da hile yapmayın!”⁹ Peki ya Hadîd sûresindeki şu âyeti: “**Biz peygamberlerimizi açık belgelerle (beyyinâ) gönderdik. Onlarla birlikte kitap ve mîzân indirdik ki, insanlar adaleti ikame etsinler**”¹⁰ Yoksa âyette “el-Kitâb” ile yan yana zikredilen “mîzân”ı buğday, arpa, altın veya gümüş tartısı mı sandın? Veya “**ve's-semâe rafe'ahâ/semâyı yükseltti**”nin mukabilinde ki “**veda'al-mîzân/mîzânı koydu**”daki mîzânı, topuzlu kantar veya tayyar (kuyumcu terazisi) mı sandın? Bu hakikate ne kadar da uzak bir sanı,

عالم النبوة فذلك جرموا عن القسط به اذ جرموا عن ستره
 التعليم **فقال** فاستاذ استوعت سبيلهم او استوعت
 بما وازن من فلك **فقلت** انهما بالقسط المستقيم ليظهر لي
 حقها وباطلها. وسقيتها. وما يلها. اتباعا لله تعالى وتعالى من القرآن
 المنزل على ابن نبيه الصادق حيث قال: وزنا بالقسط
 المستقيم **فقال** وما القسط المستقيم **قلت** هو الموازين الخمس
 التي انزلها الله تعالى في كتابه وحكم انبياءه الوزن بها فمن تعلم من رسل الله
 ووزن بميزان الله فقد اهتدى ولم يضل عنها الى الراي والقياس
 فقد ضل ووردى **فقال** ابن الميزان في القرآن وهل هذا الا فلك
 وبها ان **فقلت** الم تسمع قوله تعالى في سورة الرحمن الرحمن علم
 القرآن خلق الانسان على البيان الى ان قال: والسماء رفعها ووضع
 الميزان ان لا تطغوا في الميزان. واتيوا الوزن بالقسط ولا تحسروا
 الميزان الم تسمع قوله تعالى في سورة الحديد لقد اسفنا سننا
 بالبينات وازلنا معهم الكتاب والميزان ليقوم الناس بالقسط
 انظروا ان الميزان المعنون بالكتاب هو ميزان البر والسعة الغضبية
 والذهب او سمعهم ان الميزان المقابل وضعه برفع السماء في قوله
 والسماء رفعها ووضع الميزان هو الطيار والقبان ما بعد هذا

ne kadar da büyük bir iftiradır! Allah'tan kork! Te'vilde aşırıya gitme! Ve şunu yakinen bil ki: burada bahsedilen mîzân, Allah'ı tanımanın (ma'rifetullah), meleklerini, kitaplarını, elçilerini, mülkünü ve melekûtunu tanımanın mîzânıdır. Mîzânı nasıl kullanacağını O'nun nebîlerinden öğrenmelisin! Tıpkı onların meleklerden öğrendiği gibi.

Muallim-i evvel Allah, Muallim-i sâni¹¹ Cebrâil ve Muallim-i sâlis Resûlullah'tır. (s.a.) Bütün mahlûkat, peygamberlerden öğrenirler. Peygamberler dışında onları ma'rifete götürecek bir yol yoktur.

Dedi ki: Peki bu mîzânın doğru veya yanlış olduğunu neyle biliyorsun? Aklın ve düşünceyle mi? Oysa akıllar birbiriyle çelişir. Yoksa dünyada hakkı ayakta tutan sâdık ve ma'sûm imâm ile mi? Ki bu benim kendisine davet ettiğim mezhebimdir.

Dedim ki: Bunu da ta'lim ile biliyorum. Lakin imâmların da imâmı olan Hz. Muhammed b. Abdullah b. Abdu'l-Muttalib (s.a.)'den ta'lim ederek... O'nu görmemiş olsam da, şüphelenmeme mahal bırakmayan bir tevatürle nakledile gelen ta'limini duyuyorum. Ancak O'nun ta'limi Kur'an'dır. Ve Kur'an'ın mîzânlarının doğru ve sahih olduğunun beyanı Kur'an'ın kendisinden malumdur.

Dedi ki: Haydi delilini getir ve mîzânını Kur'an'dan çıkar! Sonra da onu Kur'an'dan nasıl çıkardığını, onun doğruluk ve sıhhatini yine bizzat Kur'an'dan hareketle nasıl anladığını göster bana!

Dedim ki: Sen delilini getir bakalım, altın ve gümüş mîzânının doğruluğunu ve sıhhatini neyle bildiğini bana anlat; çünkü bunu bilmek, eğer üzerinde bir borç varsa borcunu eksiksiz olarak tamamen ödeyinceye kadar, ya da senin lehine bir başkası üzerinde borç varsa (yani başkasından alacaklıysan) onu fazlasız olarak adilce tahsil edene kadar, dininin bir farzıdır. Diyelim ki Müslümanların

وعظم هذا البهتان. فأتق الله ولا تصف في الأول. وعلم
 يقيناً أن هذا الميزان هو ميزان معرفة الله تعالى. ومعرفة ملائكة كتبه
 ورسوله. وملكه وملكوته. لتعلم كيفية الوزن بهاسن إنيائه كما تعلموا
 من ملائكة. فالتد على هو المعلم الأول. وأثنى في جبريل. وأثنت
 الرسول. والخلق كلهم يتعلمون من الرسل ما لهم طريق في المعرفة سواء.
نقل فيم تعرف أن ذلك الميزان صادق أم كاذب يعطيك
 ونظرك والعقول متعارضة أم بالامام المعصوم الصادق القائم
 بالحق في العالم وهو مذهبي الذي دعوا إليه **فقلت** ذلك أيضاً
 أعرفه بالتعلم ولكن من إمام الأئمة محمد بن عبد الله بن عبد المطلب صلوات
 وسلامه عليه فأتى وإن كنت لا أراه فأتى اسمع تعليمه الذي تواتر إلى
 تواتراً لا أشك فيه. وأنا لتعليمه القرآن وبيان صدق موازين
 القرآن معلوم من تفسير القرآن **فقال** فهات برهانك وأفرج من
 القرآن ميزانك وأظهر لي كيف فهمته وكيف فهمت من تفسير القرآن
 صدقه وصحته **فقلت** فهات أنت حديثي ثم تعرف صدق ميزان
 الذهب والفضة وصحته ومعرفة ذلك فرض دينك إذا كان
 عليك دين حتى تقضيه تماماً من غير نقصان أو كان لك على غيرك
 دين حتى تأخذ عدلاً من غير حرجان. فأتى دخلت سوقاً من أسواق

çarşılarından birine girdin ve eline terazilerden bir terazi alıp onunla söz konusu borcu ödedin veya tahsil ettin; eksik ödemek veya fazla tahsil etmek suretiyle zulmetmediğini neyle bilirsin?

Dedi ki: Müslümanlara hüsn-i zan besler ve şöyle derim: Onlar terazilerini ayarlamadan (ta'dilu'l-mevâzin) işlem yapmazlar. Fakat yine de bir teraziden şüphelenirsem onu alır havaya kaldırırım. Her iki kefesine ve diline bakarım. Dilin denge noktası, herhangi bir tarafa meyletmeden eşitlenir ve aynı zamanda her iki kefenin de dengede olduğunu görürsem bunun doğru ve sağlam bir terazi olduğunu anlarım.

Dedim ki: Peki dilin dengede durduğunu, kefelerin de eşit şekilde dengede durduğunu farz et; terazinin doğru olduğunu nereden bileceksin?

Dedi ki: İki mukaddimededen hâsıl olan zorunlu bilgiyle bunu biliyorum: Bunlardan birincisi tecrübî (deneysel), ikincisi de hissîdir¹². Tecdübî olana gelince: Tecdübeyle biliyorum ki ağır olan aşağı meyleder, daha ağır olanın meyli daha fazla olur. (Bu kesin bilgiden hareketle) diyorum ki: Eğer terazinin iki kefesinden biri diğerine göre daha ağır olsaydı, ağır olan kefe aşağıya doğru daha fazla meylederdi. Bu, katımda zorunlu olarak hâsıl olan tecrübî, küllî bir mukaddimedir. İkinci mukaddimeye gelince: Söz konusu terazinin bir kefesini aşağı meyletmedi; aksine diğeriyile aynı hizada dengelendi. Bu, benim gözümle şahit olduğum hissî bir mukaddimedir. Ne bu hissî mukaddimede ne de birincisinde yani tecrübî olan mukaddimede şüphe ediyorum. Bu iki mukaddimededen kalbimde zorunlu bir netice lazım geldi; o da terazinin dengeli olduğudur. Zira şöyle diyorum:

– İki kefedenden biri daha ağır olsaydı,

فان عرض في شك
في بعض الموازين

المسلمين واخذت ميزانا من الموازين وقضيت او استقضيت
الدين فم تعرف ان لم تظلم بنقصان في الاداء ورجحان في الاستيفاء
فقال احسن النظم بالمسلمين واقول انهم لا يشتغلون بالمعاملة الا بعد
تدليل الموازين اخذته رفعة ونظرت الى كفتي الميزان وبني فاذ
استوى انتصاف اللسان فغير ميل الى احد الجانبين ورايت
مع ذلك تقابل الكفتين عرفت انه ميزان صحيح **فقلت**
هب ان الان قد انتصب على الاستواء وان الكفتين تتحاذيا
على السوى فم اير تعلم ان الميزان صادق **فقال** اعلم ذلك علما
ضروريا يحصل له من مقدمتين احدهما تجزئية والاخرى حسية
اما التجزئية فهي اني علمت بالتجزئة ان الثقيل هوى الى اسفل
وان الناقل اشد هوى **فاقول** لو كانت احدى الكفتين اقل
لكان اشد هوى **وهذه** مقدمة كلية تجزئية حاصلة عندي ضرورية
المقدمة الثانية ان هذا الميزان بعينه رايت لم تهو احدى كفتيه
بل حاوذي الاخرى محاذاة متساوية **وهذه** مقدمة حسية
شاهدتها بالبصر فلا اشك لافي المقدمة الحسية ولاني في الاول
وهي مقدمة تجزئية فليدزم في قبلي ما بين المقدمتين من نتيجة ضرورية
وهو العلم باستواء الميزان **اذا قول** لو كان احدهما اقل لكان

aşağı doğru daha fazla meylederdi. (tecrübî)

– *Aşağı doğru meyletmedi (hissî).*

– *O halde bir kefe diğerinden daha ağır değildir. (netice)*

Dedim ki: Bu, re'y ve aklî kıyastan başka nedir ki?

Dedi ki: Heyhât! Bu, biri tecrübî diğeri hissî olan yakînî mukaddimeler sonucunda varılmış zorunlu bilgidir. Nasıl re'y ve kıyas olabilir! Kıyas, hads¹³ ve tahmindir; yakîndeki kesinliği (bered) ifade etmez. Oysa ben bunda yakînî bir kesinlik duyumsuyorum...

Dedim ki: Bu delil sayesinde malum terazinin sağlamlığını öğrendin diyelim. Peki, terazinin bir mukabil ağırlığını (sanca)¹⁴ ve miskâlî¹⁵ neyle bileceksin? Belki de o, doğru olan miskalden daha ağır veya hafiftir.

Dedi ki: Eğer bunda kuşkuya düşersem, bendeki malum sancadan/ağırlıktan onun (miskalin) ayarını alırım (yani bendeki sancayla çakıştırarak ölçüsünün doğru olup olmadığını test ederim) ve bendeki sancayı onunla karşılaştırırım. Eğer o (miskal), sancamla dengelenirse, bilirim ki ona denk gelen altın da benim sancama denk olur. Çünkü dengin dengi denktir.

Dedim ki: Peki, söz konusu terazinin asıl kurucusunun kim olduğunu biliyor musun? Terazinin nasıl kullanılacağını öğrenildiği ilk kaynağı?

Dedi ki: Hayır! Buna ihtiyacım da yok. Ben terazinin doğru olduğunu müşahade ve gözlemlerle öğrendim. Üzümlü¹⁶ yer, onun nerden geldiğini sormam. Zaten kurucu kişi bizzat kendisi için değil, terazinin doğruluğu ve nasıl tartıldığının öğrenilmesi için aranır. Ve ben -anlattığım gibi- onun doğruluğunu zaten öğrendim, böylece her tartmada kurucusuna başvur-maktan müstağni oldum. Hem her tartıda kurucuya başvurmak çok uzun zaman alır ve her zaman mümkün olmaz. Kaldı ki benim buna ihtiyacım yok.

Dedim ki: Eğer bilgi konusunda, sana bunun gibi hatta bundan daha sahih bir mizân getirsem ve artı olarak onun kurucusunu, muallimini ve kullanıcıyı biliyorum dersem -ki kurucusu Allah,

ايهوى ومحسوس أنه ليس بيهوى فمعلوم أنه ليس بانقل فقلت
 فقل هذا الارأى وقاس فقال بهيات فان هذا علم ضرورى
 لزوم من مقدمات يقينية حصل اليقين بها من التجربة والحس
 فكيف يكون هذا رأياً وقياساً وارئاً والقياس حدس
 وتبين لا يفيد برد اليقين وانا احس في هذا برد اليقين
قلت ان عرفت صحة الميزان بهذا البرهان فم تعرف صحة
 والمقال لقلة اخف او انقل من المقال الصحيح **فقال** انك كنت في هذا
 فاقض عياره من صحة معلومة عندي واقابلها بها فاذا ساء علمت
 ان الذهب اذا ساءه كان مساوياً للصغين فان الما والمساوى
 مساو **قلت** وهل تعلم واضع الميزان في الاصل من هو الواضع
 الاول الذي منه يعلم هذا الميزان **قال** لا وهاين احتاج اليه وقد عرفت
 صحة الميزان بالمتيقن والعيان بل اكل البقل ولا اسأل عن المعلقة
 فان واضع الميزان لا يراى لعينه بل يراى ليعرف منه صحة الميزان وكيفية
 الوزن بها وانا قد عرفت ما حكمته وعرفته فاستغنت من مراجعة واضع
 الميزان عن كل وزن فان ذلك يطول ولا يظفر به في كل حين مع اني
 في غنية عنه **قلت** فان اتيتك بميزان في المعرفة مثل هذا واضع منه
 وازنه عليه فاني اعرف واضعه ومعلمه مستغلة فليكون واضعه هو الله

muallimi Cebrâil, kullanıcısı da Allah'ın sadakatlerine şahit olduğu Hz. İbrahim, Hz. Muhammed ve diğer peygamberlerdir (aleyhimu's-selâm) -kabul eder misin? Onu tasdik eder misin?

Dedi ki: Eğer gerçekten bana anlattığın gibiyse nasıl kabul etmem!

Dedim ki: İşte şimdi sende fetânetin özelliklerini görmeye başladım. Seni doğrultmaya ve öğretim/ta'lim yoluyla mezhebinin hakikatini sana öğretmeye dair umudum doğrulandı. Körlerin hududunu aşman ve herhangi bir imâmdan müstağni olman için Kur'ân'daki beş mîzânı senin için ortaya çıkaracağım. Böylece tek imâmın Muhammed Mustafa (s.a.); rehberin Kur'ân, mi'yarın da müşâhede ve gözlem ('iyân) olacaktır.

Bil ki: Temelde Kur'ân'ın ölçüleri (mîzânları) üç tanedir.

- Mîzân-ı te'âdül,¹⁷
- Mîzân-ı telâzum,¹⁸
- Mîzân-ı te'ânüd.¹⁹

Ancak te'âdül mîzânının;
el-Ekber (Büyük),
el-Evsat (Orta),
el-Asgar (Küçük)

olmak üzere üçe ayrıldığını düşünürsek toplamda beş mîzân olmuş olur.

[İKİNCİ BÖLÜM]

Mîzân-ı Te'âdül'den Olan el-Mîzân-ı Ekber'e Dair

Daha sonra ehl-i ta'lim arkadaşlarından olan bu zeki arkadaş **dedi ki:** Öncelikle bana mîzân-ı te'âdül'den olan mîzân-ı ekber'i; daha sonra te'âdül, telâzum, te'ânüd, el-ekber, el-evsat ve el-asgar kavramlarının anlamını açıkla! Zira bunlar garip kavramlardır. Her birinin altında çok dakik manaların olduğunda şüphem yok.

Dedim ki: Bu kavramların anlamlarına gelince: Şerh edilmeden, manaları anlaşılmadan bunları anlayamazsın. Ancak bu raddeden sonra kavramlar ile hakikatlerinin ilişkisini anlayacaksın. Evvela sana bu mîzânın, daha önce anlattığın mîzâna

وتعلمه جبرائيل وسجدة الخليل ومحمد وآل انبياء صلوات الله عليهم
 وقد شهد الله لهم في ذلك بالصدق فهل تقبل مني ذلك وهل تصدق
قال بلى والله وكيف لا اصدق به وان كان في الظهور مثل ما حكيت لي
فقلت الآن انتم فيكم تعامل الكياسة فصدق رجائي في تعذيبك
 وتوبيخك حقيقة مذهبك في تعليمك فاكشف لك غم الموازين الخمس
 المنزلة في القرآن لتستغنى به عن كل امام وتجاوز حدة العميان ويكون
 امامك المصطفى وقايرك القرآن ومعيارك المت هتج والعيان
فاعلم ان موازين القرآن في الاصل ثمة ميزان العقادل وميزان
 التزامم وميزان التعاند لكن ميزان العقادل ينقسم الى ثمة قسم
 الى الاكبر والاولوسط والا صغر فيصير المجمع خمسة **القول**
 في الميزان الاكبر من موازين العقادل ثم قال في هذا الرقيق الكيس منقاه
 اهل التعليم استخرج لي الميزان الاكبر من موازين العقادل ولما اوضح
 لي معنى هذه الالقاب وهو العقادل والتلازم والتعاند والاكبر
 والاولوسط والا صغر فانها القاب غريبة ولا اشك ان تحبها معاني
 دقيقة **فقلت** اما معنى هذه الالقاب فلا تفهمها الا بعد شرحها
 وفهم معانيها لتذكر بعبء ذلك مناسبة القابها لتفهمها
 وانظركم اولاً ان هذا الميزان يشبه الميزان الذي حكيته في المعنى

şeklen değil, manen benzediğini bildireyim. Evet, bu, rûhânî bir mîzân olup, cismânî mîzân ile birebir aynı değildir. Aynı olmaları da lazım gelmez. Kaldı ki cismânî mîzânlar da birbirinden farklıdır. Söz gelimi, **Kantar** farklı bir ölçü aleti iken, **et-Tayyâr** (kuyumcu terazisi) başka bir ölçü aletidir. Yine, **Usturlap**, yörünge hareketlerini ölçme aleti; **Cetvel**, çizgiler arasındaki uzaklığı ölçme aleti; **Şakül**, düz ve eğriliği belirlemek için kullanılan ölçü aletidir. Bütün bunlar, şeklen birbirinden farklı olsalar da, eksiğin ve fazlalığın kendileri sayesinde bilinmesinde müşterek-tirler. **Aruz** da şiir mîzânıdır, onunla şiirin vezni bilinip düz olanı zihafı olanından ayırt edilir. O, cismânî mîzânlar arasında en rûhânî olanıdır. Ancak cisimlerin alakalarından da tamamen ayrı değildir. Zira Aruz, seslerin mîzânıdır ve ses cisimden ayrılmaz.

Mîzânların en rûhânîsi kıyamet günü mîzânıdır. Zira kulların amel-leri, itikatları ve ma'rifetleri bu mîzân ile ölçülür. Ma'rifet ve imanın, cisimlerle herhangi bir ilişkisi yoktur. Bu sebeple kıyamet günü mîzânı tamamen rûhânîdir.

Kur'ân'ın ma'rifet (bilme/bilgi) mîzânı da aynı şekilde rûhânî-dir, fakat bu mîzânın ta'rîfi²⁰ (bildirmesi, bir şey hakkında bilgi vermesi), şهادet âleminde bir çeper-kılıf ile irtibatlanır. Bu çeper cisim olmasa da cisimlerle irtibatlıdır. Zira bu âlemde, 'başka olan'ın ta'rîfi (başkasına bir şey bildirmek) ya şifâhen ile mümkün olur ki bu, seslerle gerçekleşir ve ses cismanidir; ya da yazıyla mümkün olur ki yazı simgelerdir ve aynı şekilde kâğıdın üzerine nakşetmedir, kâğıt ise bir cisimdir. Mîzânın içinde sunulduğu çeperin hükmü budur. Ama kendi zatında mîzân mahza rûhânîdir, cisimlerle alakası yoktur.

الصورة فانه ميزان روحاني في قلايب وهي الميزان الجسماني والميزان
 يزنهم الياساويه والموازين الجسمانية ايضا تختلف فان القسطون
 ميزان وطيار ميزان والاصطرلاب ميزان لمقادير حركات الفلك
 والمسطرة ميزان تقادير الابعاد في الخطوط والاقول ميزان
 لتحقيق الاستقامة والاختلاف وبهي وان اختلفت صورتهما مشتركة
 في انها تعرف بها الزيادة من النقصان بل العروض ميزان الشعر
 يعرف به اوزان الشعر لثمينه من حقة من مستقيمة وهو اسد روحانية
 من الموازين الجسمية ولكنه غير متجرد عن علاليق الاجسام لانه ميزان الهوا
 ولا يفصل الصوت عن الجسم وانسد الموازين روحانية ميزان يوم
 القيمة اذ به يوزن اعمال العباد وعقائدهم ومعارفهم والمعرفة
 والايان لا تتعلق بها بالاجسام ولذلك كان ميزانه روحانيا
 صرفة وكذلك ميزان القرآن للمعرفة روحاني لكن يرتبط تعريفه في علم
 السموات بخلاف ذلك الخلاف المتصاق بالاجسام وان لم يكن
 جسما فان تعريف الغير في هذا العالم لا يمكن الا بحث فيه وذلك الهوا
 والاصوات جسماني او بالكاتبه وهي الرقوم وهي ايضا نقش في حجر
 القراطيس وهو جسم هذا حكم خلافة الذي يعرض فيه واما هو في نفسه
 روحاني محض لا علاقة له مع الاجسام اذ يوزن به معرفة الله تعالى

Rûhânîdir, zira -cisimler kapsamının dışında kalan- Allah'a dair bilgi, onunla ölçülür; Allah, cisimlerin kendisi şöyle dursun, cihetler ve çaplarla dahi nispet içinde olmaktan münezzehtir. Fakat -bununla birlikte- mîzân, bir amud ve iki kefeye sahiptir. İki kefe ise amuda bağlıdır. Amud, iki kefedede müşterek (parçadır). Zira her bir kefe ona bağlıdır. Mîzân-ı te'âdül'de durum budur.

Mîzân-ı telâzum'a gelince: o daha çok topuzlu kantara (kabbân/قبان) benzer. Zira tek kefelidir, kefenin karşısında kendisiyle ölçümün ve derece farklılığının ortaya çıktığı hokka bulunur.

Dedi ki: Bütün bunlar laf kalabalığıdır. Hani anlam nerede? Çok laf duydum fakat bir icraat göremiyorum.

Dedim ki: Sabırlı ol! **“Sana vahyedilmesi tamamlanmadan Kur’ân’ı okumakta acele etme ve “Yarabbi! İlmimi artır” de!”**²¹. Şunu bil ki: acele şeytandan; teennî ise Allah’tandır. Bil ki: en büyük mîzân (mîzân-ı ekber), Hz. İbrahim’in Nemrud’a karşı kullandığı mîzândır. Bu mîzânı biz ondan öğrendik; ama Kur’ân vasıtasıyla. Şöyle ki Nemrud ilâhlık iddia etmişti ve onlar nezdinde ilâh ‘her şeye gücü yeten’den ibaretti. Hz. İbrahim: “İlâh benim ilâhımdır. Zira benim ilâhım diriltmeye ve öldürmeye gücü yetendir. Ama sen buna güç yetiremiyorsun” der. Nemrud ise **“Ben de diriltir ve öldürürüm”**²² dedi. O, bu sözünden cima‘ ile nutfeye can verdiğini ve katletmek yoluyla öldürdüğünü kastetti.

Hız. İbrahim, Nemrud’un bu delilin geçersizliğini (butlân) anlamakta zorlandığını gördü ve ona göre daha anlaşılır bir delile başvurup: **“Allah güneşi doğudan getirmekte, haydi sen de onu batıdan getir” deyince kâfir apışıp kaldı, (cevap veremedi).**²³ Allah (c.c.) bu cevabı sebebiyle Hz. İbrahim’i şöyle övmüştü: **“İşte bu (Allah’ın birliğine yapılan istidlâller), kavmine karşı serdetmek üzere İbrahim’e verdiğimiz hüccetimizdir.”** Böylece, delilin ve burhanın Hz. İbrahim’in sözünde ve mîzânında olduğunu öğrendim.

الخارجة غم عالم الاجسام المقدس ثم ان يناسب بالجمادات والافلاك
 فضل النفس الاجسام لكنه مع ذلك ذو عود وكفتين والكفتان متعلقان
 بالعود والعود مشترك في الكفتين لا رباً لكل واحد منهما به هذا
 التعادل اما ميزان التلازم فهو بالقياس اسببه لانه ذو كفة واحدة
 ولكن تقابها من الجانب الآخر الرمانه وبها يظهر التقادير والتقدير
فقال هذه منطقتي عظيمة واين المعنى فانني اسمع جمعه ولا اري طحيناً **فقلت**
 امبر ولا تحجل بالقرآن من قبل ان يفيض اليك وحيه وقل رب زدني
 علماً **واعلم** ان العجوة من الشيطان **والثاني** من الرحمن **اعلم** ان الميزان
 الاكبر هو ميزان اخلاص صلوات الله عليه الذي استعمله مع عباده
 فمنه تعلق هذا الميزان لكن بواسطة القرآن وذلك ان عباده اوعى
 الآلهية وكان الاله عندهم بالاتفاق عبارة عن العادة على كل شيء
فقال ابراهيم الاله آلهي لانه الذي يحيي ويميت وهو القادر عليه
 لا تقدر عليه **فقال** انا حيي واميت يعني انه يحيي النطفة بالواقع ويميت
 بالتصل **فقال** ابراهيم صلوات الله عليه ان ذلك يعسر عليه فهم بطلان فعدل
 الى ما هو اوضح عنده **فقال** فان الله ياتي بالشمس من المشرق فانها
 من المغرب فهبت الذي كفر وقد انهي الله عليه **فقال** وذلك تحبباً اليك
 ابراهيم على قومه تعرفت من هذا ان الحجة والبرهان من قول ابراهيم ومنه انه

Tıpkı senin, altın ve gümüş terazisini incelediğin gibi, ben de bunun tartma-ölçme keyfiyetini inceledim ve bu delilde iki *aslı*²⁴ birleştiğini ve bu ikisinden bir netice doğduğunu gördüm ki bu ma'rifettir (bilgidir). Zira Kur'ân, hazf ve îcâz üzere kuruludur. Ortaya konan mîzânın kemal-i suretini (kıyas şekli) görmek için şöyle dersin:

– *Güneşi doğurmaya (itlâ') her kim kudret yetirirse ilâh odur.* (Öncül)

– *Itlâ'a Kâdir olan benim ilâhımdır.* (Öncül)

Bu iki *aslı*n birleşiminden doğan zorunlu netice:

– *Gerçek ilâh, benim ilâhımdır; sen değil ey Nemrud!*

Şimdi düşün, birinin iki aslı ikrar edip sonra neticede şüpheyne düşmesi mümkün müdür? Veya bir şüphecinin bu iki asılda şüphe etmesi düşünülebilir mi? Heyhât! “İlâh, Güneşi doğurmaya kâdir olandır” sözümüz, hiçbir şüphe içermez. Çünkü ilâh, Hz. İbrahim'in kavmi ve herkes için, gücü ‘her şey’e yetendir ve güneşi doğurmak, ‘her şey’in içinde yer alır. Bu, vaz‘ ve ittifak ile malum olmuş bir asıdır. “Güneşi doğurmaya gücü yeten Allah’tır; sen değil” sözümüz de müşahede (gözlem) ile malum olmuştur. Çünkü Nemrud’un ve güneşi harekete geçiren dışındaki herkesin aciziyeti his ile müşahede edildi. Biz ise, “İlah” ile, güneşin muharrikini ve doğuranını kastediyoruz. O halde, ittifak edilmiş vaz‘ ile malum olan birinci öncülün bilgisinden ve müşahadeyle malum olan ikinci öncülün bilgisinden, Nemrud’un ilâh olmadığı, ilâhın yalnızca Allah-u Te‘âlâ olduğu lazım gelir.

Şimdi, vicdanına başvuru! Bunu, altın ve gümüş terazisinin doğruluğunu üzerlerine bina ettiğin hissî ve tecrübî mukaddimeden daha anlaşılır bulmanın mı?

Dedi ki: Bu bilgi, zikredilen delillerden zorunlu olarak lazım geldi. İki öncülde şüphe etmem mümkün değildir. Ortaya çıkan bu neticenin ikisinden lazım geldiğine de...

قفرت في كيفية وزنه كما نظرت انت في ميزان الذهب والفضة
 واثبتت في هذه الحجة اصلين قد ازدوجا فتولد منهما نتيجة هي المعرفة بالقرآن
 مبناه على الخذف والابحاز وكما لصوره هذا الميزان ان يقول كل
 يقدر على اطلاع الشمس فهو آله وهذا اصل وآلته هو القادر على اطلاع
 وآله اصل آخر فيلزم من مجموعهما بالضرورة ان آله هو آله وذلك ما يفرد
 فانظر الآن هل يمكن ان تعترف بالاصلين معترف ثم يشك في النتيجة
 او هل يصور ان يشك في هذين الاصلين شك هيبات فان قولنا
 آله هو القادر على اطلاع الشمس لا يشك فيه لان الآله عندهم
 كل احد عبارة عن الف در على كل شيء واطلاع الشمس من جملة ذلك
 الاشياء وهذا الاصل معلوم بالوضع والاتفاق وقولنا القادر على اطلاع
 هو الله ذلك معلوم بالثبوت فان عجز عن رد وعجز كل احد سوى
 ثم يحرك الشمس مشاهد الجحس ونعني بالآله محرك الشمس وطلوعها
 فيلزم من معرفة الاصل الاول المعلوم بالوضع المتفق عليه وهو الاصل الثاني
 المعلوم بالثبوت ان عجز ليس بالآله وانما آله هو الله تعالى
 وارجع نفسك هل ترى هذا اوضح من المقدرة الحسية والتجربة التي
 عليهما صحة ميزان الذهب **نقال** هذه المعرفة لازمة منه بالضرورة
 ولا يمكن ان يشك في الاصلين ولا ان يشك في لزوم هذه النتيجة منهما

Ancak bu, sadece burada ve Hz. İbrahim'in kullandığı vech üzere geçerlidir, yani Nemrud'un ilâhlığını nefyedip gerçek ilâhlığı güneşi doğurmaya tek güç yetirene ispat etmek konusunda. Peki, bana problemli gelecek ve gerçeği yanlışından ayırma ihtiyacı duyacağım diğer bilgileri bu mîzânla nasıl tartacağım?

Dedim ki: Bir teraziyle altın tartan biri (aynı) teraziyle gümüş ve diğer mücevherleri de tartabilir. Zira tartılan şeyin (mevzûn) miktarının bilinmesi, altın olduğu için değil; bilakis bir miktara sahip olduğu içindir.²⁵ Söz konusu bu burhan da bilginin zatı sebebiyle değil, bilakis onun hakikatlerden bir hakikat, manalardan bir mana oluşu sebebiyle bu bilgiyi bize açık hale getirdi. Dolayısıyla burhandan bu netice neden lazım geldi diye düşünür, burhanın ruhunu alır ve onu bu hususi örnekten soyutlarız, ta ki ondan dilediğimiz yerde yararlanabilelim. Bu lazım geldi, zira sıfat üzerine hüküm vermek zorunlu olarak mevsûf üzerine hüküm vermektir. Bu burhanın özeti şöyledir:

- *Rabbim, güneşi doğurandır* (mutli').
- *Güneşi doğuran, ilâhdır.*
- *O halde, Rabbim ilâhtır. (zorunlu netice)*

"Güneşi doğuran" (mutli'), Rabb'in sıfatıdır. Sıfat olan mutli' üzerine "ilâh olmak" ile hüküm vermiştik. Bundan, Rabbimin ilâh olduğuna hüküm verme sonucu lazım geldi. Bir şey'in sıfatına dair bir bilginin ve bu sıfata bir hükmün sabit olduğuna dair bir başka bilginin bana hâsıl olduğu her yerde durum böyledir; yani bu ikisinden, aynı hükmün zorunlu olarak mevsufa da sabit olacağına dair üçüncü bir bilgi doğar.

Dedi ki: Bunun idraki neredeyse kavrayışımı ıskalayacak. Peki, onda şüphelenirsem, şüpheyi gidermek için ne yapmalıyım?

Dedim ki: Altın ve gümüş terazisinde yaptığın gibi, yanındaki bilinen mukabil ağırlığa (ma'rûf sancaya) göre onu ayarla.

Dedi ki: Onu nasıl ayarlayacağım ve bu ilimde mukabil ağırlık nedir?

Dedim ki: Mukabil ağırlık

ولكن هذا لا ينبغي إلا في هذا الموضع وعلى الوجه الذي استعمله الخليل وذلك
 في نفق الآلية ثمردوا ثبات الآلية لم ينفرد باطلاع الشمس فكيف أذن
 بها سائر المعارف التي تشكل قدره واحتاج إلى تمييز الحق فيها غير البطل
فقلت من وزن الذهب بميزان يمكنه أن يزن بها الغضة وسائر
 الجواهر لأن الميزان عرف قدره لأنه ذهب بل لأنه ذو مقدار
 فذلك هذا البرهان كشف لنا غير هذه المعرفة لا عينها بل لأنها حقيقة
 من الحقائق ومعنى هذا المعاني فتأمل أنه لم يرم منه هذه النتيجة وما أخذ
 دوجده وبجوده غير هذا المثال الخاص حتى تنفع به حيث اردنا وأما الزم
 هذا الزم هذا لأن الحكم على الصفة حكم على الموصوف بالضرورة وبإيجابها
 من جهة أن ربّي مطلع والمطلع هو كآله فيزوم منه أن ربّي كآله المطلع
 صفة للرب وقد حكمنا على المطلع الذي هو صفة بالآلية فزوم منه
 الحكم على ربّي بالآلية فذلك في كل مقام حصلت لي معرفة بصفة الشيء
 وحصلت معرفة أخرى بثبوت حكم تلك الصفة فيقول له لي منه معرفة
 نائمة بثبوت الحكم على الموصوف بالضرورة **فقال** هذا يكاد يصدق
 غير فهمي فإن شكلت فيه قاءاً اصنع حتى يزول الشك **قلت** بخبراً
 ثم الصنعة المعروفة عندك كما فعلت في ميزان الذهب والغضة **فقال**
 كيف أخذت عيارها وأما الصنعة المعروفة في هذا القدر **قلت** الصنعة المعروفة

hiss, tecrübe veya aklın karakteristik özelliğinden elde edilen zarurî evvelî bilgilerdir (evveliyât)²⁶.

Evvelî bilgileri bir düşün! Sıfata sabit olan bir hükmün mutlaka mevsufa da geçtiğini göreceksin. Söz gelimi, senin önünden karnı şişmiş bir hayvan, mesela bir katır, geçse,

Adamın biri de: “Bu [hayvan] hamiledir” dese,

Ben: “Katırın kısır (akîm) olup doğurmayacağını bilmiyor musun?” desem,

Adam: “Bunu tecrübe ile biliyorum” dese,

Ben de: “Peki bunun bir katır olduğunu biliyor musun?” desem,

Adam da bakıp sonra: “Evet, bunu hissederek ve görerek/gözlemleyerek bildim” dese,

Ben de: “Peki şimdi bu hayvanın hamile olmadığına inandın mı?” desem, zikrettiğimiz biri tecrübî, diğeri hissî olan bu iki öncülден sonra, bunda [adamın] şüphe etmesi mümkün değildir. Bilakis, hayvanın hamile olmadığı bilgisi, önceki iki bilgidен doğan zorunlu bir bilgi olur. Tıpkı, senin terazi hakkındaki bilginin “ağır olan yere meyleder” tecrübî bilgisi ile “iki kefedен biri diğerine nisbetle yere meyletmiş değildir” hissî bilgisinden doğması gibi.

Dedi ki: Bunu çok iyi anladım. Fakat bunun lüzum sebebinin “sıfat hakkında verilen hüküm, mevsûf hakkında verilen hükümdür” olması benim için hala anlaşılmış değil!

Dedim ki: Düşün! Söz gelimi, “Bu bir katırdır” dense, bu bir sıfatlandırma dır. Burada “katır” sıfattır.²⁷ Ardından “Her katır kısır dır” dense, bu da [bir önceki önermede] “sıfat” olan “katır”ı “kısırlık” hükmüyle hükümlemektir. Bu bilgilerden sonra “katır” sıfatı ile mevsûf olan hayvana “kısırlık” hükmünün yüklenmesi gerekir.

Aynı şekilde, mesela “bütün hayvanların hassas (duyunsayan) olduğu” sana zahir olup, ardından “solucanın bir hayvan olduğu” da sana malum olduğunda, “solucanın hassas olduğu”nda şüphe etmene imkân yoktur. Bunun metodu (minhâc) şöyle demendir:

– *Bütün solucanlar hayvandır.*

– *Bütün hayvanlar hassastır.*

– *Bütün solucanlar hassastır.*

Şimdi, “Bütün solucanlar hayvandır.” önermesi, solucanı hayvan olmakla vafediyor. [Mana itibariyle solucan mevsuftur.] Hayvan ise sıfattır.

لا ينبغي ان الموصوف فاذا قيل
بأنه لا يكون شئ حيوان

في العلوم الأولية الضرورية المتفاداة أما من المحس أو التجربة أو غيره
العقل فانظر في الاوليات هل يتصور ان يثبت حكم على صفة البطل
وهو بغل فقال قائل هذا حاصل فقلت له هل تعلم ان البغل عقيم لا يلد
فقال نعم اعلم هذا بالتجربة فقلت فهل تعلم ان هذا بغل فظفرت ل نعم
قد عرفت ذلك بالحس والابصار فقلت فلان هل تعرف انه ليس
بجمل فلا يمكن ان يشك فيه بعد معرفة الاصلين الذي ذكرناهما احدهما
تجربتي والاخر حسني بل يكون العلم بانه ليس بجمل صلاً ضرورياً
متولداً من بين العلمين بل يقين كما تولد علمك في الميزان العلم
التجريبي بان الثقيل يهوى والعلم الحسني بان احدي الكفتين يرتفع
بأدوية بالاضافة الى الاخرى فقال قد فهمت هذا فهما واضحا ولكن
لم يظهر لي ان سبب لزومه ان الحكم على الصفة حكم على الموصوف فقلت
تأمل فان قولك هذا بغل وصف هو الموصوف هو البغل وقولك
كل بغل عقيم حكم على البغل الذي هو صفة بالعقيم فترى الحكم بالعقيم حكم على
الموصوف بانه بغل وكذلك اذا ظهر لك مثل ان كل حيوان
حساس ثم ظهر لك من الدود انه حيوان فلا يمكنك ان تشك في
انه حساس وصفه ان تقول كل دود حيوان وكل حيوان حساس
فكل دود حساس لان قولك كل دود حيوان وصف للدود بانه حيوان

Ve hayvan üzerine onun “hassas” veya “cisim” vs olduğuna dair hüküm verdiğinde solucan da zorunlu olarak bu hükmün kapsamına girer. Bu, şüphe imkânı vermeyen zorunlu bir (sonuçtur).

Evet, bunun şartı, sıfatın mevsufa ya müsâvî ya da ondan daha kapsamlı (*e‘amm*) olmasıdır. Sıfattaki hükmün zorunlu olarak mevsufa teşmili için bu gereklidir.

Aynı şekilde, fikhî nazarda “*Bütün nebizler müskirdir (sarhoş edicidir).*” ve “*Bütün müskirler haramdır.*” [öncüllerine] teslim olmuş birinin “*Bütün nebizler haramdır.*” neticesinden şüphe etmesi mümkün değildir. Zira müskirlik, nebizin bir sıfatıdır. Müskire verilen haram hükmü, mevsuf olması hasebiyle nebize de sirayet eder. Nazarî bütün konular da böyledir.

Dedi ki: Şunu kesin olarak anladım: İki öncülün arasında bu şekilde bir birleşimin (izdivac) gerçekleşmesi, zorunlu olarak bir netice doğurur; Hz. İbrahim (s.a.)’in burhânı sahih; mîzânı da doğrudur. Bu mîzânın tarifini (“hadd”) ve hakikatini bildim, ayarını da yanımdaki mukabil ağırlıktan (mâruf sancalardan) öğrendim. Fakat bu mîzânı ilimlerdeki problemlilerde kullanabilmek için bir misal istiyorum. Zira zikrettiğin bütün bu misaller, herhangi bir mîzâna ve burhana ihtiyaç duymadan da zatı itibariyle açık misallerdir.

Dedim ki: Heyhât! Zatı itibariyle açık dediğin misallerin bazıları, zatı itibariyle malum değildir. Bilakis iki öncülün (asıl) birleşiminden doğmuşlardır. Zira mezkûr hayvanın kısır olduğunu, ancak hissî bilgiyle onun katır olduğunu ve tecrübî bilgiyle katırın doğuramayacağını öğrenen birisi bilebilir. Zatı itibariyle açık olan sadece evvelî²⁸ olandır. İki asıldan doğan ise, onun bir anne babası vardır; dolayısıyla zatı itibariyle açık evvelî (bir bilgi) değildir; bilakis “başka şey”le açık hale gelmiştir. Ancak bu “başka şey”den kastettiğim

والحيوان صفة فاذا حكمت على الحيوان بانه حس او جسم او غيره
دخل فيه الدود لا محالة وهذا ضروري لا يمكن الشك فيه نعم شرط هذا
ان يكون الصفة مساوية للموصوف او اعم منه حتى يكون الحكم حكما
الموصوف فيه بالضرورة وكذلك لم يسم في النظر العقلي ان كل منبه
مسكوك كل مسكوك لم يمكنه ان يشك في ان كل منبه حرم لان
الشك وصف المنبه فالحكم عليه بالتحريم يتناول المنبه او يدخل فيه
الموصوف لا محالة وكذلك في جميع ابواب النظريات **نقال**
قد فهمت فها ضروريا ان يقع الازدواج بين الاصلين على الوجه
مولد لتنتج ضرورية وان برهان تحليل صلوات الله عليه برهان
صحيح ومنزلة ميزان صادق وتعلمت حجة وحقيقته وعزيمته
ثم الصنجات المعروفة عندي ولكن انتهى ان اعرف شيئا لا يستعمل
هذا الميزان في مظهر الاشكال في العلوم فان هذه الاشكال واضحة
بأنفسها لا يحتاج فيها الى ميزان وبرهان **فقلت** هيئات بعض
الاشكال ليست معلومة بأنفسها بل هي مولدة من ازدواج صليين لا يعرف
كون هذا الحيوان مثلاً عقلياً الآسن عرف بالحس انه بغل وبالبحر ان
البغل لا يلد وانما الواضح بنفسه هو الاول فاما المولد من صليين فله
باب وام فلا يكون اولياً وضحي بنفسه بل بغيره ولكن ذلك الغير اعني

iki öncül (asıl), bazı durumlarda açık olur. Bu da tecrübe ve gözlemden sonradır.

Aynı şekilde, nebizin haram olması zatı itibariyle vâzıh değildir; ancak şu iki öncülün bilinmesinden sonra bilinebilir. Birincisi onun müskir olması ki bu, tecrübe ile bilindi. İkincisi de bütün müskirlerin haram olması(dır). Bu da Şâri'den vârid olan haber ile bilindi. İşte bu, söz konusu bu mîzânla nasıl tartman ve onu nasıl kullanman gerektiğini sana öğretir. Bundan daha karmaşık bir misal daha istiyorsan, bizdeki misaller sayılmayacak, tükenmeyecek kadar çoktur. Bilakis biz, karmaşık meselelerin çoğunu bu mîzânla çözdük. Dolayısıyla bir misalle yetin!

Söz gelimi, karmaşık meselelerden birisi: “İnsan, zatı itibariyle (kendi başına) hâdis (sonradan olma) değildir, zira onun bir sâni’i (yaratıcı) ve (var olma) sebebi vardır.” Aynı durum âlem için de geçerlidir. Söz konusu bu mîzâna başvurduğumuzda âlemin bir sâni’i olduğunu ve bu sâni’in de âlim olduğunu öğreniriz. Şöyle deriz:

- *Bütün caizlerin bir sebebi vardır.*
- *Âlemin veya insanın, kendine özgü miktarla ihtisası (özelleşmesi) caizdir.*
- *O halde, âlemin/insanın bir sebebi vardır. (Zorunlu netice)*

İki öncülü bilen ve onları müsellemler kabul eden biri, ortaya çıkan bu neticede şüphe edemez. Ancak iki öncülde şüphe ederse, iki öncülün bilgisini başka iki açık öncülde çıkarabilir. Bu durum, kendisinde şüphe edilemeyen evvelî bilgilere ulaşınca kadar devam eder. Hiç şüphesiz apaçık ve evvelî bilgiler, kapalı ve hafî bilgilerin kökleridir, tohumlarıdır. Fakat bu tohumlardan bu meyveleri, ancak çiftçilikle uğraşıp hasat çıkarmayı ve iki öncülün birleşiminden netice çıkarmayı iyi bilenler elde edebilir.

Dersen ki: Ben iki öncülde de şüphelendim şimdi. Neden “Bütün ‘caiz’lerin bir sebebi vardır” dedin? Ve neden “insanın belirli bir miktarla ihtisası caizdir” deyip, ‘vaciptir’ demedin?

الاصلين وقد يكون واضحاً في بعض الاحوال وذلك بعد التجربة وبعد
 الابصار وكذلك كون البنية حراً ليس واضحاً بنفسه بل يعرف
 باصلين احدهما انه سكر وهذا يعلم بالتجربة والثاني بان كل سكر
 حرام وهذا يعلم بالتجربة والوارد عن الشارع فهذا يعرف ككيفية الوزن
 بهذا الميزان وكيفية استعماله وان اردت مثلاً انمض من هذا فاكلة
 ذلك عندنا لا يخصص ولا يتناهي بل هذا الميزان عرفنا اكثر الغواض
 فاقنع فيه بمثال واحد فمن الغواض ان الان كان حادث بنفسه
 اوله سبب وصانع وكذلك العالم فاذا رجعنا هذا الميزان عرفنا ان
 صانعاً وان صانعه عالم فاما نقول كلمة جازية فله سبب وخصائص العالم
 او الان بمقداره الذي يختص به جاز فافون يلزم منه ان له سبباً
 ولا يقدر على التشكك في هذه النتيجة من سلم الاصلين وعرفها لكن ان
 في الاصلين فيستنتج ايضاً معرفتها من اصلين آخرين واضحين الى ان
 ينتهي الى العلوم الاولية التي لا يمكن التشكك فيها فان العلوم الجبلية
 الاولية هي اصول العلوم العارضة الخفية وهي بزورها ولكن تستمرها
 منها من يحسن الاستثمار بالبحرانية والاستنتاج في القاع الارزواج منها
 فان قلت اننا شك في الاصلين جميعاً فلم قلت ان كل جاز فله سبب ولم
 قلت ان اختصاص الان بمقدار مخصوص جاز وليس بواجب

Derim ki: “Bütün caizlerin bir sebebi vardır” öncülünün anlamı açıktır. Tabi eğer “caiz”in ne anlama geldiğini anladıysan... Zira ben “caiz” derken birbirine eşit iki kısım/ihtimal arasında orta yerde duran şeyi kastediyorum. Dolayısıyla iki şey eşit olduğunda bunlardan birinin varlık (vucûd) veya yokluk (‘adem) ile kendiliğinden muhtass olması söz konusu olmaz. Zira biri için sabit olan şey, onun misline de zorunlu olarak sabit olur. Bu evvelî bir bilgidir.

“İnsanın muhtass olduğu ölçülerle ihtisası câizdir, vacip değil” sözüme gelince, bu tıpkı benim “Kâtibin -özel bir ölçüye sahip olan- hattı/yazısı caizdir” dememe benzer. Zira *hatta* -**min haysu innehu hattun**: sadece hat olmaklığı bakımından- tek bir ölçü tayin edilemez. Nitekim kısa veya uzun olması tasavvur edilebilir. Dolayısıyla hattın daha uzun veya daha kısa olmayıp mevcut miktarla tahassusunun sebebi, fâ’il (yani kâtib)dir, başkası düşünülemez. Zira miktarlar, hattın onları kabul etmeye nisbeti hususunda birbirine eşittir. Bu zorunludur. Aynı uzunluk-kısalık ölçülerinin, insanın suretine ve azalarına nispeti de eşittir. (İnsanın fiziki yapısında, uzunluk-kısalık yönünde bir tercihin kullanılması) şüpheyne mahal bırakmayacak şekilde bir sebep-i fâilin olduğunu gösterir. Daha sonra bir üst mertebeye çıkıp şöyle diyorum: “insanın fâili (yaratıcı) aynı zamanda âlimdir”. Zira düzenli ve muhkem olan bütün fiiller, ilim sahibi bir fâile isnâd edilir. İnsanın yaratılışı düzgün ve muhkemdir. Bu da netice olarak, insan yaratılışının ilim sahibi bir fâile isnâd edilmesini zorunlu kılmaktadır. Şimdi dikkat! Burada iki öncül var ve bunları bilersen çıkan neticede şüphe etmezsin!

Birincisi: İnsan, mürettep bir yaratılışa sahiptir (uzuvları bir denge gözetilerek tasarlanmıştır). Bu, uzuvlar arasındaki dengenin ve her birinin özel bir amaç için tasarlandığının gözlemlenmesi (müşâhede) ile bilinir. Mesela ellerin tutmak, ayakların ise yürümek için tasarlanması gibi. Teşrih-i azâ (otopsi) bilimi, bu denge hakkında zorunlu bilgiler verir.

[İkincisi]: Manzum ve mürettep bir yapının ilme/bilgiye muhtaç olduğu da açıktır. Söz gelimi, akli başında biri, manzum bir hattın -durumdan bihaber olan kalem vasıtasıyla da olsa- mutlaka yazmayı bilen birinin elinden çıkmış olması gerektiğine şüphe etmez.

فأقول أنا قولي كل جاز فله سبب فوضح **أدقمت** معنى الجاز لأنني
 يعني بالجاز ما يتردد بين قسمين متساويين **فأدات** وهي شيان
 لم يخص احدهما بوجود وعدم فمذاته **لأن** ثابت للشيء ثبت للشيء
 وثم الأولى **وأنا قول** اختصاص **الان** بهذا المقدر متساو الجاز ليس
 بواجب لقولي ان الخط الذي يكتب على الكاغذ فله مقدار مخصوص جاز
أو الخط من حيث أنه خط لا يتعين له مقدار واحد بل يتصور كونه
 اطول واقصر فاخصا صه لمقداره عما هو اطول واقصر بسببه الفعل
 لا محالة اذ نسبة المقادير الى قبول الخط لها متساوية وهذا ضروري
 وكذلك نسبة المقادير الى شكل الانسان واطرافه متساوية فتخصصها
 لا محالة لفعل ثم **أرتقي** منه **فأقول** فاعله عالم **لأن** كل فعل محكم مرتب
 فيستند الى علم فاعل **وبنية** **الان** بنية محكم مرتبة فلا بد وان
 تستند ترتيبها الى علم فاعل فها هنا اصلان **أداعرفا** هما لشك
 في النتيجة **أحد** هما ان بنية الآدمي مرتبة محكمة وهذا يعرف بالمتأخر
 فترتيب اعضائه **استعد** لكل واحد لمقصود خاص كاليد
 للبطش والرجل للمشي ومعرفة تسريح الاعضاء **نورث** علما ضروريا به
وأما افتقار المراتب المنظوم الى علم فهو وضع ايضا فلا شك في الفاعل
 في الخط المنظوم لا يصدر الا من عالم بالكتابة وان كانت بواسطة العلم

Ve yine barınma amacıyla inşa edilen ev, hamam, değirmen vb. yapıların mutlaka yapıdan anlayan birinin elinden çıkması gerektiğine de... (Şüphe içermeyen bu hakikatlere karşı) yine de şüphe edebilen kişinin yolu, evvelî bilgilere ulaşınca kadar verilen bu bilgilerden daha anlaşılır olana başvurmaktır.

Amacımız bunları açıklamak değildir. Amacımız, - Hz. İbrahim'in yaptığı vechiyle- evvelî bilgileri birleştirmenin hakiki bilgiyi doğuran sâdık bir mîzân olduğunu beyan etmektir. Nitekim bunun iptalini söyleyen kimse de yoktur. Zira bu, Allah-u Te'âlâ'nın peygamberlerine yaptığı ta'lîmini ve Hz. İbrahim'e yaptığı şu övgüyü iptal etmek anlamına gelir: **"...İşte bu, kavmine karşı kullanmak üzere İbrahim'e verdiğimiz delilimizdir"**²⁹. Re'y hak değilse ta'lîm zorunlu olarak haktır. Bunu iptal etmek, hem re'y'i hem ta'lîmi iptal etmek olur ki, asla bunu söyleyen kimse yoktur.

[ÜÇÜNCÜ BÖLÜM]

Mîzân-ı Evsat'a Dair

Dedi ki: Mîzân-ı ekber'i, tanımını, standart ölçüsünü (ayar) ve kullanım yerlerini anladım. Şimdi bana mîzân-ı evsat'ın mahiyetini, kaynağını, kurucusunu ve kullanıcıını anlat!

Dedim ki: Mîzân-ı evsat da Hz. İbrahim'e aittir. Nitekim şöyle demişti:

"... Ben böyle sönüp batanları sevmem"³⁰

Bu mîzânın kemâl-i sureti şöyledir:

– *Ay battı.*

– *Oysa ilâh, batan değildir.*

– *O halde ay, ilâh değildir.*

[Bu mod olduğu şekliyle Kur'ân'ın nazm-ı celilinde yer almaz] Fakat Kur'ân, îcâz (az sözle çok mana ifade etmek) ve idmâr (nazm-ı celilde olmayı, bilinçli olarak olanında gizlemek) üzere kuruludur. Ancak şu iki aslı bilmeden, Ay'dan ilâhlığı nefyetmek zorunlu bilgiye dönüşmez:

Ay batandır.

İlah, batan değildir.

Eğer bu iki aslı bilersen, Ay'ın ilâh olmadığı bilgisi artık zorunlu bilgi halini alır.

Dedi ki: Ay'ın ilâh olmadığı

الذي لا يعلم وأن البناء الصالح لا فائدة مقاصد الانسان كاللبث
 والحكم والطاعة وغيره لا يصدر الا من عالم بالبناء فان لم يكن الشك
 في شيء من هذا فطريقنا ان نرتقي منه الى ما هو اوضح منه حتى نترقى بالشك
 الى الاوليات ونشرح ذلك ليس بغير عرضنا بل العرض ان نبين ان
 ازدواج الاوليات على الوجه الذي اوقعه الخليل صلوات الله عليه
 صادق مفيد لمعرفة حقيقته ولا قابل بابطال هذا فانه ابطال لتعليم الله
 تعالى انبياءه وابطال لما انتهى الله عليه اذ قال وتلك حجتنا آتيناها
 ابراهيم على قومه والتعليم لا محالة حق ان لم يكن الراي حقا وفي ابطال
 هذا ابطال الراي والتعليم جميعا ولا قابل به اصلا **القول** في الميزان
 الاوسط قال قد نعمت الميزان الاكبر وصدق وحقيقته وعياره منطوقه
 استعماله فاشترح الميزان الاوسط ما هو وزنه ابن حصل تعليمه ومن
 وضعه ومن استعمله **قلت** الميزان الاوسط ايضا الخليل صلوات الله
 عليه حيث قال لا احب الا فلين وكما لصوره هذا الميزان ان القمر
 اقل والآله ليس باقل فالقمر ليس بآله ولكن القرآن مبناه على الجاذب
 والاضمار لكن العلم بنفي الالهية غير القمر لا يصير ضروريا لا معرفة
 هذين الاصلين وهو ان القمر اقل وان الآله ليس باقل واذا عرف
 الاصلان صار العلم بنفي الالهية غير القمر ضروريا **فقال** ان الشك

bilgisinin, ikisi de bilindiği takdirde söz konusu iki asıldan doğacağından şüphe etmiyorum. Ancak şu var: Ay'ın battığını biliyorum; zira bu hissî bir bilgidir. Lakin ilâhın batmadığını/batmayacağını zorunlu ya da hissî bir bilgiyle bilmiyorum.

Dedim ki: Bu mîzânı anlatmamdaki gayem, sana Ay'ın ilâh olmadığı-nı öğretmek değil, bilakis bu mîzânın doğru olduğunu ve ondan böyle bir ölçümle elde edilecek bilginin de zorunlu bilgi olacağını öğretmektir. Hz. İbrahim'e bu mîzânla bilgi hâsıl oldu, zira ilâhın batan olmadığı O'nca malum idi. Onun bu bilgisi evvelî değildi; bilakis şu bilgiyi doğuran başka iki asıldan elde edilmişti:

Bütün değişenler, hâdistir.

İlâh, değişen değildir.

[Âyette geçen] *el-ufûl* (batma), değişmek (teğayyur) demektir. Hz. İbrahim, mezkûr ölçüyü, yanındaki malum bilginin üzerine bina etti. O halde, sen de bu mîzânı al ve sana iki öncül bilgisi hâsıl olan her yerde bunu kullan!

Dedi ki: Kesin olarak anladım ki, bu mîzân doğrudur ve bu bilgi (ma'rifet) de söz konusu iki asıldan -bunların malum olması takdirinde- zorunlu olarak doğar... Ancak, bu mîzânın önce tanımını ve hakikatini, sonra katımda maruf olan mukabil ağırlıktan (sanca) standart ölçüsünün (ayar) nasıl alınacağını benim için izah etmeni, sonra da kapalı yerlerdeki kullanımı için bir örnek getirmeni istiyorum. Zira ilâhlığın Ay'dan nefyi, katımca açık gibidir.

Dedim ki: Bu mîzânın tanımına gelince: iki şeyden birinde bulunan bir nitelik diğerinde bulunmuyorsa bunlar birbirinden ayrı (mütebâyin) şeylerdir, yani biri diğerinden selb edilir ve onunla nitelenmez. Nasıl ki Mîzân-ı ekber'in tanımı "amm (tümel) için yapılan hüküm (yüklem), hass (tikel) için de geçerlidir ve zorunlu olarak hükmün altına girer" idi, bu mîzânın tanımı da şudur:

أن نفى الآلية ثم القم قوله عن هذين الاصلين أن عرفاً جميعاً لكني أعرف
 أن القم اقل وهذا معلوم بالحس أما أن الآلة ليس باقل فلا أعلم
 ضرورة ولاحت **قلت** وليس غرضي من حكاية هذا الميزان
 أن أعرفك أن القم ليس باله بل أن اعلمك أن هذا الميزان صا^د
 والمعرفة المحاصلة منه بهذا الطريق من الوزن ضرورية وإنما حصل^{العلم}
 في حق الخليل إذا كان معلوماً عنده أن الآلة ليس باقل وأن^{كأن}
 ذلك العلم اولياً بل مستقفاً من اصلين آخرين ينتجان العلم
 بأن الآلة ليس بتغير وكل تغير حادث والافول هو التغير
 فبني الوزن على المعلوم عنده فخذ أنت الميزان واستعمله حيث
 يحصل لك العلم بالاصلين **فقال** قد فهمت بالضرورة أن هذا^{الميزان}
 صا^دق وأن هذه المعرفة يلزم من اصلين أو أصاراً معلولين ولكن أريد
 أن تشرح لي حد هذا الميزان وحقيقته ثم تشرح لي عبارة ثم الصنعة
 المعروفة عندي ثم مثال استعماله في نظام الغرض فإن نفى الآلية عن
 القم كالموضح عندي **قلت** أما حده فهو أن كل شئين وصف
 أحدهما بوصف يسلب ذلك الوصف عن الآخر فهما متباينان
 أحدهما يسلب عن الآخر ولا يوصف به ولما كان حد الميزان الأكبر
 أن الحكم على الأعم حكم على الأخص ويندرج فيه لا محالة فحد هذا الذي

“bir şey ki başkasında bulunan bir nitelik kendisinden nefyedilmiştir, bu şey öteki şeyden ayırdır (mübâyin).” Söz gelimi, “ilâh batmaz”, “Ay ise batar” önermeleri, İlâh ile Ay arasında bir tebâyün gerektirir ki; bu, Ay’ın ilâh olmaması, ilâhın da Ay olmaması demektir.

Yüce Allah, Kur’ân’ın birçok yerinde Peygamberi Muhammed (a.s)’e atası İbrahim (a.s)’in yolunu takip etsin diye bu mîzânla ölçmeyi öğretmiştir. Dikkat çekeceğim Kur’ân’daki iki örnekle yetin ve gerisini diğer âyetlerde ara!

Birincisi, Allah’ın Peygamberine hitaben söylediği şu âyettir:

(Biz Allah’ın oğulları/çocukları ve can dostlarıyız dediler). “De ki: Öyleyse neden günahlarınız yüzünden size azap ediyor? Hayır, aksine, siz O’nun yarattığından birer beşersiniz...”³¹

Bu âyete göre Yahudiler, kendilerinin Allah’ın oğulları olduğunu iddia ediyorlar. Yüce Allah ise, Peygamberine (a.s) onların yanlış düşüncesini kıstâsü'l-müstakim ile açığa çıkarma keyfiyetini öğreterek şöyle buyurdu: **“De ki: O halde neden günahlarınız yüzünden size azap ediyor?”**³²

Bu mîzânın kemal-i sureti şöyledir:

- *Oğullar, azap edilmezler.*
- *Siz ise, azap ediliyorsunuz.*
- *O halde siz, (Allah’a) oğullar değilsiniz.*

Bunlar iki asıldır. Evlatların azap edilmeyeceği tecrübe ile bilinmektedir. Sizin azap edildiğiniz ise müşahede ile bilinmektedir. Bu asıllardan, Allah’ın oğulları olmadığınız sonucu zorunlu olarak doğar.

İkincisi, Allah’ın şu âyetidir:

De ki: “Ey Yahudiler! Eğer siz, öteki bütün insanları dışlayarak sadece kendinizin Allah’ın dostları olduğunu iddia ediyorsanız, ‘haydi ölümü temenni etsenize!’ Tabi eğer iddianızda sadıksanız!” Ama onlar, elleriyle yaptıkları yüzünden onu (ölümü) asla temenni etmezler. Şüphesiz Allah, zâlimleri bilir”.³³

Bu âyete göre Yahudiler, Allah’ın dostu olduklarını iddia etmektedirler. Oysa bilinmektedir ki dost dostu kavuşmayı arzular. Yine bilinmektedir ki Yahudiler, Allah’a kavuşmaya vesile olan ölümü arzulamıyorlar. Bundan, zorunlu olarak “Yahudiler Allah’ın dostu değillerdir” neticesi çıkar.

Bunun (kıyasla) ifadesi şöyledir:

- *Her dost, dostuna kavuşmayı arzular.*

ينبغي عنه ما ثبت كغيره مبين لذلك الغير فإله ينفي عنه الأول
 والقرينة له الأول فهذا يجب التباين بين الاله والقر. وهوان
 لا يكون القر الهاء ولا الاله قرأ. وقد علم الله تعالى بنبيه محمد صلى الله
 عليه وسلم الوزن بهذا الميزان في مواضع كثيرة من القرآن فقد بابه
 الخليل صلوات الله عليه فاكثف بالتبني على موصفين وطلب الباقي
 ثم آيات القرآن أحدهما قوله تعالى لنبيه قل فلم يغذكم بذنوبكم بل
 أنتم بشر من خلق. وصورة هذا الميزان وذلك أنهم ادعوا أنهم
 الله فعلم الله تعالى كيفية اظهار خطيئهم بالقسط المستقيم
 قل فلم يغذكم بذنوبكم وكال صورة هذا الميزان أن النبيين لا يغذون
 وأنهم تغذون فإذا الستم أبنا فجاء اصلا. أما أن النبيين لا يغذون
 فيعرف بالهجرة. وأما أنهم مغذون يعرف بالمت هذه فيزعمها
 ضرورة نفي النبوة الموضع الثاني في قوله تعالى قل يا أيها الذين
 آمنوا ان نرحمكم انكم اولياء الله فمزدون الناس فتموت الموت ان كنتم
 صادقين. ولا يتموه أبدا. وذلك أنهم ادعوا الولاية وكان
 المعلوم أن الولي يتنق لقاؤوليه. وكان من المعلوم أنهم لا يتمون
 الموت الذي هو سبب اللقاء فقدم ضرورة أنهم ليسوا اولياء
 الله. وكال صورة هذا الميزان أن يقال كل ولي يغني لقاؤوليه

– *Yahudiler, Allah'a kavuşmayı arzulamamaktadırlar.*

– *O halde Yahudiler Allah'ın dostu değillerdir.*

Bu mîzânın haddi: “Temenni” (ölümü arzulama), “dost”un niteliğidir ve bu nitelik “Yahudi”de yoktur. Buna göre, biri diğerinden selb edildiği için “dostluk” ve “Yahudilik” birbirinden ayrı (mütebâyin) şeylerdir. O halde “dost” “Yahudi”; “Yahudi” de “dost” değildir.

Bu mîzânın malum sancadan standart ölçüsüne (klasik akıl yürütmedeki karşılığına) gelince: Bu kadar açıkken bunu anlatmama ihtiyacın olduğunu sanmıyorum. Ancak bir açıklama istiyorsan (söyleyeyim):

– *[Taş, cansızdır.*

– *İnsan, cansız değildir*

– *O halde, insan taş değildir.]*

Bak şimdi, “taş”ın “cansız” olduğunu, ardından “insan”ın “cansız” olmadığını bildiğin zaman, bu bilgiler, zorunlu bir bilgi olarak “insan”ın “taş” olmadığını bilmeni nasıl gerektiriyor! Zira “cansızlık” taş için sabit, “insan” için nefye-dilen bir nitelemedir. Kuşku yok ki, “insan” “taş”tan; “taş” da “insan”dan selb edilir. Dolayısıyla ortaya çıkan sonuç: İnsan taş olamaz; taş da insan olamaz.

Bu mîzânın anlaşılması güç (ilmî) konularda muhtemel kullanım yerlerine gelince: Şüphesiz böyle yerler çoktur. Nitekim ma‘rifetin iki parçasından birisi takdis bilgisidir, yani Allah’ın şanına layık olmayan niteliklerden münezzeh olduğunu bilmektir. Allah’ı, şanına layık olmayan şeylerden tenzih etmenin bilgisinin bütün yolları bu mîzândan geçer. Çünkü Hz. İbrahim (a.s), Rabbini takdiste bu mîzânı kullandı. Bize de bunun keyfiyetini öğretti; zira Allah’ın şanından cismiyyetin nefyedilmesi esasını, bu mîzân ile öğretti.

Biz de aynı yöntemi kullanarak şöyle deriz: “İlâh, mütehayyiz (belirli bir yer kaplayan) bir cevher değildir. Çünkü ilâh ma‘lûl³⁴ değildir; oysa belirli bir yer kaplayan her şey, kapladığı yer ile muhtass oluşu [bakımından] ma‘lûldür. O halde ilâh cevher değildir.”

[Özet: İlâh cevher değildir. Çünkü:

– Cevher (mütehayyiz olması sebebiyle) ma‘lûldür.

– İlâh ise ma‘lûl değildir.

– O halde İlâh cevher değildir.]

“İlâh, araz³⁵ değildir” sonucuna da varırız:

– *Araz, hayy-âlim değildir.*

– *İlâh ise hayy-âlimdir.*

– *O halde ilâh, araz değildir. (Zorunlu netice)*

Allah’ı, şanına layık olmayan diğer nitelemelerden takdis ve tenzih etmek de aynı şekilde iki aslın birleşimi sayesinde bilinebilir.

واليهودي ليس يمتني لقا الله فيزيم منه انه ليس ولي الله وحده
التمني بوصف به الولي ونفي غير اليهود فيكون الولي واليهودي متباينين
بسبب احدهما غير الآخر فلا يكون الولي يهوديا ولا اليهودي وليا
واما عبارة من الصنعة المعلومة فاعندي انك تحتاج اليه مع وضوحه
ولكن ان اردت استظهارا فانظر انك اذ عرفت ان الحجر جاد ثم
عرفت ان الان ليس بجاد كيف يلزمك منه ان تعرف
ان الان ليس بحجر لان الجادية تثبت للحجر ونفي غير الان فلا يلزم
يكون الان مسلوبا غير الحجر مسلوبا غير الان فلا الانسا
ولا الحجر ان واما منطته استعماله في مواقع الغرض فكثير واحد
شطري المعرفة معرفة القدس وهو ما يتقدس عنه الرب تعالى
وتقدس وجميع معارفه يوزن بهذا الميزان اذ الخليل صلوات الله عليه
استعمل هذا الميزان في القدس وعلمنا كيفية الوزن به اذ عرف
بهذا الميزان نفى الجسمية عن الله تعالى وكذلك يقول ان الاله ليس بجوهر
متخيّل لان الاله ليس بمعلول وكل متخيّل فاختصاصه بكمية الذي
يختص بمعلول فيزيم منه انه ليس بجوهر ونقول ليس ببعض لان
العرض ليس بحي عالم والآله حي عالم فليس ببعض وكذلك سائر
ابواب القدس يتولد معرفتها ايضا من اذ واج اصلين على هذا الوجه

Bunlardan ilki sâlib asıldır, mazmunu nefydir; ikincisi ise mûceb asıldır, mazmunu isbâtdır. Böyle iki aslın birleşiminden de nefy ve takdis bilgisi zorunlu olarak doğar.

[DÖRDÜNCÜ BÖLÜM]

Mîzân-ı Asgar'a Dair

Dedi ki: Mîzân-ı evsat'ı da çok iyi anladım. Şimdi de bana mîzân-ı asgar'ı, tanımını, standart ölçüsünü ve anlaşılması güç (ilmî) konulardaki kullanımını izah et!

Dedim ki: Bunu da Yüce Allah'tan öğrendik. Nitekim Kur'ân'daki şu âyette elçisi Hz. Muhammed'e (a.s.) bu mîzânı öğretti:

“Onlar (Yahudiler) “Allah hiçbir insana hiçbir şey (vahiy) indirmemiştir” derken Allah'ı hakkıyla takdir edemediler. De ki: “Kim indirdi Musa'nın insanlara bir ışık ve rehber olarak getirdiği Kitab'ı?”³⁶

Bu mîzânla ölçmenin vechine gelince: söz gelimi şöyle dersin: “Yahudiler'in, “Allah hiçbir insana vahiy indirmemiştir” sözü, şu iki öncülün birleşiminden doğan neticeden ötürü batıl bir sözdür”:

– *Musa (a.s), bir insandır.* (Birinci öncül)

– *Musa (a.s)'a kitap indirilmiştir.* (İkinci öncül)

Bu iki öncülün birleşiminden, zorunlu olarak şu tikel kural lazım gelir:

– *Bazı insanlara kitap indirilmiştir.*

Dolayısıyla “Hiçbir insana asla kitap indirilmemiştir” şeklindeki tümel iddia, çürütülmüş olur.

Birinci öncül yani “Musa bir insandır” sözümüz, his ile; ikincisi yani “Musa'ya kitap indirilmiştir” sözümüz de bizzat onların itiraflarıyla bilinmektedir. Çünkü onlar, (Hz. Musa'ya indirilen kitabın esaslarından) bazılarını gizliyor, bazılarını gösteriyorlardı. Nitekim Allah (mezkûr âyetin devamında) **“İşinize geleni gösterip açıkladığınız, fakat çoğunun gizlediğiniz [o kitabı kim indirdi?]**³⁷ buyurdu. Bu âyet, (inkârcılara karşı) en iyi (yöntem) ile tartışma meyanında zikredildi. Tartışmanın (mücâdele) hususiyetlerinden birisi, söz konusu iki öncülün

احدى اصل سالب مضمونه النفي **والثاني** اصل موجب مضمونه **الاست**
ويؤكد منها معرفة بالنفي **والقد ليس القول** في الميزان الاصغر
فقال قد فهمت ايضا فهمًا وضحيًا ضروريًا فاسترح لي الميزان
 الاصغر وحدته وعياره ومظننه استعماله في الغرض **قلت** الميزان
 الاصغر علمنا من الله تعالى حيث علمه محمدًا صلى الله عليه وسلم
 في القرآن وذلك في قوله تعالى **وما قدرنا الله حق قدره اذ قالوا ما**
انزل الله على بشير من شيء قل انزل الكتاب الذي جاء به موسى نورا
للنبيس وجه الوزن بهذا ان نقول قولهم بنفي انزال الوحي على البشر
 قول باطل لا يرد واج المنهج بين اصلين احدهما موسى عليه السلام بشر
 والثاني ان موسى عليه السلام منزل عليه الكتاب فيكرم بالبصيرة منه
 قصته خاصة وهو ان بعض البشر منزل عليه الكتاب ويطلق
 الدعوى العامة بانه لا ينزل كتاب على بشر اصلًا اما الاصل الاول
 وهو قولنا موسى به فقولهم بالحسن **واما الثاني** وهو ان موسى عليه
 السلام منزل عليه الكتاب فكان معلومًا باعترا فهم اذ كانوا يخفون
 بعضهم ويظهرون بعضهم كما قال تعالى **يبدونها ويخفون كثيرًا**
 وانما ذكر هذا في معرض المجادلة بالاحسن ومن خاصية المجادلة ان يكتفي
 فيه بكون الاصلين مسلمين من الخصم مشهورين عنده وان امكن التمسك

-başkası için şüpheyle karşılanması mümkün olsa da- hasım katında müsellemler ve meşhur olmalarının (netice için) yeterli olmasıdır. İtiraf etmiş olması, neticeyi ona zorunlu kılar. Kur'ân delillerinin ekseriyeti bu vecih üzere cereyan eder. Dolayısıyla bu delillerdeki bazı asıl ve mukaddimelerin doğruluğunda şüphe imkânıyla karşılaşsan iyi bil ki: bunlardan amaç, onlarda şüphe etmeyen kişiye delil getirmektir. Senin açındansa amaç, bu mîzânın diğer konularda nasıl kullanılacağını bu asıl ve mukaddimelerden öğrenmendir.

Bu mîzânın standart ölçüsüne gelince: şöyle deriz:

Hiçbir hayvanın ayaksız yürümesi düşünülemez.

Ancak sen,

– *Yılan da bir hayvandır.*

– *Ve yılan ayaksız yürür.*

dersen, “*Bazı hayvanlar, ayaksız yürür.*” demek zorunlu olur ve “*Hiçbir hayvan, ayaksız yürüyemez.*” sözün de batıl ve geçersiz olması lazım hale gelir.

Bu mîzânın anlaşılması güç konularda muhtemel kullanım yerlerine gelince: Şüphesiz böyle yerler çoktur. Mesela bazı insanlar şöyle der: “*Bütün yalanlar, özü itibarıyla çirkindir.*” Ancak biz deriz ki:

– “Öldürmek üzere bir peygamber veya bir veliyi arayan zalimin birine, yerlerini bilen birisinin onların nerede olduklarını bilmediğini söylemesi yalan mıdır?”

– “Evet yalandır!” dedi.

– “Peki, çirkin midir?”

– “Hayır! Hatta peygamber veya velinin ölümüne sebep olacak “doğru”-yu söylemektir çirkin olan” dedi.

Biz de ona şimdi bu mîzâna iyi bak deriz:

– *O kimsenin, yerini bilmiyorum sözü yalandır.* (Birinci öncül)

– *Fakat bu söz, çirkin değildir.* (İkinci öncül)

– *O halde, bütün yalanlar çirkin değildir.* (Zorunlu netice)

Şimdi bir düşün! Bu iki öncülün itirafından sonra ortaya çıkan neticede şüphe edilmesi düşünülebilir mi? Bu, daha önce “Allah’ı takdis” sadedinde zikrettiğim tecrübi ve hissî mukaddimelerden daha anlaşılır değil midir?

لغيره فان النتيجة يلزمه اذا كان بمعرفة به واكثر ادلة القرآن
 جرى على هذا الوجه فان صادفت من نفسك اسكان التشكك في
 بعض اصولها وعقد ما بها **فان علم** ان المقصود بها محاجة من لم يشك فيه
 واما انت فالمقصود في حثك ان تتعلم منه كيفية الوزن في
 المواضع **واما** عيار هذا الميزان ان لم يقول لا يتصور ان يحشى الحيوان
 بغير رجل فيعلم انك اذا قلت الحية حيوان **واحيية** تسمى بغير
 رجل فيلزم منه ان بعض احيوان يحشى بغير رجل **وان** قول من
 يقول لا يحشى الحيوان الا برجل **قول** باطل منقوص **واما** موضع
 استعماله في الغوامض فكثير فان بعض الناس سئل يقول كل كذا
 فهو قبيح **لعينه** فيقول من راي نبيا او وليا من الاولياء قد غي
 غم ظالم فسأله الظالم عن موضعه **فاحفاه** **تقول** هل هو كذب
قال نعم **قلت** فهل هو قبيح **قال** لا بل القبيح الصدق المفضي الى
 هلاكه **فنقول** له فانظر في الميزان **فانا** نقول قوله في اخفاء محله
 كذب فهذا اصل ومعلوم ان هذا القول ليس بقبيح **والله**
 الثاني فيلزم منه ان كل كذب ليس بقبيح **فقال** الان هل يقصد
 انك في هذه النتيجة بعد الاعتراف بالصلين وهل هذا واضح
فما ذكرته من المعقدة التجريبية والحسية في معرفة ميزان القدس

Bu mîzânın (mîzân-ı asgar) tanımına gelince: Tek bir şey (mesela, “insan”) üzerinde iki nitelik (mesela “canlı olma” ve “cisim olma”) toplandığında bu iki nitelikten birisinin bir kısmının zorunlu olarak diğer nitelikle nitelenmesi gerekir; ancak iki nitelikten birisinin tamamının diğeriyle nitelenmesi zorunlu olarak gerekmez; bilakis bu kimi durumlarda olur kimi durumlarda olmaz. Dolayısıyla buna güvenilmez. Baksana! “insan” ın “canlı” ve “cisim” diye iki niteliği bulunur. Yani, “İnsan, canlıdır, cisimdir” önermesinden “Bazı cisimler canlıdır” gibi zorunlu (ve tikel) bir netice çıkarken, “Bütün cisimler canlıdır” şeklindeki (yanlış ve tümel) bir netice gerekmez. Fakat (“canlı” ve “cisim” nitelemelerin birleşiminden doğabilecek) “Bütün canlılar cisimdir” gibi “tümel” bir neticenin imkânı seni aldatmasın! Zira bir niteliğin tamamının diğeriyle nitelenmesi her durumda zorunlu olmuyorsa, oradan çıkacak olan bilgi de zorunlu bilgi olmaz.

Daha sonra bu arkadaş,

Dedi ki: Bu üç mîzânı anladım. Lakin neden birincisine “ekber”; ikincisine “evsat”; üçüncüsüne de “asgar” adını verdin?

Dedim ki: Çünkü mîzân-ı ekber (büyük ölçü/birinci şekil), birçok şeye uygunken, mîzân-ı asgar (küçük ölçü/üçüncü şekil) bunun tam tersidir (çok az şeye uygundur) ve Mîzân-ı evsat (orta ölçü/ikinci şekil) ise bu ikisinin ortasında bir konuma sahiptir. Birinci mîzân, içindeki “tümel olumlu”, “tikel olumlu”, “tümel olumsuz” ve “tikel olumsuz” (modları sayesinde) kendisiyle bilgi elde edilmesi mümkün olduğu için ölçülerin en genişidir. Bu özelliği sayesinde, bu mîzânla dört tür bilginin ölçülmesi mümkündür.

İkinci mîzân ile sadece olumsuzluk ölçülebilir; fakat hem “tümel olumsuz” hem “tikel olumsuz” ölçülür. Üçüncü mîzân ile, sadece “tikel” (bilgi) ölçülür. Daha önce anlattığım gibi, ‘tek bir şey’ üzerinde toplandıkları için, ‘iki nitelik’ten birisinin bir kısmının, diğeriyle (“tikel” olarak) nitelenmesi zorunludur.³⁸

وَأَمَّا حَدُّهُ الْمِيزَانُ فَهُوَ أَنَّ كُلَّ وَصْفَيْنِ اجْتَمَعَا عَلَى شَيْءٍ وَاحِدٍ
فَبَعْضُ أَحَدِ الْوَصْفَيْنِ لَا يَدْرِي أَنَّ الْوَصْفَ بَالَاخِرَ بِالضَّرُورَةِ
وَلَا يَلْزِمُ أَنْ يُوَصَفَ بِهِ كَلِمَةً أَمَّا وَصْفُ كَلِمَةٍ فَلَا يَلْزِمُ لِرُؤُوسِهَا
بَلْ قَدْ يَكُونُ فِي بَعْضِ الْأَحْوَالِ وَقَدْ لَا يَكُونُ فَلَا يَوْتِقُ بِهِ إِلَّا تَرَى أَنَّ
قَدْ حُجِّجَ عَلَيْهِ الْوَصْفُ بِأَنَّهُ حَيَوَانٌ وَأَنَّهُ جِسْمٌ فَلَزِمَ مِنْهُ بِالضَّرُورَةِ أَنَّ
بَعْضَ الْجِسْمِ حَيَوَانٌ وَلَا يَلْزِمُ مِنْهُ أَنْ كُلَّ جِسْمٍ حَيَوَانٌ وَلَا يَفْرُكُ
إِمَّا أَنْ يُوَصَفَ كُلُّ حَيَوَانٍ بِأَنَّهُ جِسْمٌ فَإِنْ وَصَفَ كُلَّ وَصْفٍ
بِالْآخِرِ أَوْ أَلَمْ يَكُنْ ضَرُورِيًّا فِي كُلِّ حَالٍ لَمْ يَكُنِ الْمَعْرِفَةُ الْحَاصِلَةُ بِهِ ضَرُورَةً
ثُمَّ **قَالَ** الرِّفْقُ قَدْ نَهَضَتْ هَذِهِ الْمَوَازِينُ الثَّلَاثُ وَلَكِنْ لَمْ تَخْصُصْ لِكُلِّ
مِنْهُمُ الْكَبِيرَ وَالْثَانِي بِالْأَوْسَطِ وَالْثَلَاثُ بِالْأَصْغَرِ **قُلْتُ** لَأَنَّ الْكَبِيرَ
هُوَ الَّذِي يَتَسَبَّحُ لَأَشْيَاءَ كَثِيرَةٍ وَالْأَصْغَرُ خِلَافُهُ وَالْأَوْسَطُ بَيْنَهُمَا
الْأَوَّلُ أَوْسَعُ الْمَوَازِينِ أَوْ يُمْكِنُ أَنْ يَسْتَفَادَ مِنْهُ الْمَعْرِفَةُ بِالْإِثْبَاتِ
الْعَامِّ وَالْإِثْبَاتِ الْخَاصِّ وَالنَّفْيِ الْعَامِّ وَالنَّفْيِ الْخَاصِّ فَقَدْ امْكُنُ أَنْ يُوَزَنَ
بِالرَّبْعَةِ اجْتِمَاعُهَا فِي الْمَعَارِفِ وَأَمَّا الثَّانِي فَانَّهُ لَا يُمْكِنُ أَنْ يُوَزَنَ بِهِ
إِلَّا النَّفْيُ وَلَكِنْ يُوَزَنُ بِهِ النَّفْيُ الْعَامُّ وَالْخَاصُّ جَمِيعًا وَأَمَّا الثَّلَاثُ فَلَا
يُوَزَنُ بِهِ إِلَّا الْخَاصُّ لَمَّا ذُكِرَتْ لِكُلِّ أَنَّهُ يَلْزِمُ مِنْهُ أَنْ يَبْعُثَ أَحَدُ
الْوَصْفَيْنِ يُوَصَفُ بِهِ الْآخِرُ لِاجْتِمَاعِهِمَا عَلَى شَيْءٍ وَاحِدٍ فَلَا يَتَسَبَّحُ إِلَّا

Tek bir cüzî (tikel) hüküm ifade eden bu mîzân, çaresiz “en küçük mîzân” olmak zorundadır.

Evet, bu üçüncü mîzân ile “tümel” hükümleri ölçmek, şeytanın kullandığı ölçüdür. Ehl-i ta’lîm de bazı bilgilerini bununla ölçmüşlerdir. Şeytan bu mîzânı kullanarak, İbrahim (a.s)’ın hayal dünyasına “... İşte Rabbim! Bu en büyük olandır...”³⁹ sözünü ilkâ etti. Bu bilgiden sonra, sana bunun hikâyesini anlatacağım inşallah.

[BEŞİNCİ BÖLÜM]

Mîzân-ı Telâzum’a Dair

Dedi ki: Mîzân-ı te’âdülün ilk üç kısmını anladım; şimdi bana mîzân-ı telâzumu⁴⁰ izah et!

Dedim ki: Bu mîzân, şu üç âyetten elde edilmiştir:

– “Eğer yerde ve göklerde Allah’tan başka ilâhlar olsaydı, yer ve gökler kesinlikle fesada uğrardı.”⁴¹

– “De ki: Eğer iddia ettikleri gibi O’nunla birlikte başka ilâhlar olmuş olsaydı, onlar da Arşın Sahibine (yakın olmak ya da O’na galip gelmek için) elbet bir yol bulmaya çalışırlardı.”⁴²

– “Eğer (o tapınıp durduğunuz düzmece nesneler) gerçekten tanrı olsalardı, kuşkusuz, oraya (cehenneme) girmezlerdi...”⁴³

Söz konusu bu mîzânı (âyetler bağlamında) tahkik edelim:

– Eğer âlemde iki ilâh olsaydı, âlem muhakkak fesâda uğrardı. (Öncül)

– Âlemde fesâd yoktur. (Diğer bir öncül)

– O halde iki ilâh yoktur. (Telâzum yoluyla ortaya çıkan zorunlu netice)

Aynı şekilde:

– Başka ilâhlar olsaydı, Arşın Sahibine doğru bir yol bulmaya çalışırlardı. (Öncül)

– Yol bulmaya çalışmadılar. (Diğer bir öncül)

– O halde Arşın Sahibi dışında bir ilâh yoktur. (Telâzum yoluyla ortaya çıkan zorunlu netice)

Bu mîzânın maruf sancadan standart ölçüsünün (ayar) nasıl alınacağına gelince:

– “Güneş doğmuş ise yıldızlar kaybolmuş demektir” sözün, tecrübe ile bilinir.

Daha sonra biz:

– “Güneş, doğdu” deriz ki, bu hiss ile bilinir.

– O halde, yıldızlar kayboldu. (Zorunlu netice)

Yine şöyle deriz:

– Kişi yemek yemişe doymuş demektir. (Tecrübi bilgi)

– Kişi yemek yedi. (Hissî bilgi)

[12] O halde kişi doydu. (İki öncülden lazım gelen zorunlu netice)

الحكم الخاص الجبروي فهو صغرى محالة نعم وزن الحكم العام بزموازين
 الشيطان وقد وزن به أول التقييم بعض معارفهم والقاه
 الشيطان في منية الخليل صلوات الله عليه في قوله تعالى حقا عنة
 هذا ربى هذا الكبر. وتوا عليك قصة بقية هذا القول في ميزان
 التلازم قال فأتبع لي ميزان التلازم فقد فهمت الرقسام الثلاثة
 بزموازين التعادل قلت هذا الميزان مستفاد من قوله تعالى لو كان
 آلهة إلا الله لفسدنا. ومن قوله لو كان معه آلهة كما يقولون إذا
 لا يتفوا إلى ذى العرش سبيلا. ومن قوله لو كان آلهة ما دونا
 وتحقيق صورة هذا الميزان أن نقول لو كان للعلم إلهان لفسد
 وهذا أصل معلوم أنه لم يفسد وهذا أصل آخر فيترجم منها نتيجة ضرورية
 وهي نفى أحد آلهتين ولو كان مع ذى العرش آلهة لا يتفوا إلى
 ذى العرش سبيلا. ومعلوم أنهم لم يتفوا فيترجم نفى آلهة سوى ذى
 العرش. وأما عيار هذا الميزان بالصنعة المعلومه قولك أن كان
 طالع فالكواكب خفية وهذا يعلم بالتجربة ثم نقول معلوم أن الشمس
 طالع وهذا تعلم بالبحس فيترجم منه أن الكواكب خفية ونقول لكل
 فلان فهو شعبان وهذا يعلم بالتجربة ثم نقول معلوم أنه لكل
 فلان وهذا العلم بالبحس فيترجم من الأصل التجري وأصل الحسنى أنه شعبان

Bu mîzânın, anlaşılması zor konularda kullanım yerlerine gelince, bunlar çoktur. Söz gelimi bir fakih şöyle der:

– *Eğer gaip malın satışı sahib olsaydı bu (yani satış/akd) [sırf] iltizamı sara-haten ifade etmekle lazım gelirdi.* (İstikrâ/tümevarım metoduyla elde edilen öncül)

– *Oysa iltizâmın tasrihi ile (satışın/akdin) lazım gelmediği bilinmektedir.* (Hasmın kabul ettiği öncül)

– *O halde (satış/akd) sahib değildir.* (Zorunlu netice)

Misaldeki birinci öncül, ilm-i yakîn ifade etmese de zan ifade eden şer'î istikrâ sayesinde bilinir. İkinci öncül de hasmın teslimi (yani kabulü) ve müsaadesi (yani izni) ile bilinir.

Nazârî (burhanlarda) ise şöyle deriz:

– *Âlemin ve insanın yaratılışındaki bilinçli tasarım mürettep, muhkem ve hayreti mucip ise, sâni'î âlimdir demektir.* (Akıldaki evvelî bilgi)

– *Âlemin ve insanın mürettep ve muhkem oluşu malumdur.* (Gözle görülebilen hissî bilgi)

– *Âlemin ve insanın sâni'î âlimdir.* ([Telâzum yoluyla elde edilmiş] zorunlu netice)

Daha sonra bir üst aşamaya tırmanarak şöyle deriz:

Eğer âlemin ve insanın yaratıcısı âlim ise o haydır/diridir demektir.

Birinci mîzân sayesinde o yaratıcının âlim olduğu öğrenildi. Âlim olmasından da onun hayy olduğu neticesi lüzûmen ortaya çıkar.

Daha sonra şöyle deriz:

Eğer hayy ve âlim ise, zatıyla kâimdir; araz değildir.

İlk iki mîzân sayesinde söz konusu sâni'in hayy ve âlim olduğu öğrenildi. Bu öncüllerden zorunlu olarak onun zatıyla kâim olduğu ortaya çıkar.

İşte böyle bir akıl yürüterek, insanın yaratılışındaki bilinçli tasarımdan, yaratıcının sıfatlarını aşamalı olarak elde edebilirsin. İlim sıfatından hayat sıfatına varabilir, oradan da yaratıcının zatına ilişkin daha pek çok bilgilere tırmanabilirsin. Bu, rûhânî/manevî bir tırmanıştır. Bu mîzânlar, merdivenlerdir. Bu asıllar ise semâya doğru tırmanan merdivenlerin basamaklarıdır. Önce semâya, oradan da semânın yaratıcısına... Semâya doğru cismânî tırmanış ise; nübüvvet gücüne sahip kişiler dışında hiçbir kuvvetin yapamayacağı bir şeydir.

Bu mîzânın haddine gelince; Bir şeyin lâzımı (tâlî) olan, bütün durumlarda/modlarda ona tabi olur. Yani,

Lazım'ın (tâlî) nefyi, melzûm'un (mukaddem) nefyini gerektirir.

وأما موضع استعماله في الغوامض فكثير حتى يقول الفقيه **كان**
بيع الغائب صحيحاً فيلزم **بصريح** الالتزام **ومعلوم** أنه لا يلزم **بصريح**
 الالتزام **فيلزم** منه أنه ليس **بصريح** فتكلم الأصل الأول بالاعتناء
 الشرعي المفيد للظن وإن لم يفد العلم **والثاني** بتكليم الخصم و
 ما عدته **وتقول** في النظريات أن كان صفة العالم **وَرَبَّ**
 الآدمي مرتباً عجيباً محكماً فصا لفة عالم وهذا في العقل اولى ومعلوم
 أنه عجيب مرتب وهذا مدرك بالبيان فيلزم منه أن صفة
 عالم ثم تترقى **وتقول** إن كان صفة عالماً فهو حق ومعلوم
 بالميزان الأول أنه عالم فيلزم منه أنه حق ثم **تقول** إن كان حياً
 عالماً فهو قائم بنفسه وليس بعرض ومعلوم بالميزانين السابقين
 أنه حق فيلزم منه أنه قائم بنفسه **وكذلك** تخرج من صفة
 تركيب الآدمي إلى صفة صا لفة وهو العلم ثم تخرج من العلم
 إلى الحق ثم منها إلى الذات وهذا هو المعراج الروحاني وهذا
 الموازين سلالم العروج إلى السماء بل إلى خالق السماء وهذه السلالم
 درجات السلايم **وأما** المعراج الجسماني فلا ينبغي به كل قوف بل **يختص**
 ذلك بقوة النبوة **وأما** حد هذا الميزان فإن كل ما هو لازم للشيء
 فهو تابع له في كل حال فنفى اللازم يوجب بالضرورة نفى اللازم

Melzûm'un vücûdu, lâzım'ın vücûdunu gerektirir.

Ne melzûmun nefyi ne de lâzımın vücûdu herhangi bir netice doğurmaz. İşte bu son ikisi, şeytanın mîzânlarındandır. Ehl-i ta'limden bazı kimseler, bilgisini bu metodla ölçüyor. (Bütün modları bir misalde açıklayalım)

Namazın sahih olmasına zorunlu olarak namaz kılanın temiz, yani abdestli olması eşlik eder (lâzım). O halde şunu söylemek doğrudur:

(Birinci mod)

– Eğer Zeyd'in namazı sahih ise o, temizdir. [Mukaddem ve tâlînin yer aldığı öncül]

– Zeyd temiz değildir. (Tâlînin/lâzımın nefyi)

– O halde bu namaz sahih değildir. (Mukaddemin/melzûmun nefyi ve doğru netice)

(İkinci mod)

– [Eğer namazı sahih ise Zeyd temizdir.]

– Namazın sahih olduğu bilinmektedir. (Mukaddemin/melzûmun vücûdu)

– O halde Zeyd temizdir. (Tâlînin/lâzımın vücûdu ve doğru netice)

(Üçüncü mod)

Ama sen “Zeyd temiz olduğuna göre zorunlu olarak namazının sahih olması gerekir” şeklinde bir akıl yürütürsen yanlış yapmış olursun. Zira namazının sahih olmaması için “temizlik” dışında başka nedenler (illet) de olabilir. Bu da gösteriyor ki tâlînin varlığı her zaman mukaddemin varlığına delâlet etmez.

– [Eğer namazı sahihse, Zeyd temizdir.

– Zeyd temizdir. (Tâlînin/lâzımın vücûdu)

– O halde namazı sahihtir. (Mukaddemin/melzûmun vücûdu: Yanlış sonuç.

Çünkü namazın geçerliliğini engelleyen başka bir neden olabilir.)]

(Dördüncü mod)

Aynı şekilde “namazı sahih değildir; o halde Zeyd temiz değildir” dersin hata olur, netice vermez.

– [Eğer namazı sahih ise Zeyd temizdir.

– Namazın sahih olmadığı bilinmektedir (Mukaddemin/melzûmun nefyi)

– O halde Zeyd temiz değildir (Tâlînin/lâzımın nefyi: Yanlış sonuç. Netice çıkmaz.)]

[ALTINCI BÖLÜM]

Mîzân-ı Te'ânüd'e Dair

Dedi ki: Bana mîzân-ı te'ânüd⁴⁴ izah et! Kur'an'daki yerini, standart ölçüsünü ve kullanım yerini anlat!

Dedim ki: Kur'an'daki yeri, Yüce Allah'ın, Peygamberi Muhammed'e (a.s) ta'lim buyurduğu şu âyettir: “**De ki: “Göklerden ve yerden size rızık veren kimdir?” “Allah'tır!” de (ve ekle): O halde ya biz ya da siz, doğru yol üzerinde ya da apaçık bir sapıklık (dalâlet) içindeyiz.”**

وجود الملزوم بالضرورة يوجب وجود اللازم **أما** نفى الملزوم
ووجوب اللازم فلا ينتج لهما بل هما موازين الشيطان وقد زين
به بعض أهل التعليم معرفة **أما** زعمي أن صحة الصلوة لا رغبها لا محالة
كون المصلي متطهراً فلا جرم يصح أن تقول إن كان صلوة زيد صحيحة
فهو متطهر **ومعلوم** أنه غير متطهر **وهي** نفى اللازم فيلزم أن صلوة
غير صحيحة **وهو** نفى الملزوم **وتقول** **ومعلوم** أن صلوة صحبة
وهو وجوب الملزوم فيلزم منه أنه متطهر **وهو** وجوب اللازم **أما** قلت
ومعلوم أنه متطهر فيلزم منه أن صلوة صحبة فهذا خطأ لأنه
بطئت صلوة لعله أخرى فهذا وجود اللازم فلم يدل على وجود
الملزوم **وكذلك** أن قلت **ومعلوم** أن صلوة ليست بصحيحة
فهو أو غير متطهر وهذا خطأ غير لازم لأنه يجوز أن يكون عدم
صحة الصلوة لفقد شرط آخر سوى الطهارة فهذا نفى
الملزوم ولم يدل على نفى اللازم **القول** في ميزان النعاند
ثم قال لي استرح لي ميزان النعاند وأذكر موضعه في القرآن وعنايه
ومحل استعماله **قلت** **أما** موضعه في القرآن قوله تعالى **لعلهم**
بنبيه محمد صلى الله عليه وسلم **كل من يزر قلم من السموات والأرض**
قل الله وأنا أو أياكم لعلني بهدي أو في ضلال مبين فإنه لم يذكر قوله

Âyette yer alan “**ya biz, ya da siz...**” ifadesi tesviye (eşitleme) veya teşkik (şüphe) anlamında söylenmemiştir. Bilakis bu (âyette) gizli bir diğer öncül vardır, o da şudur: “Şüphesiz ‘Göklerden ve yerden size rızık veren Allah’tır’ sözümüzde dalâlette değiliz. Zira suyu indirmekle göklerden ve bitkileri bitirmekle de yerden size rızık veren O’dur. [Netice:] O halde bunu inkâr etmek suretiyle dalâlette olan sizsiniz.”

Bu mîzânın kemâl-i sureti şöyledir:

- *Ya biz ya da siz, doğru yol üzerinde ya da apaçık bir dalâlet içindeyiz.* [Yani: ikimizden biri hidâyet diğeri dalâlet üzeredir] (Birinci öncül)
- *Bizim dalâlette olmadığımız bilinmektedir.* (İkinci öncül)
- *O halde siz apaçık bir dalâletesiniz.* (İki öncülün birleşiminden doğan zorunlu netice)

Te’ânüd mîzânının katımda maruf olan mukabil ağırlıklardan (sanca) standart ölçüsünün (ayar) nasıl alınacağına gelince:

Adamın biri, sadece iki odası olan bir eve girdi. Odanın birine girdik ve adamı görmedik. (Buradan hareketle) adamın ikinci odada olduğunu zorunlu olarak biliriz. Burada iki öncül var.

- *O, mutlaka iki odanın birindedir.* (Birinci öncül)
- *O, birinci odada değildir.* (İkinci öncül)
- *O halde o, ikinci odadadır.* (Zorunlu netice)

Adamın ikinci odada olduğunu iki metodla bilebiliriz: ikinci odada olduğunu bizzat görerek; birinci odanın boş olduğunu görerek. Bu bilgiyi adamı gözümüzle görerek elde ettiysek, gözleme dayalı (‘iyânî) bilgi olur. İkinci odada olmadığını görmekle elde ettiysek, akıl yürütmeye dayalı (mîzânî) bilgi olur ki, bu da gözlem gibi ‘kesin bilgi’ olur.

Te’ânüd mîzânının tanımına gelince: bir şeyin bölümleri iki şıkka münhasır ise, bir şıkının gerçekleşmesi (subût) diğer şıkın gerçekleşmemesini (nefy), bir şıkın gerçekleşmemesi ise diğer şıkın gerçekleşmesini gerektirir. Ancak bu bölümlemenin (**kısmet**) **münteşir** (yaygın/belirsiz) [mühmel] olmayıp **münhasır**⁴⁵ (sınırlı/belirli) [mahsur] olması şartıyla.

أو تأييدكم في معرض التسوية والشكك بل فيه اضمار أصل آخر
 وهو أنا نسنا على ضلال في قولنا إن الله يرزقكم من السماء والارض
 فإنه الذي يرزق من السماء بأزال المطر ومن الارض بأبناء النبات
 فإذا انتم ضالون بانكار ذلك وكما لصورته هذا الميزان أنا
 وإياكم لعلى هدى أو في ضلال مبين فهذا أصل ثم تقولون معلوم
 أنا نسنا في ضلال وهذا أصل آخر فيقدم من ازدواجهما نتيجة
 ضرورية وهو أنكم في ضلال وأما عيبه من غير الصنجات المعروفة
 هو أن من دخل دار ليس فيها الا بيتان ثم دخلنا احدهما فلم
 نره فيه فتعلم على ضروريا أنه في البيت الثاني وهذا الازدواج
 اصلين احدهما قوله أنه في احد البيتين قطعا والثاني ليس
 في هذا البيت اصلا فيقدم منهما انه في البيت الثاني فاقدم يعلم
 كونه في البيت الثاني تأت به بان رآه فيه وتارة بان نرى البيت
 الثاني خاليا عنه فان علمناه برؤيتنا اياه فيه كان هذا علما عينا
 وان عرفنا بان لم نره في البيت الثاني كان هذا علما ميزانيا
 ويكون هذا العلم الميزاني قطعا كالعيان في وأما أحد هذا الميزان فهو
 ان كل ما انحصر في قسمين فيقدم من ثبوت احدهما نفى الآخر ونفى
 احدهما ثبوت الآخر ولكن بشرط ان يكون القسم مختصا منتشرة

Münteşir önermelerle ölçmek, şeytanın ölçümüdür. Ehl-i ta'limden bazıları *-el-Kavâsım, Cevâbu mufasssali'l-hilâf, el-Kitâbu'l-Müstazherî* ve diğer bazı kitaplarda anlattığım üzere- birçok yerde sözlerini bununla ölçüyorlar.

Te'ânüd mîzânının anlaşılması güç konulardaki muhtemel kullanım yerlerine gelince: sayılamayacak kadar çoktur. Nazariyyâtın, ekseriyetle bu mîzânın ekseninde deverân ettiği söylenebilir. Mesela, kadîm varlığı inkâr eden birine şöyle denilir:

– *Varlıklar; ya hepsi hâdistir, ya da bazıları hâdis ve bazıları kadîmdir.* (nefy-ispât arasında deverân eden hâsır/sınırlayıcı öncül). Sonra şöyle deriz:

– *Bilinmektedir ki varlıkların hepsi hâdis değildir .*

– *O halde, varlıklar arasında kadîm olanlar vardır.* (zorunlu netice)

Eğer denilse ki: Neden “Varlıkların hepsi hâdis (sonradan olma) değildir” dediniz?

Deriz ki: Eğer bütün varlıklar hâdis olsaydı, varlıkları kendiliğinden ve sebepsiz olmuş olurdu; ya da aralarında sebepsiz [en az] bir hâdis olmuş olurdu. Oysa bir hâdisin belirli bir vakitte sebepsiz olarak ortaya çıkması (hudûs) bâtıldır. Dolayısıyla hepsinin hâdis olması geçersiz oldu ve aralarında kadîm bir varlığın bulunduğu sâbit oldu. Bu mîzânın kullanımına dair örnekler, sayılamayacak kadardır.

Dedi ki: Bu beş mîzânın doğruluğunu, bütün hakikatiyle anladım. Fakat kavramların (isimlerinin) anlamını öğrenmek isterim. Neden birincisine *te'âdül*, ikincisine *telâzum*, üçüncüsüne de *te'ânüd* isimlerini tahsis ettin?

Dedim ki: Birincisine “**te'âdül mîzânı**” [denklik/denge] ismini verdim, zira onda bir terazinin eşit dengedeki keferleri gibi olan iki eşit öncül bulunuyor.

İkincisine “**telâzum mîzânı**” ismini verdim, zira ondaki öncüllerden bir tanesi, biri *lâzım* (tâlî) diğeri *melzûm* (mukaddem) olmak üzere iki *cüz'* önerme içerir.

فالوزن بالقسمة المستشرة وزان الشيطان وبه وزن بعض أهل
 التعليم كلامهم في موضع كثيرة ذكرناها في القواصم في جواب مفصل
 الخلف والكتاب المستظهر وغيره من الكتب وأما موضعها
 هذا في الفواض فلا يخفى ولعل أكثر النظريات تدور عليه فإن من
 أكثر موجوداً قديماً فنقول له الموجودات إما أن تكون كلها حادثة
 أو بعضها حادثة وبعضها قديماً وهذا حاصر لأنه بين الشيء والشيء
 والزم فنقول معلوم أن كلها ليست بصادقة فيلزم أن فيها قديماً
 فإن قال ولم قلت أن كلها ليست بصادقة فنقول لأن كلها لو كانت
 حادثة لكلا حدوثها بانفسها غير سبب أو فيها حادث بطلب
 وباطل حدوث حادث في وقت خاص بغير سبب فبطل إن يكون
 كلها حادثة فيثبت أن فيها موجوداً قديماً ونظائر استعمال هذا
 الميزان لا يخفى **فقال** قد فهمت بالحقيقة صدق هذا الموارين
 الخمس ولكن انتهى أن اعرف معنى القابها فلم تحضت الأول
 بأنه ميزان التعادل وآخراً بالتلازم وإنما كنت بالتعاند **قلت**
 سميت الأول بالتعادل لأنه فيه أصليين متعادلين كأنهما كفتان
 متعادلتان وسميت الآخرة ميزان التلازم لأن أحد الصليين
 مشتمل على جزئين أحدهما لازم والآخرون كقوله تعالى لو كانت

Şu âyette olduğu gibi: “Eğer yerde ve gökte Allah’ın dışında ilâhlar olsaydı, hiç tartışmasız, ikisi de fesâda uğrardı.”⁴⁶ Âyetteki “fesâda uğrardı” ifadesi “lâzım”; “Eğer yer ve göklerde Allah dışında ilâhlar olsaydı” ifadesi ise “melzûm”dur. *Lâzım*’ın neyinden netice lazım gelir.

Üçüncüsüne “te’ânüd mîzânı” adını koydum, zira bu mîzân, iki [münhasır] kısmı (önermeyi) *nefy* ve *ispât* arasında sınırlamaya dayanır. Birinin ispatı durumunda diğerinin nefyi; birinin nefyi durumunda ise diğerinin ispatı lazım gelir. Dolayısıyla iki kısım (önerme) arasında *te’ânüd* ve *tezât* bulunur.

Dedi ki: Bu isimleri ilk sen mi koydun? Bütün bu mîzânları ilk sen mi ortaya çıkardın, yoksa senden önce yapan oldu mu?

Dedim ki: Bu isimleri ben koydum. Söz konusu ölçüleri ise Kur’ân’dan çıkardım. Benden önce bu ölçüleri Kur’ân’dan çıkaran kimseyi bilmiyorum. Ancak benden önce bu ölçüleri kullananlar var. Bu ümmetin bazı müteahhir ulemâsı koyduğum isimleri kullanmadan, başka isimlerle bu ölçüleri kullanmışlardır; Hz. Muhammed ve Hz. İsa’dan önceki bazı ümmetler de başka isimler vermişlerdir ki onlar bu ölçüleri Hz. İbrahim ve Hz. Musa’nın sahifelerinden öğrenmişlerdir. Beni, onların kullandığı isimleri kullanmak yerine, mezkûr isimleri bulup koymama iten şey, senin zayıf karakterini fark etmem ve nefsinin vehimlere boyun eğdiğini görmemdir.

Dış görünüşe aldandığını görüyorum. Öyle ki sana hacamatçının kabında kırmızı (halis) bal sunulsa, tabiatın hacamatçı kabından tiksindiğinden o balın tadına bile bakamazsın. Ve hangi kapta olursa olsun balın temiz/tâhir olduğunu anlamaktan acizdir aklın. Söz gelimi, yamalı elbise (murakka’a) veya yünlû kaftan (durrâ’a) giyen bir Türk gördüğünde, hemen onun sûfi veya fakîh olduğuna hükmedersin. Bir sûfi aba (kabâ) giyip külah (kalansuve) taksa,

فيها آلهة آلا الله لفسدنا فان قوله لفسدنا لازم والمردوم قوله لو كان
 فيها آلهة الا الله وكرمت النتيجة من نفى اللازم وسميت الثالث مثيران
 الباعند لا تيرجع الى حصر سمين بين النفي والاثبات يزعم من ثبوت
 احدهما نفى الآخر ومن نفى احدهما ثبوت الآخر فبين القسمين تعاند
 وقضاء **نقال** هذه الاسامي انت ابدعتها ونزع الموارين انت
 افردت باستخراجها ام سبقت اليها **فقلت** اما هذه الاسامي
 فانا ابدعتها واما الموارين انا استخراجتها من القرآن وما عندى
 انى سبقت الى استخراجها من القرآن واما اصل الموارين فب
 سبقت باستخراجها وله عند استخراجها من المتأخرين اسامي
 آخر سوى ما ذكرتها وعند بعض الامم الخالية البقية على بعثة
 محمد **وحسنى** صلوات الله عليها اسامي اخر كانوا قد تعلموا ما صحف
 ابراهيم وموسى عليهما السلام ولكن قد بعثنى على ابدال كسوتها باسمى
 اخر ما عرفت من ضعف فزخحك وطاعة نفسك لا ايام فاني
 رايتك من الافتراء بالنظر بحيث لو سقيت عسل احر فمحمج
 لم تطلق تناوله لنفوذ طبعك غم المحجة وضعف عقلك غم ان لغرك
 ان العسل طاهر في اى زجاجة كان بل ترى التركي ليس المفعة
 والادوية فتعلم عليه بانه صوفى اوفقيه ولو لبس الصوف القبا والفسوة

vehmin onun da Türk olduğuna hükmeder. (Sözün özü): Vehmin seni ilelebet, eşyanın özünü değil, kılıfını dikkate almaya mahkûm etmiştir. İşte bu sebeple, herhangi bir sözü kendisi bakımından değil, ifade edilişindeki güzellik veya kâiline olan kendi hüsn-ü zannın açısından değerlendiriyorsun. Söz kendi zatında hak da olsa, eğer ibaresi -sence- çirkinse veya kâilin -itikadınca- kötü davranışları varsa, sözü hemen reddediyorsun.

Söz gelimi, biri senden “Lâ ilâhe illallah, Îsâ rasûlüllah (Allahtan başka ilâh yoktur; Îsâ onun elçisidir)” demeni istese, tabiatın bu sözü hoş karşılamaz. “Bu Hıristiyanların sözüdür, bunu nasıl söylerim” dersin. Oysa şunu anlayacak kadar aklın yoktur: Bu söz zatı itibariyle doğrudur ve bir Hıristiyana bu ve diğer sözleri sebebiyle değil, sadece şu iki sözü nedeniyle buğz edilir: “Allah, için üçüncüsüdür” ve “Hz. Muhammed, Allah’ın elçisi değildir”. Zira onun bu ikisi dışındaki sözleri doğrudur.

Dolayısıyla, senin ve ehl-i ta’lîmden olan arkadaşlarının aklı zayıf kimseler olduğunu, sadece dış görünüşün sizi aldattığını gördüm ve senin anlama seviyene indim. Akabinde ilacı sana su kabına koyup da verdim ve şifaya seni böyle sevkettim. Bunu yaparken de doktorun hastaya olan şefkati gibi şefkatle davrandım. Eğer onun ilaç olduğunu söyleseydim ve sana ilaç kabında sunsaydım, tabiatın onu kabul etmekten tiksindirirdi. Kabul etse bile yutkunup dururdun, boğazından rahat geçmezdi.

İşte, önceki ümmetlerin veya bu ümmetin müteahhir âlimlerinin kullandığı isimler yerine, söz konusu bu isimleri bulup koymamdaki mazeretim budur. Bu isimleri bilen tanır, bilmeyen de inkâr eder.

Dedi ki: Bunların tamamını anladım. Fakat “Bu mîzânın iki **kefesi**, iki kefenin bağlı olduğu bir de **amûdu**/çubuğu var” deyip bunu anlatacağını söz vermiştin. Hani nerde bunlar? Anlattığın ölçülerde ne bir kefe

الحكمة

حكم عليك وبهك بانه تركي فابدا يستحوك وبهك الى ملاخطة غلب
 الاشياء دون الدباب وكذا لك لا تنظر الى القول ثم ذات القول
 بل الى حسن صفة او من حسن ظنك بقايله فاذا كانت عبارة مستقيمة
 عندك او قائله فيجالحال في اعتقادك ردود القول وكما في نفسه
 حقا ولو قيل لك قل لا اله الا الله عيسى رسول الله نفعه ذلك طبعك
 وقت هذا قول النصارى فكيف ا قوله ولم يكن بك من العقل ان
 ان هذا القول في نفسه حق وان النصارى محضون لا اله الا الله ولكن لا
 لسائر الكلمات بل لكلمتين فقط احدهما قوله محمد صلى الله عليه وسلم ليس
 رسولا والثانية قوله الله ثالث ثلاثة وراوا له وراوا ذلك حتى
 ففأرايتك ورايت رفقاك من اهل التعليم ضعفا العقول
 لا يجد عم الا الظواهر زلت الى حدك وسقيتك الدواء ثم كوز
 الماء وسقيتك به الى السفا وتلطفت بك تلطف الطبيب المضى
 ولو ذكرت لك انه دواء وعرضته في قبح الدواء كان شيئا زعمه
 عتلك ولو قبلته كان تجرحه ولا تكاد يسيغه فهذا حذرني في ابل
 تلك الاسامي وابعاع هذه يعرفه من يعرفه وينكره جهلهم **فقال**
 فقد فهمت هذا كله ولكن اني ما كنت وعدته من ان هذا الميزان كفتان
 محمود واحد يتعلق به الكفتان جميعا ولست اري في هذه الموازين الكفة

ne de bir amûd gördüm. Ya topuzlu kantara benzediğini söylediğin ölçüler, onlar nerede?

Dedim ki: Ben bu bilgileri iki asıldan (öncül) elde etmedim mi? Her bir asıl birer kefe [öncül] olup, iki asıl arasındaki müşterek cüz ise, **amûd**'dur (orta terim).

Sana fikhî (kıyaslardan) bir örnek vereyim, belki kavrayışına daha yakın olur.

- *Bütün müskirler (sarhoş edici) haramdır.* (Birinci öncül)
- *Bütün nebizler müskirdir.* (İkinci öncül)
- *O halde bütün nebizler haramdır.* (Netice)

Bu iki öncülde sadece şu üç şey söz konusudur: *Nebiz*, *müskir* ve *haram*. *Nebiz*, sadece ikinci öncülde bulunur ki, bu ikinci kefedir; *Haram*, sadece birinci öncülde bulunur ki, bu birinci kefedir; *Müskir* ise, ikisinde de tekrarlanarak kullanılmış olup, ikisinin arasında müşterektir ki, bu amûd'dur. Söz konusu iki kefe bu amûd'a bağlanmıştır. Zira kefeleden biri amûd'a [müskir'e], mevsûf'un sıfat'a olan bağı ile bağlanmıştır: Nitekim "Bütün nebizler müskirdir" kefesinde; nebiz, müskir olmakla mevsuf'dur. Diğer kefe ise, ona sıfat'ın mevsûf'a olan bağı ile bağlanmıştır: "Bütün müskirler haramdır" sözünde olduğu gibi.

Öğreninceye kadar düşün bunu! Çünkü söz konusu böyle bir mîzânın fesadı, bazen kefe'den, bazen de amûd'dan kaynaklanır. Bazen de -"mîzân-ı şeytân" kısmında detaylıca ele alarak seni uyaracağım üzere- kefe'nin amûd'la ilişkisinden kaynaklanır.

Topuzlu kantara benzeyen mîzân ise "telâzum" mîzânıdır. Bu mîzânın bir tarafı diğerinden çok daha uzundur. Mesela,

- *Eğer gaip malın satışı sahih olsaydı bu (yani satış/akd) [sırf] iltizamı sarahaten ifade etmekle lazım gelirdi.* (Birinci öncül)
- *Oysa iltizâmın tasrihi ile (satışın/akdin) lazım gelmediği bilinmektedir.* (İkinci öncül)

والعمود **و** أن ذكرته في الموازين التي هي أشبه بالقبان **قلت** **المعترض**
 الست قد استفد ما من أصلين **فكل** أصل كفة **والجزم** المشترك بين
 الدخول فيها عمود **واضرب** لك مثاله في الفقرات فقله أقرب إلى
 فهناك **فأقول** **قونا** كل مسكر حرام كفة **وقونا** كل نبذ مسكر كفة
 أخرى **والنتيجة** أن كل نبذ حرام **فها هنا** في الأصلين ثمة أمور فقط
 النبذ والمسكر والحرام **أما** النبذ **فانه** يوجد في الأصل **الاول** فقط
فهو كفة **وأما** الحرام **فيوجد** في الأصل **الثاني** فقط **وهي** الكفة الثانية
وأما المسكر **فمذكور** في الأصلين جميعاً **وهي** مكررة فيها مشترك بينهما
فهو العمود **والكفتان** مستقلتان **بما** إذا أحدهما يتعلق به **تعلق** فهو
 بالصفة **وهو** قولك كل نبذ مسكر **فإن** النبذ موصوف مسكر
والآخر يتعلق **تعلق** الصفة **بالموصوف** **وهو** قولك كل مسكر حرام
فتأمل ذلك حتى تعرف **فإن** فساد هذا الميزان **تارة** يكون **في** الكفة
وتارة يكون **في** العمود **وتارة** من تعلق الكفة **بالعمود** على ما انتهك حتى
 يسير منه في ميزان الشيطان **وأما** المسئلة **بالقبان** فهو ميزان
 التوازن **إذا** أحد طرفيه أطول من الآخر كثير **فإنك** تقول لو كان بيع
 الغائب صحيحاً **لنرم** تصريح **الارام** **وهذا** أصل طويل **يشتمل** على جزئين
لازم ومترزوم **والثاني** **وهو** قولك **وليس** يلزم تصريح **الارام** **وهذا**

İkinci öncül, ilkinden daha küçük olması hasebiyle topuzlu kantarda kefeyi tartan topuza benzer.

Te'âdül mîzânına gelince: onda iki kefe de (öncül) eşittir. Yani biri diğerinden daha uzun olmayıp, her bir kefe sadece sıfat ve mevsûf'a şâmindir.

Bunu iyice anla! Ayrıca -daha önce anlattığım üzere- rûhânî mîzânın (gayb âlemine dair mîzânın) cismânî mîzân gibi olmayıp, sadece bir nevi benzeştiklerini de... Aynı şekilde (rûhânî mîzânı) iki öncülün birleşiminden (izdivac) netice türetmeye benzetmek de mümkündür. Zira bir neticenin doğması için, iki öncülün birinin, diğerindeki bir parçayı içermesi gerekir [veya: iki öncülün birinin bir parçasının diğerine duhûl etmesi gerekir], (önceki misalde) iki öncülde de bulunan "müskir" gibi. Eğer iki öncülün biri diğerinin bir cüz'ünü içine almazsa [ya da: Eğer iki öncülün birinin bir cüz'ü diğerine duhûl etmezse] netice doğmaz. Nitekim

– *Her müskir haramdır* [birinci öncül]

– *Her gasbedilmiş mal da tazmin edilir* [ikinci öncül]

sözünden asla bir netice doğmaz. Oysa bunlar da öncüllerdir. Ne var ki aralarında bir nikâh ve izdivaç cereyan etmemiştir. Çünkü biri diğerindeki bir cüz'ü içine almış değildir [ya da: Çünkü birinin bir cüz'ü diğerine duhûl etmiş değildir]. Netice ise ancak adına "amûdu'l-mîzân"(terâzi çubuğu) dediğimiz, birinden diğerine dahil olan müşterek cüzden doğar.

Eğer sana *mahsûs* (his âlemi) ile *ma'kûl* (akıl âlemi) arasında müvâzene yapma kapısı aralanırsa, şehâdet ve mülk âlemi ile gayb ve melekût âlemi arasında da müvâzene yapabilmeye dair büyük kapı aralanmış olur.

Bunların altında çok büyük sırlar vardır. Bu sırlara muttali olmayan biri, Kur'ân'ın nûrlarından ve ilminden iktibas etmekten mahrum kalır ve Kur'ân ilminden sadece işin kabuk kısmından payını alır. Kur'ân'da bütün ilimlerin ölçüleri (mevâzin) olduğu gibi aynı zamanda O'nda bütün ilimlerin anahtarları da bulunur -buna *Cevâhiru'l-Kur'ân* adlı eserimde işâret ettim⁴⁷; oraya başvur!

اصل آخر اقصر منه فكان اشبه بالزمانة القصيرة المقابلة لكلفة
 القبان. واما ميزان التعادل فيتعادل فيه كفتان ليس بهما
 اطول من الآخر بل كل واحد منهما يشتمل على صفة وموصوف فقط.
 فافهم هذا مع ما عرفتك ان الميزان الروحاني لا يكون كالميزان
 الجسماني بل بما سببه منسبته ما ولذلك يمكن تشبيهه بتوليد
 النتيجة من ازدواج الصليين او يجب ان يدخل شيء من احد الصليين
 في الآخر وهو المسكر الموجود في الصليين حتى يتولد النتيجة فان لم
 يدخل جزء من احد الصليين في الآخر لم يتولد اذ لا يتولد من قولك
 كل مسكر حرام وكل منضوب مضمون نتيجة اصلا وهما صلتان ايضا
 ولكن لم يخرج بينهما نكاح وازدواج اذ ليس يدخل جزء من احدهما في آخر
 واما النتيجة يتولد من اجزاء المشترك الدخول من احدهما في الآخر وهو
 سميانه عمود الميزان وتوضع لك باب الموازنة بين المحسوس والمعتق
انقع لك باب عظيم في معرفة الموازنة بين عالم الملك والشهجة
 وبين عالم الغيب والملكوت. وكتبت اسرار عظيمة لم يطبع عليه حرم
 الاقباس من انوار القرآن والعلم منه ولم يخطه علمه الا باقتسار
 كما ان في القرآن موازين كل العلوم وكذلك فيه مفاتيح العلوم كما
 اليه في كتاب جواهر القرآن فاطلبه منه ولست الموازنة بين عالم الملكوت

Şehâdet ve melekût âlemleri arasında müvâzene yapmanın sırrı, hayâlî misallerdeki manevî hakikatlere dair görülen rüyalar (âleminde) tecelli eder (tebellür edip açığa çıkar). Zira rüya, nübüvvetin bir cüzüdür. Nübüvvet âleminde ise mülk ve melekût âlemleri tamamen tecelli eder. Bunun rüyadan misali: Adamın biri rüya görüyor: Sanki elinde bir mühür ve onunla erkeklerin ağzını, kadınların fercini mühürlüyor. Gördüğü bu rüyayı İbni Sîrîn'e [ö. 110/729] anlatıyor. İbn Sîrîn ona: "Sen Ramazan'da sabah vakti girmeden ezan okuyan bir müezzinsin" diyor. Adam: "Evet, öyledir" diyor. Şimdi, adamın gayb âlemindeki hali kendisine bu misalde nasıl tecelli etti bir düşün! Bu misal ile sabah vaktinden önce okunan ezan arasında müvâzene yapmaya çalış! Belki de bu müezzin kıyamet gününde elinde ateşten bir mühürle kendini görür. Ona: "O, (dünyada iken) erkeklerin ağzını, kadınların fercini mühürlediğin mühürdür" denilecek ve adam: "Vallahi böyle bir şey yapmadım" deyince, ona: "Evet, yaptın! Fakat farkında değilsin; zira bu, yaptığının ruhudur" denilecek.

Eşyanın hakikati ve ruhu ancak ruhlar âleminde tecelli eder. Ruh, his ve hayal âlemi olan aldatıcı âlemde (âlemu't-telbîs) ise suretten bir perdenin arkasında olur. "Andolsun ki sen bundan gaflette idin. Şimdi gaflet perdeni açtık; artık bugün gözün keskindir."⁴⁸ Aynı şekilde (müezzinde olduğu gibi) şeriatın bir sınırını çiğneyerek terk eden kimsenin de şehâdet âlemi utanç verici olur. Konu hakkında detaylı bilgi istersen, Cevâhiru'l-Kur'ân adlı eserin "Bâbu hakikati'l-mevt" bölümüne başvur. Orada hayret verici bilgiler göreceksin. O bilgileri uzun uzun düşün! Belki sana, melekût âlemine bir pencere açılır da oradan kulak hırsızlığı yaparsın⁴⁹. Ancak o kapının sana açılabilceğini düşünmüyorum. Çünkü hakikate dair bilgiyi, görmediğin gaip bir muallimden bekliyorsun. Eğer onu görseydin,

والشهادته بجلي في المنام الحقايق المعنوية في الاستدانة الخيالية لا الرؤيا
 جزو من النبوة وفي عالم النبوة بجلي تمام الملك والمملوك ومن له
 في النوم رجل رأى في منامه كان في برع خاتم يختم به افواه الرجال
 وفروج النساء فقصر رؤياه علي بن سيرين فقال انك تؤذن
 تؤذن في رمضان قبل الصبح فقال هو كذلك فانظر الآن
 ثم تجلي له حاله في عالم الغيب في هذا المثال وأطلب الموازنة بين
 هذا المثال والآذان قبل الصبح في رمضان وربما ترى هذا المؤذن
 نفسه يوم القيمة وفي برع خاتم من نار ويقال له هذا هو الخاتم الذي
 كنت تختم به افواه الرجال وفروج النساء فيقول والله فعلت
 هذا فيقال نعم كنت فعلته ولكن جهلته لان هذا روح فعلا ولا تجلي
 حقايق الاشياء وارواحها الا في عالم الارواح ويكون الروح في عطاء
 من الصورة في عالم التبليس عالم الحس والخيال والان فقد كسفتك
 غطاك فبصرك اليوم حديد وكذلك يفضح كل من ترك حجاب
 الشرع وان اردت له تحقيقا فاطلبه من باب حقيقة الموت من كتاب
 جواهر القرآن تدرى فيه العجايب واطل التأمل فيه فتدرك نفع
 لك روزنة الى عالم المملوك تسترق منها السمع فاني ما اراك نفعك
 بآياتها وانت اما تنتظر معرفة الحقايق من معلم غايب لا تراه ولوارثه

bilgi konusunda senden kesinlikle çok daha aşağı bir konumda olduğunu görecektin. İyisi mi sen hakikatin bilgisini, bu uğurda seyr-u sefer yapmış, araştırmış ve öylece bilgi elde etmiş birinden almaya bak! (Tevafuk ki) tam-da işin ehline denk geldin.⁵⁰

Dedi ki: Şimdi de başka bir konu... Bu konuda aramızdaki münakaşa uzun sürecek. (Dediğin gibi), söz konusu muallim gaip biridir. Ancak ben onu görmemiş olsam da haberlerini duydum. Tıpkı bir aslan gibi... Aslanı görmesem de bıraktığı izleri gördüm. Nitekim ölünceye kadar annem ve Alamut kalesinin sahibi olan mevlâmız, “muallim”i aşırı bir şekilde övüyorlardı. Hatta bana “O, bin fersah ötede olsa da âlemde cereyan eden her şeyin farkındadır” dediler. Ne yani şimdi annemi yalancı mı çıkaracağım? Yaşlı, iffetli ve sîreti güzel annemi! Veya mevlâmı mı yalancı çıkaracağım? Sîreti güzel, kalbi temiz, sırdaş el-Îmâm el-Hasan (b. Sabbâh)’ı... Bu ikisi sâdık şahidlerdir. İsfahan ve Dâmegân⁵¹ halkından olan tüm dostlarım “muallim” hakkında bu iki kişiyle aynı görüşteyken, onları nasıl yalanlayabilirim! Dostlarımın hatırı sayılır konumları; kararlarının bir ağırlığı, bir güvenilirliği var. Hal böyleyken onların aldandığını mı düşünüyorsun? Oysa onlar zeki insanlardır. Veya aldattıklarını mı? Oysa muttaki insanlardır. Heyhât! Heyhât! Gıybet etmeyi bırak! Çünkü Mevlâmız aramızda geçenlerden haberdardır. Bunda en ufak bir şüphem yok! Göklerde ve yerde zerre kadar bir şey bile onun (muallimin) bilgisinden kaçıp kurtulamaz.⁵² Hatta şu an sırf seni dinlediğim, dikkatimi sana verdiğim için öfkesine maruz kalmaktan endişe ediyorum. İşte bu sebeple hezeyan dolu sahifelerini dürüp söz konusu mîzâna dön ve bana şeytanın mîzânını⁵³ anlat!

[YEDİNCİ BÖLÜM]

Şeytanın Mîzânı’na ve Ehl-i T’alîm’in Bununla Nasıl Ölçtüğüne Dair

Dedim ki: Ey miskin! Şimdi, dostlarının kullandığı mîzânın açıklamasını dinle! Sen hala haddini aşmaktasın. Bil ki zikrettiğim Kur’ân mîzânlarından her bir mîzân için şeytanın da onun yanında ona bitişik bir mîzânı vardır.

توجدته اصنف منك في المعرفة كثيرا فخذها فمسا فر وتغرب
 وبحث وتعرف فعلى الخبير سقطت فيه **فقال** الآن هذا حديث آخر
 يطول بنى وبينك التمام فيه فان هذا المعلم الغائب واكنث الم
 منظر ففت بموت خبره كالليت وان لم اره فقد رأيت ارجو لقد
 كانت والدتي الى ان تموت ومولانا صاحب قلعة الموت شينا
 عليه ثيابا لغا حتى قال انه لطلع على كل ما يجري في العالم ولو طلى
 فرسخ الكذب والكد تي وهي العجز الضعيفة السيرة او مولانا هو
 الامام الحسين السيرة والسرين كل بل بها شاهدان صا وقان كسف
 وقد طبعها على جميع ذلك انقاء زمائل وامعان واصفهان
 ولهم الامر المطاع وفي حكمهم سكان القلاع افترى انهم متحدون وهم
 الاذكياء او ملسون وهم الاتقياء بهيمات بهيمات وعشك
 الغيبة فان مولانا يطلع على ما يجري بيننا من غير رتبة اذ لا يعزب عنه
 سؤال ذرته في الارض ولا في السماء فاختفى ان تعرض بلقبة مجرد
 السماع والاصفا فاطو طوماز الهندية وارجع الى حديث الميزان
 وشرح لي ميزان الشيطان **القول** في ميزان السيرة وكيفية وزن
 اهل التقييم به فقلت اسمع الان يا مسكين شرح ميزان رفقاك فانك
 بعد في عنوانك واعلم ان كل ميزان ذكرته في موازين القرون

Mîzânını hak olan mîzânlara benzetiyor ki, bilgiler onunla tartılsın ve böylece yanlış yapılsın. Lakin şeytan, sadece çatlakların olduğu yerlerden sızar. Kim bu çatlakları sağlam bir şekilde kapatırsa, şeytandan emin olur.

Şeytanın sızdığı gedikler, on tanedir. *Mihakkü'n-nazar*, *Mi'yâru'l-İlm* ve diğer bazı eserlerde ölçmenin şartlarındaki incelikleri anlattım. Şu an anlatmayacağım; zira kavrayışın bunları idrak etmekten acizdir. Bunları ana başlıklar halinde görmek istersen *Mihakkü'n-Nazar*'da; detaylı açıklamalarını istersen *Mi'yâru'l-İlm*'de bulabilirsin.

Lakin şimdilik sana sadece bir numune takdim edeceğim. Şeytanın Halî-lullah Hz. İbrahim'in kalbine ilkâ ettiği şeye dair bir numune... Allah şöyle buyurdu: **“Senden önce hiçbir resûl ve nebî göndermedik ki, bir şey temenni ettiği zaman, şeytan onun bu temennisine dair bir şey (vesvese) ilkâ etmiş olmasın. Ama Allah, şeytanın ilkâ ettiği şeyi giderir...”**⁵⁴ Şeytanın ilkâ ettiği şey, Hz. İbrahim Güneş'e yönelerek **“...İşte Rabbim budur; zira bu en büyüktür.”**⁵⁵ dediği zaman gerçekleşti. Güneş daha büyük olduğundan O'nu (a.s.) bununla aldatmaya çalıştı.

Bu mîzânla ölçme keyfiyeti şöyledir:

- *İlâh, en büyük olandır.* (İttifakla bilinen bir öncül)
- *Yıldızların en büyüğü Güneş'tir.* (Hissî bilgi)
- *O halde ilâh, Güneş'tir.* ([Şeytanın ilkâ ettiği] netice)

İşte bu mîzân, şeytanın te'âdül mîzânı'ndan olan “el-asgar” mîzânına (iktirânî/yüklemli kıyas'ın üçüncü şekli) ilâştirerek sunduğu bir mîzândır. Çünkü “en büyük” ifadesi, bir niteliktir ve bu nitelik hem Güneş'te hem de “ilâh”da bulunmasından hareketle, birinin diğeriyle nitelendirilmesi gerektiği vehm ettiriliyor. Oysa bu, “asgar mîzânı”nın “aks” (ters döndürme) halidir. Zira bu mîzânın (asgar) tanımı şöyledir: Tek bir şey (mesela insan) için iki şey/nitelik söz konusu olur (insanın canlı ve cisim olması) ve bunlardan birinin bir kısmı (tikel), diğeriyle nitelenir ki, daha önce bunu anlattık⁵⁶. Fakat iki şey (ilâh ve Güneş) için tek bir şey (‘en büyük’ niteliği) söz konusuysa, bu iki şey'den biri diğeriyle nitelenmez (İlâh güneştir veya Güneş ilâhtır şeklinde bir sonuca varılamaz). Şimdi bak ve gör şeytanın mîzânları ters çevirerek nasıl kafa karıştırdığını!

في جنبه ميزان ملصق به يملكه بالميزان الحق يوزن به فيغبط كل من الشيطان
 انما يدخل من مواقع النعم فمنه النعم وحكمها انم الشيطان ومواقع
 عثرة قد جمعها وسرحها في كتاب محك النظر ومعيار العلم اني
 ذلك من ذواتي شروط الميزان لم اذكرها الا ان لعصود فذلك فخرها
 فان اردت معا قد جعلها الغيبة في كتاب المحك وان اردت شرح
 تفاصيلها وجدتها في كتاب المعيار لكنني اقدم الان النموذج واحد
 وذلك هو الذي القاه الشيطان في خاطر الخليل صلوات الله عليه
 قال الله تعالى وما ارسلنا من قبلك من رسول الا اذا تمنى الشيطان
 في امينة فيفسخ الله ما يلقى الشيطان وانما ذلك في مبادرته الى
 وقوله هذا ربني هذا الكبير لاجل انه اكبر اراد ان يخدعه به وكيفية الذنوب
 ان الاله هو الاكبر فهذا معلوم بالاتفاق والشمس هو الكواكب
 وهذا اصل اخر معلوم بالحق فيلزم منه ان الشمس اله وهي النتيجة وهذا
 ميزان الصفة الشيطان بالميزان الاصح من موازين العقاد لان
 الاكبر وصف وجد لاله ووجد للشمس فتوهم ان احدهما وصف
 بالآخر وهو عكس الميزان الاوسط اذ حد ذلك الميزان ان يوجد شي
 شئ واحد وصف بعض احدهما بالآخر كما سبق ذكره واما اذا وجد
 شئ واحد شيئين فلا يوصف احدهما بالآخر فانظر كيف يفسد الشيطان

الاول
 وسط

Bu batıl mîzânın yine batıl olduğu ortada olan sancaya göre alınmış ayarı ise “renk”tir: Zira “Renk” hem siyah hem de beyaz için söz konusudur. Böyle bir durumda “siyah”, “beyaz” ile, “beyaz” da “siyah” ile nitelendirilemez. Dolayısıyla biri çıkıp:

- *Beyaz bir renktir.*
- *Siyah da bir renktir.*
- *O halde siyah, beyazdır*

der ise, bu yanlış ve batıl olur.

- Aynı şekilde çıkıp,
- *İlâh en büyük olandır.*
- *Güneş de en büyüktür.*
- *O halde Güneş ilâhtır.*

der ise yine yanlış ve batıl olur. Zira birbirine zıt iki şey’in tek bir nitelikle nitelenmesi caiz olup, bu durum söz konusu iki şey arasında birlik ilişkisini gerekli kılmazken; bir şey’in iki şey’le nitelenmesi, söz konusu nitelikler arasında [tikel] birlik ilişkisini zorunlu kılar. Ama anlayışı kıt olan kimse, tek bir şeyin iki şeyle nitelenmesi ile iki şeyin tek bir şeyle nitelenmesi arasındaki farkı idrak edemez.

Dedi ki: Bunun batıl olduğunu anladım. Lakin ehl-i ta’lîm, sözlerini ne zaman bu mîzânla tartmışlardır?

Dedim ki: Birçok sözü bununla tartmışlardır. Hepsini anlatarak vaktimi zayi etmeyeceğim; fakat sana sadece bir numune sunacağım. Onların şöyle dediğini çokça duymuşsundur:

- *Hak-hakikat, vahdet ile beraberdir; batıl ise kesret ile beraberdir.*
- *Re’y mezhebi kesrete sürükler; ta’lîm mezhebi (bâtînilik) ise vahdete sürükler*
- *O halde, hak, ta’lîm mezhebindedir. (Zorunlu netice)*

Dedi ki: Evet, böyle dediklerini çok duydum. Ve ben buna inanıyor, bunun şüphe içermez kesin bir delil (burhan) olduğunu düşünüyorum.

Dedim ki: İşte bu, şeytanın mîzânıdır. Dostlarının, şeytanın kıyas’ını ve mîzânını kullanarak Hz. İbrahim’in (a.s) kullandığı mîzânı ve diğer (Kur’ânî) mîzânları nasıl çarpıtıp devre dışı bıraktıklarına bir bak!

Dedi ki: Buna nereden vardın?

Dedim ki: Şeytan,

بالعكس وعيار هذا الميزان الباطل من الصنعة الظاهرة البطلان الكثرة
فانه يوجد للسواد البياض جميعاً ثم لا يلزم ان يوصف البياض بالسواد
والسواد بالبياض بل لو قال قائل البياض لون السواد والسواد لون البياض منه
ان السواد بياض كان خطأ بطلاً فكذلك قوله الآله الكبر والشمس الكبر
فانتمس آله فهذا خطأ اذ يجوز ان يوصف المتضادان بوصف واحد
فانصاف شيئين بوصف واحد لا يجب بين الشيئين اتصالاً
اما انصاف شي واحد شيئين بوجوب بين الوصفين اتصالاً فمن
كل فتمه لا يدرك التفرقة بين انصاف شيئين وبين انصاف شيئين
بشيء **قال** قد اتفق على بطلان هذا الميزان متى وزن اهل التعليم كلامهم
قلت وزنوا به كلاماً كثيراً اشرح على اوقاتى ان اضيعها بحكايته لكن
اريس انموذجاً واحداً فلقد سمعت كثيراً قولهم ان الحق مع جهة
والباطل مع الكثرة ومنه هب الراى يفضى الى الكثرة ومنه هب التعليم
يفضى الى الوحدة فيلزم منه ان يكون الحق في مذهب التعليم **قال**
ثم سمعت هذا كثيراً واعتقدته واعرفه برهانا قاطعاً لا اشك
فيه **قلت** هذا ميزان الشيطان فانظر كيف تنكس رفاقك
واستعملوا قياس الشيطان وميزانه في ابطال ميزان اخيل صلوات الله
عليه وسائر الموارين **فقال** وما وجه تحريجه عليه **قلت** الشيطان انما ينس

كيف انكس
الوجه

mîzânlarda aldatmayı (telbîs) laf kalabalığı ile işleri birbirine karıştırarak yapar. Laf kalabalığı yapıyor ki, aldattığı noktalar, dikkatlerden kaçıp bilinmesin. O gü-rültülü sözün hâsılı şöyledir:

– *Hak-Hakikat vahdet ile nitelenir.* (Birinci öncül)

– *Ehl-i ta'lim mezhebi de vahdetle nitelenir.* (İkinci öncül)

Biz de deriz ki: O halde, ehl-i ta'lim mezhebinin de hak ile nitelenmesi gerekir, çünkü “vahdet” tek bir niteliktir ve onunla iki şey nitelenmiştir; dolayısıyla o iki şey-den (“ehl-i ta'lim mezhebi” ve “hakk”) birinin diğeri ile nitelenmesi gerekir! (Yani):

– [*“O halde, ehli ta'lim mezhebi haktır!”*]

Tıpkı şu örnekteki gibi: ‘Renk’ tek bir niteliktir ve onunla hem “siyah” hem de “beyaz” nitelenir, dolayısıyla beyaz’ın siyah’la nitelenmesi gerekir! (Yani):

– [*Siyah bir renktir.*

– *Beyaz da bir renktir.*

– *O halde beyaz, siyahtır!*]

Ve şu örnekteki gibi: ‘En büyük olan’ tek bir niteliktir ve onunla hem ‘ilâh’ hem de ‘Güneş’ nitelenir; dolayısıyla Güneş’in ilah’la nitelenmesi gerekir! (Yani):

– [*İlâh en büyük olandır.*

– *Güneş de en büyüktür.*

– *O halde Güneş ilâhtır!*]

İşte bu üç mîzân arasında yani “hem siyahın hem beyazın ‘renk’ olması”, “hem ilâhın hem Güneş’in ‘en büyük’ olması” ve “hem Ta’lim mezhebinde hem de Hakk’ta ‘vahdet’ olması” arasında hiçbir fark yoktur. Bunu anlamak için iyi düşün!

Dedi ki: Bunu kesin olarak anladım. Ancak tek bir misalle yetinmem. Dost-larımın, şeytanın mîzânlarını kullanmak suretiyle aldandıklarına dair kalbimdeki tatminin artması için bir örnek daha ver!

Dedim ki: Onların şu sözünü duymadın mı?

– *Hak, ya mahza re’y ile ya da mahza ta’lim ile bilinir. Bu ikisinden biri batıl olduğunda diğeri sâbit olur.*

– *Hakk’ın mahza aklî re’y ile idrak edilmesi batıldır; zira akıllar ve mezhepler birbiriyle çelişir.*

– *O halde, hak, mahza ta’lim ile bilinir.*

Dedi ki: Evet, vallahi de billahi de bunu çok duydum. Hatta bu, onların da-vetinin anahtarı ve delillerinin serlevhasıdır.

Dedim ki: İşte bu da şeytanın mîzânının veznidir ki onu, te’ânüd mîzânına iliş-tirmiştir. Zira

في الموازين بكتيرة الكلام فيه تشويبه حتى لا يعلم منه موضع التليس وهذا
 كلام كثير حاصله ان الحق يوصف بالوحد وهذا اصل وان قد سب
 التعليم يوصف بالوحد وهذا اصل آخر فنقول فيلزم منه انه قد سب التعليم
 يوصف بالوحد لان الوحدة وصف واحد الصف به شيان
 فيجب انصف احد الشئين بالآخر كقول القائل الوجود صف واحد
 انصف به البيض والاسود فيلزم منه انصف البياض بالسود
 وكقول الشيطان الاكبر وصف واحد يوصف به الآله والشمس
 فيلزم منه انه يوصف الشمس بالآلهية ولا فرق بين هذه الموازين
 الثلث احدى وجود اللون للسود والبياض ووجود الاكبر للآله والشمس
 ووجود الوحدة للتعليم والحق فتأمل لتفهم ذلك **فقال** قد كنت هذا
 قطعاً ولكنني ارفع بمثال واحد فاذكر لي مثالا اخر من موازين رفائي
 ليزداد بقلبي سكوناً الى اخذ اعمهم بموازين الشيطان **قلت** انما سمعت قولهم
 ان الحق اما ان يعرف بالاراي المحض او بالتعليم المحض فاذا بطل احد
 ثبت الآخر وباطل ان يكون مدرگا بالاراي العقلي المحض ليعا العقل
 واللاهيب فثبت انه بالتعليم المحض **فقال** اى والله بلى والله قد
 سمعت ذلك كثيراً وهو منقح ودعوتهم وعنوان جمعهم **قلت** فهذا
 وزن ميزان الشيطان الذي الصفة بميزان القاذف فان البطل احد

iki kısım'dan (önerme) birinin iptali, şüphesiz diğerinin sübutunu zorunlu kılar. Lakin bölümlenimin (kısmet), münteşire değil, münhasıra olması şartıyla. Şeytan ise, kısmet-i münteşire'yi (yaygın/belirsiz bölüştürme) kısmet-i münhasıra (sınırlı/belirli bölüştürme) suretinde sunuyor. Yukarıdaki akıl yürütme münteşiredir; zira sadece nefy-ispat arasında deveran etmeyip, bilakis (hakk'ın idrak edilebilmesine sebep olacak) üçüncü bir kısmın da olması mümkündür. Mesela re'y/akıl + ta'lim ile idrak edilebilmesi gibi.

Bu mîzânın, batıl olduğu bilinen sancalara göre alınmış ayarı ise, birinin şöyle demesidir:

– *Renkler göz ile değil, Güneş ışıısıyla idrak edilir.*

Ona “neden?” diye sorulduğunda şöyle der:

– *Çünkü renkler, ya gözle ya da Güneş'in ışıısıyla idrak edilir.*

– *Gözle idrak edilmesi batıldır; zira renkler gece idrak edilmez.*

– *O halde renkler, Güneş'in ışıısıyla idrak edilir.*

Ona denir ki: Ey miskin! Burada bir kısım daha söz konusudur ki o da renklerin “Güneş'in ışıışı anında gözle idrak edilmesi” dir.

Dedi ki: Bunu da anladım. Lakin ilk örnekte, yani hak-vahdet meselesinde vuku bulan yanlış akıl yürütmeyi biraz daha açıklamamı istiyorum. Zira örnekteki yanlış fark etmek, çok incelik isteyen bir iştir.

Dedim ki: Anlattığım gibi, örnekteki yanlış, tek bir şey'in iki şey'le nitelendirilmesi durumu ile iki şey'in tek bir şey'le nitelendirilmesi durumunun birbiriyle karıştırılmasıdır. Bu yanlışın temel noktası, döndürme (aks) vehmine düşürmektir. Zira “Bütün hak-hakikatlerin tek olduğuna” inanan biri, muhtemeldir ki “Bütün tek'lerin de hak olduğunu” zanneder. Oysa böyle (tümel) bir döndürme lazım gelmez. Bilakis lazım gelen şey, tikel bir döndürmedir. Yani “Bazı tek'ler haktır”. Aynı şekilde: “Bütün insanlar canlıdır” sözünden “Bütün canlılar insandır” gibi tümel bir döndürme değil, “Bazı canlılar insandır” gibi tikel bir döndürme lazım gelir.

Şeytanın

القسمين ينتج ثبوت الآخر ولكن بشرط ان يكون الصفة منحصرة
 لا منتشرة والشيطانية ليس المنتشرة بالمحصرة وهذه منتشرة
 اوليت دائرة بين النفي والاثبات بل يكفه بينهما قسم ثالث وهو
 ان يدرك بالعقل والتفكير جميعا وعيادته من الصنجات المعلومة
 بطلانها قول القائل الالوان لا تدرك بالعين بل بنور الشمس **فقال**
 لم قال لا يخلو اما ان تدرك بالعين او بنور الشمس وباطل ان يدرك
 بالعين لانه لا يدرك بالليل ثبت انه يدرك بنور الشمس **فقال**
 له يا مسكين بينهما قسم ثالث وهو ان يدرك بالعين ولكن عند
 نور الشمس **فقال** قد فهمت هذا ايضا لكن اريد ان تزيد في هذا
 للخط الواقع في انغوفج الاول وهو حديث الحق والوحد فان
 القطن لموضع الغلط منه لطيف جدا **قلت** وجه الغلط ما ذكر
 وهو التباس انصاف شئ واحد بشئين باصناف شئين شئ
 واحد ولكن اصل هذا الغلط ايهام العكس بل اللازم منه عكس
 فانهم علم ان كل حق واحد ربما ظن ان كل واحد حق وليس يلزم
 هذا العكس بل اللازم منه عكس خاص وهو ان بعض الواحد حق
 فان قولك كل ان حيوان لا يلزم منه عكس عام وهو ان كل حيوان
 انسان بل اللازم ان بعض حيوان ان لا يستوي الشيطانية

zayıf fikirli insanlara musallat olması için tümel döndürme aldatmasından daha büyük, daha şedid bir hile yoktur. Bu, gözle görülebilen şeylere (mahsûsât) dahi varır. Hatta siyah ve alacalı bir ip gören kimse ondan korkar; zira onu, [daha önce gördüğü] alacalı siyah bir yılanı benzetir. Bunun sebebi, bu kişinin “Bütün yılanlar, uzun ve alacalıdır” bilgisinden kaynaklanır. Vehmi hemen tümel bir döndürmeye gider ve “Bütün uzun ve alacalı şeyler, yılanlar” hükmüne varır. Oysa lazım gelen şey, “Bazı uzun ve alacalı şeyler, yılanlar” gibi ‘tikel’ döndürme olup, “Bütün...” gibi ‘tümel’ bir döndürme değildir. Aks ve nakîz konusunda çok incelikler vardır.⁵⁷ *Mihakkü'n-Nazar* ve *Mi'yâru'l-İlm* eserlerine başvurmadan bu incelikleri anlayamazsın!

Dedi ki: Zikrettiğin her misalle birlikte şeytanın mîzânlarını tanımayaya dair içimde yeni bir itminan buluyorum. Lütfen bana cimri davranmayıp şeytanın mîzânlarına bir örnek daha ver!

Dedim ki: Mîzânların (terâzîlerin) problemi, bazen yanlış kurulan terkipten -mesela iki önermenin amûd ile bağı doğru olmamakla-, bazen de kefe'nin bizzat kendisinden ve üretildiği maddenin fesadından kaynaklanır. Çünkü kefe ya demir ya bakır ya da hayvan derisinden elde edilir. Eğer kar veya pamuktan elde edilirse onunla tartmak mümkün olmaz. Hakeza kılıç da, bazen şeklinin bozukluğu -mesela inceliğini ve keskinliğini kaybederek sopaya benzer bir hale gelmesi gibi-, bazen de üretildiği maddenin bozukluğu nedeniyle -mesela tahta veya çamurdan üretilmesi gibi- fesada uğrar.

İşte şeytanın mîzânı da aynen böyledir. Bozukluğu, bazen terkipten/kurulumundan kaynaklanır; daha önce verdiğim “Güneş-en büyük olma” ve “hak-vahdet” misallerinde olduğu gibi. Çünkü bunların şekilleri bozuk ve döndürülmüştür (aks); tıpkı kefelere amûdun üzerine koyup böyle tartmaya çalışan biri gibi.

بحيلة على الضعفاء، أشد منه وأكبر من إيهام العكس حتى ينتهي إلى الحسنة
 حتى إن من رأى جبلاً اسود مبرقش اللون يرتاع منه لشيء به بالحجة
 وسبب معرفته أن كل حية فطويل مبرقش اللون فيسبق وبهم
 إلى عكسه العام ويحكم بأن كل طويل مبرقش اللون فهو حية وكان
 اللازم منه عكساً خاصاً وهو أن بعض الطويل المبرقش حية
 لأن كلمة كذلك وفي العكس النقيض وفاق لا تفهمها إلا أن كانت
 محكم النظر ومعيار العلم **فقال** اني لا جد لكل مثال ذكره
 طائفة أخرى بعبارة موارين الشيطان فلا تجل على مثال آخر
 من موارين الشيطان **قلت** أن خلل الميزان تارة يكون من سوء
 التركيب بأن لا يكون لثقل الكفتين بالعمود لعلقاً مستقيماً وتارة
 يكون من نفس الكفة وثقل وطبقها التي منه اتخذت فانها لا تتخذ
 من حديد أو نحاس أو جلد حيوان فلو اتخذ من الخشب أو القطن لم يكن
 الوزن به والسيف تارة يفسد لخلل شكله بأن يكون على هيئة
 العصا غير معترض ولا حاد وتارة يكون من ريف وطبيعته
 وما دته التي منها اتخذت بأن يكون متخذاً من خشب أو طين كذلك
 ميزان الشيطان قد يكون في ده بفساد تركيبه كما ذكرته في
 مثال الكبير للشمس والوحد الحق ليعني فان صورتها مختلفة معكوسة

Bazen de bizzat maddenin bozuk olmasından kaynaklanır. Misal Allah'ın İblis'e: **“Ellerimle (kudretimle) yarattığıma secde etmene ne engel oldu? Kibirlendin mi? yoksa yücelerden biri mi oldun(!).”**⁵⁸ sözüne, İblis'in cevap olarak şöyle demesi gibi: **“Ben Âdem'den daha hayırlıyım; zira beni ateşten, onu ise çamurdan yarattın.”**⁵⁹ İblis araya iki mîzân sokuşturdu. Secde etmeyişi “kendisinin daha hayırlı olmasıyla” gerekçelendirdi. Daha sonra bu gerekçesini, Âdem'in çamurdan, kendisinin de ateşten yaratılmasıyla temellendirdi. Misaldeki parçalar birleştirildiğinde terkinin/formun doğru olduğu görülür. Fakat onu oluşturan maddeler bozuktur.

Bu mîzânın kemal-i sureti (kıyas şekli) şöyledir:

- *Ben daha hayırlıyım.*
- *Daha hayırlı olan, (olmayana) secde etmez.*
- *O halde, ben de secde etmem.*

Bu kıyas'ın her iki aslı (öncül) da memnû'dur (müsellem değildir); zira kesin bilgi ifade etmezler. Hafî/gizli bilgiler, celi/açık bilgilerle ölçülüp tartılırlar. Oysa İblis'in verdiği bu bilgilerin ne doğruluğu açıktır ne de müsellem bilgilerdir. Zira şeytan'a “Senin Âdem'den daha hayırlı olduğunu kabul etmiyoruz” deriz. Bu, birinci aslı memnu kılar. İkinci aslın memnu olması ise şundandır: Biz “daha hayırlı olanın” secde etmesinin gerekli olmadığını kabul etmiyoruz. Çünkü ‘gereklik’ ve ‘hak ediş’ “daha iyi olmakla” değil, (Allah'ın) emriyle belirlenir. Fakat İblis, ikinci asl'ın ifade ettiği şeyi, yani ‘gereklik’in ‘daha hayırlı olmakla’ değil, emirle belirleneceğini bir kenara bırakıp, [ilk önermede sözkonusu edilen] “kendisinin daha hayırlı olduğuna” dair delil getirmeye uğraşmış: “Zira ben ateşten yaratıldım”. Bu, daha hayırlılığın, nesep (varoluş kaynağı) ile belirleneceğini iddia etmektir.

İblis'in serdettiği delilin kemal-i sureti şöyledir:

- *Daha hayırlı olana mensup olan, daha hayırlıdır.*
- *Ben daha hayırlı olana mensubum.*
- *O halde ben, daha hayırlıyım.*

Bu iki öncül (kefe) de fasittir. Zira biz, “daha hayırlı olana mensup olanın, daha hayırlı olduğuna” müsellem (doğru) kabul etmeyiz. Bilakis ‘daha hayırlılık’ nesep değil, kişinin nitelikleriyle belirlenir. Nitekim mesela (madde olarak) demir, camdan daha kıymetli olabilir. Ancak demirden üretilene oranla husn-i sanat ortaya koyarak,

كالذي يجعل الكفتين فوق العود ويريد ان يزن به وتارة لفاد
 المادة كقول الميس انا خير منه خلقتني من نار وخلقته من طين في
 جواب قوله تعالى ما منك ان تسجد لما خلقت بيدي استكبرت
 وقد اوج الميس في هذا ميزانين او علل منع السجود بكونه خيراً منه ثم
 انه اثبت الخيرية بانه خلق من نار واذا صح بجميع اجزاء حجة وميزانه
 مستقيم التكوين لكن فاسد المادة وكال صورة ان نقول ان خير
 والخير لا يسجد فاذا انا لا اسجد وكل اصل هذا القيس ممنوع لانه
 غير معلوم والعلم الخفي يوزن بالمعلوم اجملي وما ذكره غير جملي ولا مسلم
 او نقول له لانتم انكم خير وهذا منع الاصل الاول والاخر انا
 نسلم ان الخير لا يلزمه السجود لان اللزوم والاستحقاق بالامر
 لا بالخيرية لكن ترك الميس الدلالة على الاصل الثاني وهو ان اللزوم
 والاستحقاق بالامر لا بالخيرية واستغل بقائه الدليل على اني خير لانكم
 خلقت من نار وهن دعوى الخيرية بالنسب وكال صورة دليله
 وميزانه ان يقول المنسوب الى الخير خير وانا منسوب الى الخير
 فاذا انا خير وكلتا هاتين القضيتين ايضا فاسد لانا لانتم ان
 المنسوب الى الخير خير بل الخيرية بصفات الذات لا بالنسب
 فيجوز ان يكون الحديد خيراً من الزجاج ثم يتخذ من الزجاج بحسن الصنعة

cam maddesinden, daha kıymetli şeyler üretilebilir. Aynı şekilde, “Hz. İbrahim (a.s), Hz. Nuh’un oğlundan daha hayırlıdır” deriz. Oysa İbrahim, kâfir olan Azer’den; Nuh’un oğlu ise bir peygamberden olma idi.

İblis’in ikinci aslına (öncül) gelince: “Ben daha hayırlı olandan yaratıldım; zira ateş, çamurdan daha hayırlıdır”. Bu da kabul edilemez. Zira çamur, su ve topraktan elde edilir. Nitekim şöyle denilebilir: *“canlılar ve bitkiler, su ve çamurun karışımından üretilir. Neşv-u nema bu ikisiyle gerçekleşir; ateş ise, bütün bunları yok edici bir müfsiddir”*. Dolayısıyla İblis’in “Ateş daha hayırlıdır” sözü de batıldır.

İblis’in bütün bu mîzânları, (bir bütün olarak) şeklen doğru olsa da (parçalar halinde incelendiğinde) madde olarak fasittir. Tıpkı ahşaptan yapılmış bir kılıç gibidir. Hatta **“...Engin çöldeki bir serap gibidir; susamış kimse onu su zanneder. Nihayet ona (yaklaşıp, yanına) vardığı zaman onu bir şey olarak bulmaz. (Derken) amelinin yanında Allah’ı bulur. O da he-sabını ifa eder”**.⁶⁰ Kıyamet gününde, mîzânlarının hakikatleri gün yüzüne çıkınca, ehl-i ta’lîm de kendilerini bu halde bulacaklardır. Bu da şeytanın sızdığı gediklerden biridir ve kapatılması gerekir.

Akıl yürütmelerde (**nazar**) kullanılacak madde kesin olarak bilinen öncüllerden oluşmalıdır. Yani ya hisle, ya tecrübeyle, ya tam tevâtürle, ya aksi-yomla (evvelî), ya da bütün bunlar aracılığıyla elde edilen şeyle bilinen kesin bilgi olmalıdır.

Ancak hasma karşı delil serdetmede (**muhâcce**) ve tartışmalarda (**mü-câdele**) kullanılacak madde ise, kendiliğinden açık olmasa bile, hasmın geçerliliğini kabul edip teslim olacağı önermelerden oluşmalıdır. Zira bu, onun aleyhine delile dönüşecektir. Kur’ân’ın bazı delillerinde durum aynen böyledir. Dolayısıyla öncüllerinde şüphelenebileceğin Kur’ân’ın bu tür delillerini inkâr etmemelisin; zira onlar, içindeki bilgileri itiraf etmiş kimselere sunulmuş delillerdir.

ما هو خير من المتخف من الحديده. **وكذلك** نقول ابراهيم عليه السلام خير
 من ولد نوح عليه السلام. **وان** كان ابراهيم مخلوقاً من ازر وهو كاسر
 وولد نوح من نبي. **واما** اصل الثاني هو اني مخلوق من خير لان النار
 خير من الطين. **فهذا** ايضا غير مسلم بل الطين خير لانه من الاراب والماء
وتبا يقال ان بائناهما يحدث الحيوان والنبات وبهما يحصل
 النشوء الثمار. **واما** الترفيف مهلك للجميع نقوله ان النار
 خير باطل **فهذه** الموازين صحيحة الصورة **فا** سعة المادة فسيحة
 السيف المتخذ من الخشب بل هو كسراب بغيره يحسب الطمان
 ماء حتى اذا جاء لم يجد شيئا **ودجده** الله عنده فوفاه **حبا** به
وكذلك ترى اهل التسليم احوالهم يوم القيمة اذ اكشف لهم حقائق
 موازينهم وهذا ايضا مدخل من مدخل الشيطان ينبغي ان يستد
 بل المادة الصحيحة التي يستعمل في النظر كل اصل معلوم قطعا **اما** بان
ابو التجربة **ابو** لتواتر الكامل **ابو** بال عقل **ابو** بالاستنتاج من هذه
 الكلمة **اما** الذي يستعمل في الحاجة والمجادلة فما يعرف الحضم به
 ويسد **وان** لم يكن معلوما في نفسه **فانه** يصير حجة عليه **وكذلك**
 يجري بعض ادلة القرآن **فلا** ينبغي ان ينكر ادلة القرآن **وان**
 التشكيك في اصولها لا بها اوردت على طوائف كانوا متفقين بها

[SEKİZİNCİ BÖLÜM]

Hız. Muhammed (a.s.) ve Ümmetinin Âlimleriyle Yetinmeye;

Başka Bir “İmam”a İhtiyaç Duymamaya Dair

Hız. Muhammed’in (a.s.) Peygamberliğinin Doğruluğunu Bilmede,

Mucizelere Oranla Daha Anlaşılır, Daha Güvenli Bir Yol:

Ariflerin Yolu’na Dair

Dedi ki: Şifayı tam verdin, perdeyi kaldırdın ve yed-i beyzâ⁶¹ ile geldin. Ancak bir saray yaparken bir şehri yıktın!⁶² Doğrusu ben şu ana kadar, senden mîzânla ölçmeyi öğreneceğimi, Kur’ân’la ve seninle yetinerek ma’sûm imâma ihtiyaç duymayacağımı ummuştum. Ancak şimdi, yanlıştın sınırındaki bu incelikleri anlatınca, mîzânının yeterli olacağına dair umudumu yitirdim. Ölçmekle uğraşırsam, yanlış yapmayacağıma emin olamıyorum. Mezheplerde neden ihtilaf ettiklerini şimdi anlıyorum. Zira (mezhep sahipleri) senin kadar bu inceliklere nüfuz etmemiş; bu yüzden bazıları görüşlerinde hata, bazıları da isâbet etmişlerdir. O zaman, bütün bu inceliklerden kurtulmam için bana düşen en kestirme yol, imâma itimâd etmek olacaktır.

Dedim ki: Ey miskin! “sâdık imâm”a dair bilgin, zorunlu değildir. Bilakis ya anne-babanı taklittir ya da söz konusu bu mîzânlardan biriyle ölçülüp tartılmıştır. Zira evvelî olmayan her bilgi, zorunlu olarak, sahibince başvurulmuş bu mîzânlardan biriyle elde edilmiş demektir. Kişi bunun farkında olmasa da bu, böyledir. Söz gelimi sen, daha önce bahsedilen altın ve gümüş terazisinin sancasını (doğruluğunu), zihnindeki hissî ve tecrübî iki öncülün intizamı sayesinde bildin. Farkında olmasalar bile, diğer insanlarda da durum böyledir. Mesela katır olduğu için bir hayvanın hamile kalamayacağını bilen biri,

القول في الاستغفار بمحمد صلى الله عليه وسلم وبعلما رامة غرام
آخر وبيان معرفة صدق محمد عليه السلام بطريق واضح من النظر في عجرات
وأوثق منه وهو طريق العارفين **فقال** لقد اكلت الشفا وكشفت
الغطاء وأتيت باليد البيضاء لكن بنيت قصراً وهدمت ^{بكر} مصر
فاني الآن كنت اتوقع أن تعلم منك الوزن بالميزان واستغنى
بك وبالقُرآن عن الامام المعصوم **والآن** فاذا ذكرت هذه الدنيا
في مدخل الغلط فقد استرتم الاستقلال به فاني لا افرق ان غلط لو
لو استغفرت بالوزن وقد عرفت الآن ان الناس لم يختلفوا في
الذهب وذلك لانهم لم يفتنوا هذه الدقائق كما فطنت فغلط
بعضهم واصاب بعضهم فاذا نأقرب الطرق لان اعمول على الامام
حتى اتخلص من هذه الدقائق **فقلت** يا سكين فمعتك بالامام
المعصوم الصادق لست ضرورية فهي ما تعليد للوالدين او هي
موزونة بمشيئة هذه الموازين فان كل علم ليس اولياً فبالضرورة
يكون حاصله عند صاحبه بقاء هذه الموازين في نفسه وان كان
هو لا يشعر به فانك عرفت صنجة ميزان النفدين بانظام ^{صلين} الا
في ذنبك البحرني والحسني وكنتي راس الناس وهم لا يشعرون
ومعرفة ان هذا الحيوان مثل غير حامل لانه بغل عرف بانظام

الحسن

kaynağının farkında olmasa bile bu bilgiyi, zihninde var olan iki öncülün (hissî ve tecrübî) intizamı sayesinde öğrenmiştir. Âlemde insan için hâsıl olan bütün bilgiler de böyledir. Dolayısıyla sen, eğer “sâdık imâm” ın hatta Hz. Muhammed (a.s)’in ismet inancını, anne-babandan ve dostlarından taklit yoluyla almışsan, Yahudi ve Mecusilerden bir farkın olmaz; zira onlar da böyle yapmışlar. Ama eğer, bu mîzânlardan biriyle ölçerek almışsan, inceliklerin birinde yanılmış olabilirsin ki, böyle bir bilgiye güvenmemelisin!

Dedi ki: Doğru söyledin! Peki, hangi yolu takip etmeliyim? Hem ta’lîm (mezhebinin) hem de ölçünün yolunu kapattın!

Dedim ki: Heyhât! Kur’ân’a başvur! O sana yolu öğretir. Nitekim şöyle der: **“Şüphe yok ki takva sahibi kimselere şeytandan bir hayal-vesvese iliştigi zaman, iyice düşünürler (tezekkür) (gerçeği) görürler.”**⁶³ (Bu durum karşısında) “Sefere çıkarlar, yola koyulurlar ve sonra hemen gerçeği görürler” demedi. Sen de bilirsin ki, ma’rifetler çoktur. Karşılaştığın her problemde, sana göre ma’sûm olan imâma gitmeye kalkışırsan, meşakkatin çok, bilgin az olur. Lakin senin yolun, ölçmenin keyfiyetini benden öğrenmen ve şartlarını yerine getirmendir. Bu aşamadan sonra bir problemle karşılaşırsan, onu bu mîzâna arz eder, hatalardan arınmış bir mantıkla düşünür ve şartlarını arı bir fikir ve tam bir ciddiyetle hatırlarsın; bir bakmışsın basiret sahibi olmuşsun. Bu, tıpkı bir bakkalla olan alacak-verecek meseleni veya bir miras meselesindeki bir payı hesaplarken hata mı yoksa isabet mi ettiğinde şüpheye düşmene benzer. Bu durumda “ma’sûm imâm”a başvurman uzun zaman alacaktır. Fakat bunun yerine matematik ilmini sağlamlaştırmalı ve onu tezekkür etmelisin! En ince detayında dahi hatanın kalmadığına kat’i suretle emin olana kadar dikkatini hesaba verip, üstünden tekrar tekrar geçmelisin.

اصلين وان كان لا يشتر بمصدر علمه وكذلك كل علم في العلم
يحصل للانسان فيكون كذلك فانت ان اخذت اعتقاد العصمة
في الامام الصادق بل في محمد صلوات الله عليه تقيداً ثم الوالد
والرفقاء لم يتميزوا باليهود والمجوس فانهم كذلك فعلوا وان اخذت
من الوزن شيئاً من هذه الموازين فلتعكك غلطت في دقيقة من دقائقها
فيستفي ان لا تثق به **فقال** صدقت فأي شيء الطريق فقد سدت
طريق التعليم والوزن جميعاً **فقلت** ههنا راجع القرآن
فقد علمك الطريق اذ قال ان الذين اتعوا اذ استهم طائف من
الشیطان تذكروا فاذا هم مبصرون ولم يقل سافروا فاذا هم مبصرون
فانت تعلم ان المعارف كثيرة فلو ابتدأت في كل مشكلة سفراً
الى الامام المعصوم بزعمك طال عناؤك وقيل علمك ولكن الفقيه
ان تعلم من كيفية الوزن وتستوفي شروطه فان شكل عليك شيء
عرضته على الميزان وتذكرت شروطه بفكر صافي وحدوا في فاذا انت
مبصر نها كائنك ان حسبت ما للبقال عليك اولك عليه وتسته
في مسئلة من مسائل الفرائض وتسلكت في الاصابة والخطأ في طول
عليك انت فر الى الامام ولكن بحكم علم الحساب وتذكره وتزال
لغادة بعد اخرى حتى تتيقن قطعاً انك ما غلطت في دقيقة

فايش الطريق ذو

Matematiği bilenler bunu bilir. Aynı şekilde mîzânı benim öğrettiğim şekilde bilenler de. Özetle: Tezekkür, tefekkür ve ardı sıra yapılan tekrarlar, kişiyi, hata yapmadığına dair yakînî (bilgiye) ulaştırır. Eğer bu yolu izlemezsen asla iflah olmaz, durmadan “leyte: keşke” ve “asâ: umulur ki” kelimelerini sarf edip duran kuşkucu biri olursun. Kim bilir, belki de imâmını taklit etmekte hata yapmışsın, hatta belki iman ettiğin Peygamberini taklitte bile... Çünkü Hz. Peygamber (s.a.)’in doğruluğu bilgisi, zorunlu (olarak elde edilen) değildir.

Dedi ki: Ta’lîmin hakk ve (hakiki) imâmın Hz. Peygamber (s.a.) olduğunu öğrenmeme yardımcı oldun. Mîzânı bilmeden, hiç kimsenin Hz. Peygamber’den bir şey öğrenmesinin mümkün olmadığını ve mîzânın da eksiksiz olarak yalnızca senden öğrenilebileceğini anladım. Ama sanki imâmet sadece sana özelmış gibi bir iddiada bulundun. (Öyleyse) bir delilin (burhan) veya mucizen var mı? Nitekim benim imâmım ya bir mucize gösterir veya atalarından kendisine kadar müteakip olarak gelen bir nass ile delil getirir. Hani senin nassın, hani senin mucizen?

Dedim ki: İmâmeti sadece kendime özel kıldığım yönündeki iddian doğru değildir. Aksine bu ma’rifete benimle birlikte başkalarının da iştirak edebileceğini kabul ediyorum. [Ma’rifeti] benden öğrenebileceğin gibi başkasından da öğrenebilirsin. Ben kesinlikle ta’lîmi sadece kendi nefsimle dayandırmıyorum.

“İmâmet iddiasında bulunduğum” meselesine gelince: şunu bil ki biz “el-imâm” ile, bazen Cebrâil vasıtasıyla Allah’tan bilgi alan kişiyi kastederiz -ki ben bunu kendim için iddia etmiyorum. Bazen de Allah’tan ve Cebrâil’den Peygamber vasıtasıyla bilgi alan kişiyi kastederiz. Ki

ثم وفاقها وهذا يعرف من يعرف الحق. فذلك من عرف النون
 كما اعرفه فينتهي به التذكر والتفكير والمعاودة مرة بعد اخرى
 الى اليقين الضروري بانه ما غلط فان لم تسلك هذا الطريق لم
 تفلح قط وصرت تشكك بعقل وعسى وتلك قد غلطت
 في تقليدك لاناك بل للبنى الذى آمنت به فان معرفة صدق
 البنى ليس ضروريا **فقال** لقد ساعدنى على ان اتعليم حق
 وانا الامام هو البنى عليه السلام واعترفت بان كل احد لا يمكنه
 ان يخذ العلم من البنى دون معرفة الميزان وانه لا يمكنه معرفة
 تمام الميزان الا منك وكانك ادعيت الامامة لنفسك خاصة
 فبرهانك ومخبرتك فان انا مى اما ان يقيم حجة او يحجب بها
 المتعاقب من آبايه اليه فاين نقصك واين مخبرتك **فقلت**
 اما قولك انك تدعى الامامة لنفسك خاصة فليس كذلك
 فانى اجوز ان يساركنى غيرى فى هذه المعرفة فيمكن ان يتعلم منه كما يتعلم
 منى فلا جعل التعليم وقفا على نفسى واما قولك تدعى الامامة
 لنفسك فاعلم ان الامام قد تعنى به الذى يتعلم من الله بواسطة
 جبريل عليه السلام وهذا لا ادعى لنفسى وقد يعنى به الذى يتعلم
 من الله تعالى ومن جبريل بواسطة الرسول عليه السلام وبهذا المعنى

Hz. Ali (r.a)'ye "imâm" denmesi bu manadadır. Nitekim O, direk Cebrâil'den değil, Hz. Peygamber'den ilim aldı. Ben de ancak bu manada imâmet iddiasında bulunuyorum.

Buna dair delilim ise "nass"tan veya senin mucize diye inandığın şeyden daha açık ve daha anlaşılırdır. Şöyle ki: Üç kişi Kur'ân'ı ezberlediğini iddia ediyor ve bunun üzerine sen "deliliniz nedir?" diye soruyorsun. Birincisi: "Delilim, kurrâların üstadı olan el-Kisâî'nin [ö. 189/805] onayından geçmemdir" dedi. "Çünkü el-Kisâî hocama, hocam da bana onay verdiğine göre, ben de el-Kisâî'nin onayından geçmiş sayılırım" diye bir akıl yürüttü. İkincisi: "Delilim, bu âsâyı yılana çevirmemdir" dedi ve gerçekten âsâyı yılana çevirdi. Üçüncüsü: "Delilim, Kur'ân'a bakmadan gözünün önünde O'nu ezbere okuyabilmemdir" dedi ve okudu. Şimdi, bu üç delilden hangisi daha açıktır? Vicdanın hangisine daha yatkın?

Dedi ki: "Tabi ki Kur'ân okuyan. Bu sonuncusu, delilin zirvesidir. Zira bu delil hakkında içime herhangi bir kuşku düşmüyor. Fakat hocasının ona ve el-Kisâî'nin hocasına onay vermesinde yanılığın olması düşünebilir. Özellikle de uzayan silsilelerde" dedi. Âsâyı yılana çevirmesine gelince: bunu bir hile ve yanıltmaya başvurarak yapmış olabilir. Böyle olmasa da, hakkında nihai olarak, "şaşırtıcı bir olay" denir o kadar. Şaşırtıcı bir şey yapabilen birinin Kur'ân hâfızı olması gerekeceği de nereden çıkıyor!

Dedim ki: Bir diğer delilim de şudur ki, bu mizânları bildiğim gibi, bunları öğrettim, anlaşılmasını sağladım ve bunlara dair kalbindeki şüpheyi giderdim. Dolayısıyla imâmetime inanman gerekiyor. Bu tıpkı bir üstattan Matematik öğrenmene benzer.

يسمى على رضى الله عنه **اماماً** فإنه تعلم من الرسول لانه جبريل وأنا
بهذا المعنى ادعى الامامة لنفسى **واما** برهانى عليه **فأ** وضع الرض **فما**
لنقله معجزة **فان** ثمة الرض لو ادعوا عندك **انهم** يحفظون القرآن
فقلت ما برهانكم **فقال** احداهم برهانى **انه** رض على الكلى **استاد**
المقرئين **او** رض على استاذى **واستاذى** رض على فكان الكلى
رض على **وقال** الكلى برهانى **ان** اقلب هذا العصا حية **وقلب** العصا
حية **وقال** الكلى **لله** برهانى **انى** اقرأ جميع القرآن بين يديك من
غير مصحف **وقرا** فليت سعى **اى** من البراهين اوضح **وقلبك**
بآياتها **استد** تصديقاً **فقال** **بالذنى** قرأ القرآن **فهو** غاية البرهان
اذ لا يخالجنى فيه ريب **اما** رض استاده على **ورض** الكلى
على استاده **فبتصور** ان يقع اغاليط **لا سيما** عند طول السفر
واما قلبه العصا حية **فلعله** فعل ذلك بحيلة **وليس** وان لم يكن
تليس **فغاية** انه فعل عجيب **ومن** امرين يلزم ان **يقدر** على
عجيب **ينبغي** ان يكون حافظاً للقرآن **قلت** برهانى **ايضا** كما **قلت**
هذه الموازين **فقد** عرفت **وفهمت** **وارزلت** الشك **عن**
قلبك **فى** صحته **فيلزمك** الامعان **بابا** متى كما **انك** اذا **تعلّمت**
الحساب **وعلمه** من استاد **فانه** اذا **علمك** الحساب **جعل**

Nasıl ki o sana Matematik öğrettiğinde sen hem matematik öğrenmiş hem de bunun yanı sıra zorunlu olarak bir şey daha öğrenmiş olursun: üstadının Matematikçi ve hesabı bilen biri olduğunu. Yani üstadının öğretmesinden [yola çıkarak] onun hem ilmini hem de Matematik bildiğine dair iddiasının doğruluğunu öğrenmiş oldun. İşte ben de, Hz. Muhammed ve Hz. Musa'nın nübüvvetlerine bu şekilde iman ettim. Ne ayın yarılması ne de âsânın yılanı dönüşmesi sebebiyle değil. Çünkü böyle bir imana birçok şüphe bulaşır ve güvenilir olmaz. Nitekim âsânın yılanı dönüşmesiyle iman eden biri, buzağının mölemesiyle de Sâmirî'de olduğu gibi kâfir olur. Çünkü his ve şehadet âleminde te'âruz gerçekten çok olur. Fakat ben, mizânları Kur'ân'dan öğrendim. Daha sonra *-Cevâhiru'l-Kur'ân* adlı eserimde ifade ettiğim gibi- âhîret halleri, [kabir azabı], ehl-i fucûrün azabı ve ehl-i tâatin sevabı dâhil olmak üzere, ilâhiyata dair bütün bilgileri bu ölçülerle tarttım ve tamamının, Kur'ân ve Hadislere muvafık olduğunu gördüm. Böylece, Hz. Muhammed'in sâdık ve Kur'ân'ın hakk olduğuna yakinen iman etmiş oldum. Yani, tıpkı Hz. Ali'nin dediği gibi yaptım:

“Hakikat, kişilere bakarak öğrenilmez; sen önce öğren hakikati, tanırsın ehl-i hakikati.”

Böylece Hz. Peygamberin doğruluğuna dair bilgim zorunlu (bir bilgi) oldu. Bu, tıpkı bir fıkıh meselesinde çok iyi münâzara yapan, sahih ve sarîh bir fıkıh ortaya koyan yabancı birini gördüğünde onun bir fakih olduğunda şüphe etmemene benzer. Bu şekilde elde ettiğin kesin bilgi, şayet o yabancı yılanı âsâyâ dönüştürmüş olsa elde edeceğin bilgidен daha net ve daha açıktır. Çünkü âsâ-yılan meselesinde olayın iç yüzü ortaya çıkana kadar

علم بحساب - وعلم آخر ضروري أن استأذك محسب وعالم
بالحساب فقد علمت من تعليمه علمه وصحته ودعواه أيضاً ^{بأن} في محاسب
فقد لك أيضاً آمنت بصدق محمد صلى الله عليه وسلم وصدت
سوى عليه السلام لا بسبق القرو ولا بقلب العصا حية فإن ذلك
يتطرق إليه الشكس كثيرة فقد لا يوثق به بل من يؤمن بقلب العصا
تعباً كما يكفر بخوار العجل كفر السحرى فإن المعارض في عالم
الحس والسماعة كثيرة جداً كلني تعلمت الموارين من القرآن
ثم ورننت بها جميع المعارف الآتية بل أحوال المعاد وعذاب
القبر وعذاب أهل الفجور وثواب أهل الطاعة كما ذكرته في
كتاب جواهر القرآن فوجدت جميعها موافقاً لما في القرآن ولما
في الأخبار فتبينت أن محمداً صلى الله عليه وسلم صادق وأمين
حق كما قال علي رضي الله عنه إذ قال لا تعرف الحق بآراء الرجال
الحق تعرف أهله فكانت معرفتي بصدق النبي صلى الله عليه وسلم
ضرورياً كما تعرفتك إذا رأيت رجلاً غريباً نبياً طريفاً مسألة
من مسائل الفقه وحسن فيه ورأيت بالفقه الصحيح الصحيح فأنك
لا تتأمرى في أنه فقيه ولقيتنيك أحصل به أو ثقتني بيقين ^{البحر}
بفقهه لو قلب الفعصاً تعباً لأن ذلك قد يتطرق إليه الشك

sihir, tılsım, [algıda] yanılma vb. ihtimaller söz konusudur. Dolayısıyla buradan zayıf bir iman durumu hâsıl olur ki o da avam ve kelâmcıların iman tarzıdır. Ama rububiyet penceresinden bakabilen müşâhede erbabının imanı, yukarıda anlattığımız gibi olur.

Dedi ki: Ben de Hz. Peygamberi tıpkı senin tanıdığın gibi tanımak istiyorum. Sen de ilâhi bilgi sisteminin tamamını bu mîzânla ölçmeden bunun mümkün olmayacağını söyledin. Ancak dini bilgilerin tamamının bu mîzânlarla ölçülebileceği bana pek de açık görünmüyor. Bunu nereden bileceğim?

Dedim ki: Heyhât! Bu mîzânla sadece dinî bilgilerin (*el-me'arifu'd-diniyye*) ölçebileceğimi iddia etmiyorum. Aksine onunla Matematik, Mühendislik, Tıp, Fıkıh ve Kelâmı da ölçebilirim. Vaz'î değil, bütün hakîki ilimlerin yanlısını doğrusundan bu mîzânlarla ayırt edebilirim. Nasıl olmasın! O, en doğru terazidir (*el-kıstâsül-müstakim*) ve şu âyetle Kitap ve Kur'an'ın refiki olan dosdoğru ölçüdür (*mîzân*): **“Biz elçilerimizi açık delillerle gönderdik. İnsanlar adaleti ikame etsinler diye onlarla birlikte Kitap ve mîzânı indirdik.”**⁶⁴

Buna muktedir olduğuma dair bilgin ise bir “nass” veya âsâyı yılana dönüştürmekle elde edilemez. Ancak tecrübe ve imtihan yoluyla sen onu bizzat keşfedince elde edilebilir. Tıpkı binicilik iddiasında bulunan birinin doğruluğunun, ancak ata binip onu meydanlarda dörtnele koşturmasıyla keşfedilebildiği gibi. Şimdi, bana dinî ilimlerden istediğini sor, ondaki hakkı örten perdeyi birer birer açayım ve onu bu mîzânla öyle bir tartayım ki

السحر والتبليس والطلسم وغيره الى ان يكشف عنه ويحصل
 ايمان ضعيف كما يان العوام والمتكلمين فاما انهم ارباب
 المثله الناظرين في شكوك الربوبية كذلك يكون **فقل**
 انا ايضا استحي ان اعرف النبي كما عرفته وقد ذكرت ان
 ذلك لا يعرف الا بان يوزن جميع المعارف الالهية بهذا الميزان
 وما يتضح عندي ان جميع المعارف الدنيوية يمكن وزنها
 بهذه الموازين فم اعلم ذلك **قلت** ههنا آتي لا ادعي
 ان هذه المعارف الدنيوية فقط بل ان هذه ايضا العلوم الهية
 والهندسية والطبية والفقهية والكلامية وكل علم حقيقي غير
 وضعي فاني امتيز حقه غم باطله بهذه الموازين وكيف لا وهو
 القسطاس المستقيم والميزان الذري هو رقيق الكتاب القوي
 في قوله تعالى **لَقَدْ رُسِّنَا رُسْنًا بَابِنَاتٍ** وازن معهم
 والميزان واما معرفتك بقدرتي على هذا فلا يحصل لا بقص ولا
 بقلب العصا ثعباناً ولكن يحصل بان ينكشف ذلك تجزئة
 وتحنناً فمعر الفوسية لا ينكشف صدقه حتى يركب فرساً
 ويكرهن ميداناً فسالني عما شئت من العلوم الدنيوية لاكتشف
 لك الغطاء المحي فيه واحداً واحداً وازنه بهذا الميزان وزناً

bu mîzânın sahihliği ve onunla elde edilecek bilginin kesinliği konusunda zorunlu bilgi elde edesin. Zira tecrübe edilmeyen bilin(e)mez.

Dedi ki: Bütün hakikati ve ilâhî bilgilerin tamamını bütün insanlara öğretebilir misin? Aralarında vuku bulan ihtilafı kaldırıabilir misin?

Dedim ki: Heyhât! Buna güç yetiremem. Senin “ma’sûm imâm”ın şimdiye kadar insanlar arasındaki ihtilafı kaldırıp kalplerdeki problemleri yok edebildi mi? Hatta peygamberler, ihtilafı ortadan kaldırmışlar mı? Kaldırabilmişler mi? İnsanların ihtilafı ezeli ve zorunlu bir ilâhî yasadır: **“Onlar -Rabbinin merhamet ettikleri müstesna- durmadan ihtilaf edecekler ki, Allah zaten bunun için onları yarattı.”**⁶⁵ Allah’ın ezelde takdir ettiği bir yasaya nasıl karşı çıkabilirim! Senin imâmın bunu iddia edebilir mi? Eğer iddia ediyorsa dünya ihtilaflarla dolup taşarken neden şimdiye kadar bekledi? Ah keşke şunu bir anlayabilseydim: İmâmların önderi Ali b. Ebi Talib (r.a), insanlar arasındaki ihtilafın kalkmasına mı, yoksa zaman ve çağlar var oldukça sürececek olan ihtilafların tesisine mi sebep oldu?

[DOKUZUNCU BÖLÜM]

Toplumun İhtilaf Karanlığından Kurtulma Yoluna Dair

Dedi ki: Toplumun bu ihtilaflardan kurtulması nasıl mümkün olacak?

Dedim ki: Eğer beni can kulağıyla dinleseler, aralarındaki ihtilafı Allah’ın kitabıyla kaldırıabilirim. Lakin ne mümkün! Onlar ne peygamberleri ne de senin “imâm”ını can kulağıyla dinlemezken beni nasıl dinleyecekler! Hem

يحصل لك علم ضروري بان الوزن صحيح وان العلم المستفاد منه
 مستيقن وما لم تجرب لا تعرف **نقال** وهل يمكنك ان تعرف
 جميع الحقائق والمعارف الاسمية جميع الخلق فترفع الاختلافات
 الواقعة بينهم **قلت** ههنا لا اقدر عليه ولكن المانع المصوم
 الى الان رفع الاختلافات بين الخلق وازال انك تعلم القلوب
 بل الانبياء متى رفعوا الاختلاف ومتى قدروا عليه بل اختلاف
 الخلق حكم ضروري انزل ولا يزالون مختلفين الا من رحم ربك
 ولذلك خلقهم فادعي ان اعارض قضاء الله الذي قضاه في
 الانزال اولي قدر امامك ان يدعي ذلك فان كان يدعيه
 فلم ادخه الى الان والدنيا طامعة بالاختلافات وليت شعري
 رئيس الائمة علي بن ابي طالب رضي الله عنه كان سبب رفع
 الخلاف في الخلق او سبب تهئيس اختلافات لا تنقطع ابدا
 الدهر **القول** في طريق نجاة الخلق في ظلمات الاختلافات
نقال كيف نجاة الخلق من هذه الاختلافات **قلت** ان اصغوا
 الى رفعت الاختلافات بينهم بكتاب الله تعالى ولكن لا حيلة
 في اصغائهم فانهم لم يصغوا باجمعهم الى الانبياء والى امامك
 فكيف يصغون الى وكيف يجمعون على الصفا وقد حكم عليهم

ezelde onlar hakkında **“Durmadan ihtilaf edecekler ki, zaten Allah onları bu yüzden yarattı”** hükmü verilmişken, nasıl kulak vermekte anlaşıacaklar ki. İhtilafın zaruriliği meselesini, on iki bölümlük *Cevâbu mufassalî'l-hilâf* adlı kitaptan öğrenebilirsin.

Dedi ki: Bir an dinlediklerini farz et; nasıl yapardın?

Dedim ki: Onlara tek bir âyetle muamele ederdim: **“İnsanlar adaleti ikame etsinler diye onlarla (Peygamberler) birlikte Kitap ve mîzânı gönderdik. Ve insanlar için, içinde pek çok zarar ve yarar olan demiri indirdik”**⁶⁶. Bu üçü indirildi; çünkü insanlar üç sınıftır. Kitap, mîzân ve demirin her biri, birer sınıfın ilacıdır.

Dedi ki: Onlar kim ve ilaçları nasıl olacak?

Dedim ki: İnsanlar üç çeşittir. Avam sınıfı: Esenlik sahibi ve ehli cennet olan saf kişiler. Havas sınıfı: Zekâ ve basiret sahibi kişiler. Ehli cedel: Bu iki sınıftan mütevellid olup fitne arzuları yüzünden Kur'an'ın müteşâbihlerine tabi olan münakaşacı ağız dalaşçıları.

Havas sınıfına gelince: onlara doğru mîzânları ve bunlarla nasıl ölçceklerini öğretmek suretiyle onları tedavi edeceğim. Böylece onlar arasındaki ihtilaflar kısa bir zamanda ortadan kalkar. Havas toplumunda üç şey bulunur. Birincisi: Kavrayışlı bir karakter ve kuvvetli bir zeka. Bu, çalışarak elde edilemeyen, bahşedilmiş fitrî ve tabii bir istidattır. İkinci si: Atalardan miras kalmış kulaktan duyma bir mezhebi taklitten ve taassuptan arıdırlar. Şu bir gerçek ki mukallid, can kulağıyla dinlemez; ahmak ise dinlese de anlamaz. Üçüncüsü: Benim, mîzânı bilenlerden olduğuma inanmasıdır. Zira hidâyet, ancak inandıktan sonra gerçekleşir.

في الازل بآتهم لا يزالون مختلفين ولذلك خلقهم وكون الخلف
 بينهم ضرورياً لغرضه من كتاب مفصل الخلاف وهو الفصل
 الاثنى عشر **نقل** ولوا صغوا اليك كيف كنت تفعل قلت
 كنت اعالهم بآية واحده من كتاب الله تعالى او قال انزلنا
 معهم الكتاب والميزان ليقوم الناس بالقسط وانزلنا الحديد
 وانما انزل منه الثلث لان الناس ثلثة اصناف وكل واحد من
 والحديد والميزان علاج قوم **قال** فمن هم وكيف عملهم **فت**
 الناس ثلثة اصناف عوام هم اهل السلامة وهم البله الذين اهل
 الجنة وخواص هم اهل الذكاء والفطنة ويتولد منها طائفة
 هم اهل الجدل والشغب يتبعون ما تشاء به من الكتاب ابتغاء
 الفتنه اما الخواص فآتي اعالهم بان اعلمهم الموازين القسط
 وكيفية الوزن بها فيرفع الخلاف بينهم على قرب وهو لا قوم
 اجتمع فيهم ثلث حاصل احدها الترحمة النافعة والفطنة القوية
 ونه عطية فطرية وعززة جبلية لا يمكن كسبها والثانية خلوة
 باطنهم غير تقليد ولعصب لذهيب موروث وسميح قائم
 المقلد لا يصني والبليد وان اصغى فلا يفهم الثالثة ان يعقد
 في آت من اهل البصيرة بالميزان فلا يهتية الا بعد الاما وهم

Nitekim senin Matematik bildiğine inanmayan birinin, senden Matematik öğrenmesi imkânsızdır.

İkinci sınıfa, yani avam sınıfına gelince: Bunlar saf olup, hakikatleri kavrama yeteneğine sahip olmayan bireylerdir. Doğuştan gelen yetenekleri olsa bile onlarda davasını ispat etme güdüsü yoktur. Zanaat ve meslekleri, ilimle meşgul olmalarını alıkoymuştur. İçlerinde cedel güdüsü de yoktur, anlamaktan aciz oldukları halde ilme dalmak konusunda elini bol tutanların bilgiçlik taslamaları da... Bunlar ihtilaf etmez fakat ihtilaf eden imâmlar arasında tereddüde düşerler. Bu kişileri vaazu nasihatle (mev'ize) Allah'a davet ederim, basiret sahiplerini hikmetle, şer heveskârlarını da (cedel ehli) cidâl ile davet ettiğim gibi. Yüce Allah, bu üç sınıfı ilk başta okuduğum âyetinde toplamıştır [Nahl 16/125]⁶⁷.

Bu insanlara, Hz. Peygamber'in, kendisine gelen ve "bana ilmin garipliklerini öğret" diyen bir bedeviye söylediği şeyi söylerim: Hz. Peygamber onun ehil olmadığını görmüş ve "ilmin başı hakkında, yani iman, takva ve âhirete hazırlık hakkında ne biliyorsun ki ilmin garipliklerini öğrenmek istiyorsun! Git ilmin başını hazmet, sonra gel sana ilmin garipliklerini öğreteyim!" buyurmuştu. Ammî kişiye şöyle derim: İhtilaflı meselelere dalmak, senin işin değil. Sakın! Bunlara dalman veya kulak kesilmen noktasında seni uyarıyorum. Aksi takdirde helak olursun. Ömrünü

بانك تعرف الحجاب لا يمكنه ان يعلم منك **الصف الثاني**
 ابله و هم جميع العوام رهولا هم الذين ليس لهم فطنة لفهم
 الحقائق وان كانت فيهم فطنة فطرية فليس لهم داعية
 الطلب بل تسلمهم الصناعات والحرف وليس لهم ايضا
 داعية الجدل بخلاف المتكابين في الخوض في العلم
 مع قصور الفهم عنه فمولاء لا يختلفون ولكن تتجيزوا بين
 الائمة المختلفين فادعوا هؤلاء الى الله بالموعظة كما ادعوا
 اهل البصيرة بالحكمة وادعوا اهل الشغب بالمجادلة وقد
 جمع الله تعالى هذا التلث في آية واحدة كما توة عليك
 اولاد وهو قوله تعالى ادع الى سبيل ربك بالحكمة والموعظة
 الحسنة فاقول لهم قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لا جأ
 جاءه وقال علمني من غرائب العلم فعلم رسول الله صلى الله عليه وسلم
 ليس اهلاً لذلك فقال وماذا عملت في رأس العلم الى الايمان
 والتقوى والاسقدا للاخرة اذهب فانهم رؤس العلم
 ثم ارجع الى اهل علمك من غرائبهم فاقول للعالم ليس الخوض
 في الاختلافات من عيشك فادرج فانك ان تخوض فيه
 اول تصفي اليه فذلك فانك اذا صرقت عمرك في صناعة

kuyumculukla geçirmiş biriysen, dokumacı olamazsın. Sen de ömrünü ilim yolu dışında tüketmişsin, ilme dalmaya nasıl ehil olabilirsin? Sakın ha sakın kendini helak etme! Ammînin başından geçen her büyük günah, onun ilme dalıp farkında olmadan küfre girmesinden daha hafif kalır.

Ammî dese ki: Mağfirete ulaşmam için dine inanmam ve ona göre amel işlemem gerekir. Ancak insanlar dinlerde ihtilaf etmiş haldeler. Sım-sıkı sarılıp dayanabileceğim hangi dini (konuları) emredersin?

Derim ki: Dinin temel unsurları (usûl) ve alt dalları (furû') vardır. Söz konusu ihtilaf bu ikisinde vuku bulur. Usul kısmına gelince: Kur'ân'da olanın dışında bir şeye inanman gerekmez. Yüce Allah, kullarından sıfat ve esmasını gizlemez. Allah'tan başka ilâh olmadığına, O'nun diri olduğuna (Hayy), her şeye gücü yettiğine (Kâdir), işiten (Semî'), gören (Basîr), Cebbâr, Mütekebbir, Kuddûs ve eşi benzeri olmadığına ve bunun gibi Kur'ân'da yer alan ve bütün imâmların bu noktada müttefik olduğu sıfatlara iman etmelisin. Dinin sıhhati için bunlar yeterlidir. Eğer bu noktada kafan karışırsa "*âmennâ bih, kullun min 'indi Rabbînâ*: Ona iman ettik, hepsi Rabbimizin katındandır"⁶⁸ de. Allah'ın sıfatlarını ispat ve nefy etme adına vârid olan her şeye son derece tazim ve takdis ile iman et! Yine O'nun başka şeye benzemediğine ve onun eşi ve benzeri olmadığına da... Artık bu raddeden sonra kıl-u kâle (falan böyle dedi, filan şöyle dedi vb.) yönelme. Çünkü sen ne bunlarla emroludun, ne de bunlar, anlayabileceğin şeylerdir.

Bütün bunlardan sonra ammî kişi bilgiçlik taslamaya başlayıp "*Tamam, Kur'ân'dan yola çıkarak Allah'ın Âlîm olduğunu öğrendim; fakat zatıyla mı yoksa zatından ayrı zâât bir ilimle mi bildiğini bilemedim. Nitekim bu konuda*

الصباغة لم تكن من اهل الحياكة وقد صرفت عمر الى غير العلم
 فكيف تكون اهلاً للخوض فيه فاياك ثم اياك ان تهلك نفسك
 فكل كبيرة تجرى على العامي ايهون من ان يخوض في العلم فيلغى
 من حيث لا يدري فان قال لا بد من دين اعتقه وعمل به
 لاصل به الى المعفرة والناس مختلفون في الايمان فبا دين
 تأمرني ان اخذوا عول عليه فاقول للدين اصول وفروع ^{والاخلاق}
 انما تقع فيها اما الاصول فيس عليك ان تعتقد الا ما في
 القرآن فان الله تعالى لم يستر عن عباده صفاته واسماؤه
 فليك ان تعتقد ان لا اله الا الله وان الله حي عالم قادر
 سميع بصير متكلم جبار متكبر قدس ليس كمثل شيء الى جميع
 ما ورد في القرآن واتفق عليه الامة فذلك كاف في صحة الدين
 وان ثبت به عليك شيء نقل امتا بالله كل من عند ربنا وانما
 كل ما ورد في اثبات الصفات ونفيها على غاية التعظيم والتقدير
 مع نفي المائنة واعتقد انه ليس كمثل شيء وبعد هذا لا تلقت
 الى القيل والقال فانك غير مأور به ولا هو على حد فتك
 فان اخذ يتخذني ويقول قد علمت من القوم انه عالم ولكني
 لا علم انه عالم بالذات او يعلم زائد عليه وقد ختلف فيه

*Eş'ariyye*⁶⁹ ve *Mu'tezile*⁷⁰ *ihtilaf etmiştir*” der ise, o kişi artık avam sınıfından çıkmış demektir. Zira ammî kişinin kalbi, cedel şeytanı onu tahrik etmediği sürece bu gibi şeylere yönelmez. Rivâyette yer aldığı gibi: Yüce Allah, bir topluluğa cedel vermeden onları helak etmez. Artık bir ehl-i cedel olan bu kişiyi, tedavi etme yöntemini ileride anlatacağım.

Dinin usûl kısmına dair ammîye nasihatim budur. Yani onu Allah'ın kitabına havale ediyorum. Allah; kitap, mîzân ve demir inzal etti. Ammî sınıfı, kitaba havale edilmesi gereken sınıftır.

Dinin furû' kısmına gelince: üzerinde ittifak edilmiş (müttefekun 'aleyh) bütün meseleleri bitirmeden kalbini ihtilaflı meselelerle meşgul etme! Ümmet, âhiret azığının takva ve Allah korkusu olduğu; haram kazanç, haram mal, gıybet, laf dolaştırma, zina, hırsızlık ve ihanet gibi sakıncalı işlerin haram; ve bütün farzların yerine getirilmesinin vacip olduğu noktalarında görüş birliği içindedir. Bütün bunları yaptıktan sonra sana ihtilaftan kurtulma yolunu öğreteceğim. Eğer kişi bütün bunları yerine getirmeden ihtilaf mevzuları talebinde bulunuyorsa o artık ammî değil, ehli cedeldir. Hem, bir ammînin bunları sindirip, ihtilaflı konulara geçtiği ne zaman görülmüş? Dostlarını bir düşün! Bütün bu meseleleri sindirmişler de, ihtilaf bütün şekilleriyle gelip onların boğazına yapışmış öyle mi? Heyhât! Böyle kimselerin dalâlet içindeki eksik akıllarını, şu hastanın aklına benzetiyorum: Adam, onu ölümün kıyısına getiren bir hastalığa yakalanmış ve bu hastalığı tedavi edeceği hakkında bütün tabiplerin ittifak ettikleri bir ilaç var, ama o kalkıp tabiplere şöyle diyor: “*bazı ilaçların soğuk mu yoksa sıcak mı olduğu hakkında tabipler ihtilaf etmişler, belki bir gün böyle ilaçlara ihtiyaç duyabilirim,*

الأشعرية والمعتزلة فقد خرج بهذا عمدة العوام أو العامي لا يلتفت
 قلبه إلى مثل هذا ما لم يحركه شيطانهم الجدل فإن الله تعالى يهلك
 قوما لا يؤمنونهم الجدل كذلك ورد الخبر وإذا الحق باهل الجدل
 فلو كان صلاحهم هذا ما اعطاه به في الاصول وهو الحوالة على كتاب الله
 فإن الله تعالى انزل الكتاب والميزان والحديد وهو لا ر
 أهل الحوالة على الكتاب وأما الفروع فاقول له لا تشغل قلبك
 بمواقع الخلاف ما لم ترفع عن جميع المتفق عليه فقد اتفقت الأمة
 على أن زاد الاخرة هو التقوى والورع وأن الكسب الحرام
 والمال الحرام والغيبة والنميمة والزنا والسرقة والخيانة وغير ذلك
 من المخطورات حرام والفرائض كلها واجبة وأن فرغت جميعها
 علمت طرق التخلص من الخلاف فإن هو طاب لبنيها قبل الفراغ
 من هذا كله فهو جدي وليس بعاجي رمتي برفع العامي من هذه إلى
 مواضع الخلاف أو ايت رفعاك فرغوا من جميع هذا ثم اخذ
 بمحتمل أشكال الخلاف جهات ما شبه ضعف مقولهم في
 صلاحهم ألا يعقل مريض به مرض اشرف به على الموت ولم يلج
 ستوق عليه بين الأطباء وهو يقول قد خلتف الالجاب في بعض الاوت
 انها حاة او مارة وربما اتفقت اليه يدنا فانا لا اعلم نفسي

o yüzden beni söz konusu ihtilaftan kurtaracak birini bulana kadar tedavi olmayacağım.”

Evet, olur da takvanın bütün boyutlarını sindirmiş, fakat “*kafamı kurcalayan ve cevabını bilmediğim bazı sorularım var: Mess, lems, ağız dolusu kusma (kay) ve burundan kan gelme (ruâf) durumlarında abdest almalı mıyım? Ramazanda oruca gündüz mü yoksa gece mi niyet etmeliyim?*” diyen salih birini görürsem, *ona şöyle derim: “Âhiret yolunda güvenle ilerlemeye devam etmek istiyorsan ihtiyât yolunu takip et! Cumhurun üzerinde ittifak ettiği şeye sarıl! Söz gelimi (abdesti bozup bozmadığı) tartışmalı olan durumlarda abdest almaya bak! Zira söz konusu durumda abdesti vacip görmeyen bir müctehid, mutlaka onu müstehâb görür. Aynı şekilde oruca gece niyetlen! Zira gece niyetlenmeyi vacip görmeyen bir müctehid mutlaka onu müstehâb görür”.*

Eğer derse ki: Durum şu ki her konuda ihtiyâtı dikkate almak bana ağır geliyor. Veya (dese ki) yapmak-yapmamak arasında deverân eden birtakım meselelerle karşı karşıya kalsam ne yapmalıyım? Mesela sabah namazında kunut (duası) okumalı mı, yoksa okumamalı mıyım? (Fatihâ'da) besmeleyi cehren mi yoksa gizli mi çekmeliyim?

Derim ki: İşte şimdi içtihâd etme zamanı! Bu durumda sence hangi mezhep imâmı daha efdal ise, hangisinin görüşü kalbince daha isâbetli ise onu al. Bu şuna benzer: Hasta olduğunu düşün ve şehirde birçok tabip var. Bazı tabiplere içtihâdınla gidersin, hevesine keyfine göre değil. Mezhep imâmları için de bu kadcarcık içtihâd etmen yeterli olacaktır. Bu aşamadan sonra zann-ı galibine göre hangisi efdal ise ona tabi ol. Tâbi olduğun imâm, kararında Allah katında isâbet etmişse ona da sana da iki ecir vardır. Yok, Allah katında hata etmişse ona da sana da bir ecir vardır. Hz. Peygamber (a.s) bu yüzden şöyle buyurur: “**Kim içtihâd eder de isâbet etmişse ona iki ecir; hata etmişse bir ecir vardır.**”⁷¹ Allah-u Te'âla böyle konularda işi içtihâd ehline havale etmiştir: “**(Kendilerine güven veya korku hususunda bir haber geldiğinde onu hemen yayıverirler. Hâlbuki onu Peygambere ve aralarında yetkili kimselere götürselerdi) onlardan sonuç çıkarmaya gücü yetenler, onu anlarlardı.**”⁷² Hz. Peygamber (a.s), ehlinin içtihâd yapmasına rıza göstermiştir. Muaz'a sorar:

– Ne ile hükmedeceksin?

– Allah'ın kitabıyla

حتى اجد من يعلمني رفع الخلاف فيه نعم لو اريت صالحا قد فرغ من
 حدود التقوى كلها وقال هو ذرني كل على مسائل فاني لا ادرى
 انوضا من المسن والمسن والحق والرفاع ام لا وانو الصنوم بالسل
 في رمضان او بالنها الى غير ذلك **فاقول** لانه كنت تطلب الابناء
 في طريق الآخرة فاسلك سبيل الاحتياط وخذ بما يتفق عليه الجميع
 فتوضا من كل ما فيه خلاف فان لم يوجب به سيئته وانو بالليل في
 رمضان فان لم يوجب به سيئته فان قال هو ذرني يتقل على الاحتياط
 او يعرض له مسائل تدور بين النفي والاثبات فلا ادرى انت
 في الصبح ام لا واجهر بالتسمية ام لا **فاقول** له الان اجهد نفسك
 وانظر الى الائمة ايهم افضل عندك وصوابه اغلب على قلبك
 كما لو كنت مريضا في البلد وفيه اطباء فانك تراجع بعض اطباء
 باجتهادك لا بهواك وطبعك فيكفيك شغلها الاجتهاد فموجب
 على ظنك انه الافضل فاتبعه وان اصاب فيما قال عنده فلك
 اجران وان اخطا عنده فله ولك اجر واحد وكذلك قال في
 عليه وسلم خراجته فاصاب فله اجران وخرجه فله فله
 واحد ورواه الاخر الى اهل الاجتهاد وقال تعالى لعلكم تتقون
 منهم وارفضي الاجتهاد لانه او قال لمعاذهم يحكم قال يكتب انك

- Aradığını orada bulamazsan?
- Rasûlullah'ın sünnetiyle
- Orada da bulamazsan?
- Re'yimle içtihad ederim.

Hiz. Peygamber Muaz'a içtihadı emretmeden, O (r.a), içtihad yapacağını söylemiş ve Hiz. Peygamber de müsaade ederek şöyle buyurmuştu: **“Allah'ın elçisinin elçisini Allah'ın elçisinin rızasına muvaffak kılan Allah'a hamd olsun.”** Bu ifadeden, Hiz. Peygamber (a.s)'in sadece Muaz'a değil, O'nun şahsında başkalarına da rıza gösterdiği anlaşılır. Bir bedevî gelip *“helektu ve ehlektu*/hem kendimi hem başkasını yaktım! Zira Ramazanın gündüzünde eşimle ilişkiye girdim” deyince, Hiz. Peygamber: “bir köle azat et” buyurdu. Bu ifadeden anlaşılıyor ki, bir Türk veya Hintli de aynı şeyi yaparsa aynı hüküm geçerlidir.

Zira insanlar Allah katında doğru olanı bulup işlemekle mükellef kılınmadılar, çünkü bu onların güç yetireceği bir şey değildir ve “lâ teklîfe bi-mâ lâ yutâk/güç yetirilmeyene mükellefiyet yoktur”. Aksine, doğru olduğunu düşündükleri şeyleri ifa etmekle mükelleftirler. Mesela, kesinkes tâhir (temiz) olan bir elbiseyle değil, temiz olduğunu düşündükleri bir elbiseyle namaz kılmakla mükellef kılınmışlardır. Bu sebeptendir ki, temiz olduğunu düşündükleri bir kıyafetle namaz kılıp, daha sonra onun necis olduğunu hatırladıklarında namazlarını kaza etmek zorunda değildirler. Zira Hiz. Peygamber sandaletleriyle (na'l) namaz kıldığı bir esnada Cebrâil (a.s) onlarda necâset olduğunu haber verince, Peygamber derhal onları çıkarmış, ancak namazını bozup yeniden kılmadığı gibi iade de etmemiştir. Musâfirin/yolcunun durumu da böyledir. Yani kesin kibleyi bulmakla değil, dağlar, yıldızlar ve güneşten hareketle kible yönünü tahmin ederek namazı kılmakla mükelleftir. İctihadında isâbet etmişse iki, etmemişse bir ecre nâil olur. Zekât verirken de böyledir. Yüzde yüz fakir olanı bulmakla değil, fakir olduğunu düşündüklerine zekât vermekle mükelleftirler. Zira işin iç yüzü kesin olarak bilinemez. Kadıların kararları da böyledir. Söz gelimi haddlerin uygulanmasında ve evliliklerin akdinde karar verirken yüzde yüz sâdık olan şahitleri talep etmekle değil, sâdık olduklarını düşündükleri şahitleri talep etmekle mükelleftirler. Şimdi, böyle durumlarda bile hata ihtimali bulunan zanla -şahitlerin sâdık oldukları zannıyla- karar verilebilirken, içtihad sırasında neden delillerin şahitliği zannıyla amel etmek câiz olmasın?

أن لم يجد قال بسنة رسول الله فقال إن لم يجد فقال اجتهد رأيي قال
 ذلك قبل أن أمر به وأذن له فيه فقال محمد صلى الله عليه وسلم الحمد لله
 رسول رسول الله لما يرضاه رسول الله ففهم من ذلك أنه رضى به
 من رسول الله ومن معاه وغيره كما قال الأعرابي إني ملكك وأهلك و
 أهلك في هذا رضى فقال عتق رقبة ففهم أن الركن والهند أيضا
 لو جامع لزمه الأعتاق وهذا لأن الخلق ما كلفوا الصواب عند الله
 تعالى فإن ذلك غير معد ولا تخفيف باللا يطاق بل كلفوا ما يظنون
 صوابا كما لم يكلفوا الصلوة ثوب طاهر بل ثوب يظنون أنه طاهر
 فلو تركوا نجاسة لم يزيهم القضاء وأذن رسول الله صلى الله عليه
 وسلم ففهم في أثناء الصلوة لما أبناه جبريل عليه السلام أن عليه قدرا
 ولم يعد الصلوة ولم يتأنف وكذلك المسافر لم يكلف أن يصل
 إلى القبلة بل إلى جهة يظن أنها القبلة باستدلال بالجباه والكواكب
 والشمس فانما صاحب فله اجران والآفة اجر واحد ولم يكلفوا
 أداء الزكوة إلى الفقير بل إلى من ظنوا فقه لأن ذلك لا يعرف بالسنه
 ولم يكلف القضاء في سفك الدماء وأباحه الفروج طلب الشهوة
 صدقهم بل لم يظن صدقهم وإذا جاز سفك دم بظن بحتميل الخطاء
 وهو ظن صدق الشهوة فلم لا يجوز الصلوة بظن شهادة الأدلة عند جهاد

Ah keşke bilseydim dostların bu konuda ne düşünüyor! Acaba kıblenin cihetini bilmeyen birine “imâm” a gidip sorana kadar namazları tehir etmesini mi söyleyeceklerdi?

Veya ne yaparsan yap ama doğru kibleyi bulmak zorundasın mı diyeceklerdi?

Veya içtihad yapmayı bilmeyen birisine -zira yıldızlar, dağlar ve güneşten hareketle kibleyi tahmin etmeyi bilmiyor- içtihad yap mı diyeceklerdi?

Dedi ki: Şüphesiz içtihad yapmasına izin vereceklerdi. Zira kişi doğru kibleyi bulmak için elinden geleni yaptıktan sonra, yanlış cihete yönelip namaz kıldığı ortaya çıksa da günahkâr olmaz.

Dedim ki: (İçtihad yaptıktan sonra) kibleye sırtını bile dönüp namaz kılan biri mazur hatta me’cûr görülüyor da, diğer konularda içtihad yapıp yanılan biri neden (en azından) mazur görülmesin? Bütün müçtehid ve mukallitler mazurdur. Bazıları Allah’ın katındaki doğruya isâbet ederler (ve iki ecre nail olurlar), bazıları da hata ederler ve isabet edenlere bir ecirde ortak olurlar. Bak dereceleri de birbirine yakındır. Dolayısıyla inatlaşma ve taassup etme hakkına sahip değiller. Özellikle de içtihadında isâbet eden kesin olarak taayyün etmezken... Bu, tıpkı kıblenin ciheti konusunda ihtilaf eden iki yolcunun durumuna benzer. Her birinin yapması gereken şey, kendi zann-ı gâlibine göre hareket edip namaz kılmaktır. Biri, diğerinin içtihadını inkar ve ona itiraz etmemelidir. Zira her birisi sadece zann-ı galibince amel etmekle mükelleftir. Allah katındaki doğru kıblenin hangisi olduğunu bilmeye gücü yetmez.

Muâz (r.a.) da Yemen’de hata yapmayacağı düşüncesiyle değil, hata yapsa bile mazur olduğuna inanarak içtihad yapıyordu. Olması gereken de budur. Zira bir şeriaten (mezhepten, hukuktan) diğerine değişmesi tasavvur edilebilecek vaz’î şer’î hükümlerde bir şey kulluk/ahirete hazırlık sırrında olduğu zannedildikten sonra (veya: olmakla beraber) tam zıddına da yakın olabilir.

وليست شوي ما ذا يقول رفقاً وك غم هذا القول أو اشكل عليه القبلة
 يؤخر الصلوة حتى يفر إلى بلد الامام ويبذل منه أو يكلفه الاصابته
 التي لا يطيقها أو يقول اجتهد واتبع من لا يمكنه الاجتهاد أو لا يعرف أولية
 القبلة وكيفية الاستدلال بالكواكب والرياح وإخبار **قال** لا منك
 في أنه ياذن له في الاجتهاد ثم لا يؤتمه اذ بذل كنه مجهوده وان خطأ
 وصلى إلى غير القبلة **قلت** فإذا كان من جعل القبلة خلفه معذوراً مجزياً
 فلم يعذر ان يكون من أخطأ في سائر الاجتهادات معذوراً لمجهوده
 وقلة وهم كلهم معذورون بعضهم يصيبوناً عند الله وبعضهم يركبون
 المصيبين في أحد الجريين فنما صبرهم متفاربة وليس لهم ان يتقاربا
 وان يعصّب بعضهم مع بعض لا سيما والمصيب لا يتعين وكل واحد
 منهم يظن أنه مصيب كالأجتهاد مسافر في القبلة فاختلج في
 الاجتهاد فحقها أن يصل إلى كل واحد منهما إلى الجهة التي غلبت على طينه وأن
 الكاره وأعرضه على صاحبه لأنه لم يكلف الاستقبال موجباً لله
 أما استقبال عين القبلة عند الله تعالى فلا يعذر عليه ولذلك كان
 معاذ في التيمم يجتهد لا على اعتقاده انه لا يقصور من الخطأ ولكن على اعتقاده
 انه من الخطأ كان معذوراً وهذا لأن الامور الوضعية الشرعية التي يقدر
 ان يختلف بها الشارع يقرب فيه الشيء من تعريضه بعد كونه مظهرها في

Ama mezhepten mezhebe (şeriatten şeriате-hukuktan hukuka) değişmeyen hükümlerde ise ihtilaf yoktur. Bu konunun hakikatini *Cevâhıru'l-Kur'ân* adlı eserimin “el-A'mâlu'z-zâhıra/zahirî ameller” başlığının onuncu bölümünde anlattığım “esrâru ittibâi's-sünnet/sünnete ittibânın sırları” kısmından öğrenebilirsin.

Üçüncü sınıfa gelince: Onlar ehl-i cedeldir. Onları hakka-hakikate talattuffla davet ediyorum. Talattuffla derken şunu kastediyorum: Taassup göstermeyecek, kaba davranmayacak, nezâketle ve en güzeliyle onlarla tartışacağım. Zaten Yüce Allah peygamberine de bunu emretmiştir.

En güzel olanla tartışmanın (el-mucâdele bi'l-ahsen) anlamı şudur: Tartıştığım kişiye (cedelî) müsellemler olan öncülleri alıp, *-el-İktisâd* adlı eserimde yaptığım gibi- tahkik edilmiş bir mîzân aracılığıyla onlardan hakkı istintâc edeceğim. Bu onu ikna etmezse -zira daha fazlasını bilmek isteyebilir- onu mîzânların bilgisine doğru çıkaracağım. Yine ikna olmazsa -kıt anlayışlı olabilir, taassup ve inatta ısrarcı olabilir- onu artık demirle (hadîd) tedavi edeceğim. Zira Allah, hadid ve mîzânı Kitabın (Kur'ân) karîni kıldı. Bununla amaçladığı şey, adaleti ancak bu üçü sayesinde ayakta tutabileceklerini mahlûkata anlatmaktır. Avam kitleye Kitap (Kur'ân); havassa mîzân; fitne çıkarmayı ve (kafalarına göre) tevil etmeyi amaçlayarak, Kitab'ın müteşâbihlerinin ardına düşenlere de⁷³ be's-i şedîdle niteleyen hadid... Bu kimseler bilmezler ki tevil işi Allah'ın ve ilimde derinleşebilenlerin (râsihûn) işidir, onların ve ehl-i cedelin değil.

Ehl-i cedel derken şunları kastediyorum: İlmî bir anlayışa sahip olup bu sayede avam sınıfından terakki etmiş kişiler.

سر استعمله. **و** اما لا يتغير فيه الشرايع فليس فيها اختلافات
 وحقيقة هذا الفصل تعرفه من سرار اتباع السنة فقد ذكرته في
 الاصل العاشر من الاعمال الظاهرة من كتاب جواهر القرآن **وان**
الاضافة الثالثة وهم اهل الجدل فاني ادعويهم بالتلطف الى الحق
 واعني بالتلطف ان لا اغضب عليهم ولا اغتفرهم ولكنني ارفع باجاء
 بالحسن كذلك امر الله تعالى رسوله ومعنى المجادلة بالحسن انه
 اخذ الاصول التي يستعملها الجدل واستنج منها الحق بالميزان
 المحقق على الوجه الذي اوردته في كتاب الاقتصاد في الاعتقاد الى
 ذلك الحد فان لم يقنع ذلك تشوقه الى مزيد كشف رقيقته
 الى درجة تعليم الموازين فان لم يقنع ببلاذته وصراره على
 وجهاه على عناده عاجلة بالجديد فان الله تعالى جعل الحديد والميزان
 قرينة للكتاب ليفهم به ان جميع الخلق لا يقومون بالقسط الا
 بهذه الثلثة فالكتاب للعوام والميزان للتخاص والحدية للذين
 فيه بأس شديد الذي يتصور ما ثبت به من الكتاب ابتغاء
 الفسنة وابتغاء تأويله ولا يعلمون ان ذلك ليس من شأنهم فانه
 انما يعرف تأويله الله والراشخون في العلم ومن اهل الجدل وان
 اهل الجدل طائفة فيهم كباية رتقوا بها غير درجة العوام ولكن

Lakin sahip oldukları ilmî anlayış (kiyâset) nâkıstır, yahut anlayışları yaratılış olarak kâmil olsa da sahipleri içlerinde hakkı-hakikati idrâk etmelerine engel olan kötülük, inat, taassup ve taklit gibi duygular taşırlar. Bu sıfatlar, onların **“hakkı anlamalarına engel birer perde ve kulaklarında ağırlık”**⁷⁴ olur. Onları helak eden şey, sadece nâkıs anlayışlarıdır. Hiç şüphe yok ki, nâkıs bir anlayış ve ebter bir kavrayış, ahmaklıktan çok daha kötüdür.

Rivâyette cennet ehlinin ekseriyetle ebleh/saf kişiler olacağı, İlliyyîn'in de akıl sahiplerine (zevî'l-elbâb⁷⁵) verileceği yer alır. Bu iki grubun arasından, **“kendilerine gelen herhangi bir delîl (sultân) olmaksızın Allah'ın âyetleri hakkında tartışan kimseler”**⁷⁶ çıkar ki, onlar da ateş ashabıdır.

Allah, bazen Kur'ân'la alıkoymadığını “sultan”la (delillerle, ya da, yöneticilerle) alıkoyar. Bu kişilerin cedelden “seyf ve sinânla” (kılıç ve mızrakla) alıkonması gerekiyor. Tıpkı Hz. Ömer'in yaptığı gibi: İki müteşâbih âyet hakkında soru soran bir adamı yadırgamış ve onu cezalandırmıştır. Yine İmâm Mâlik'e (r.a.) Allah'ın arşa istivâsı sorulunca “İstivâ haktır; ona iman vâciptir; keyfiyeti meçhuldür ve bu konuda soru sormak da bidattir” diyerek cidâlin kapısını kapatmıştır. Tüm selef ulemâ da aynısını yapmıştır. Şüphesiz cedelin kapısını aralamakta insanlara büyük zararlar vardır.

İşte, insanları hakka-hakikate davette ve dalâletin karanlığından çıkartıp hakkın aydınlığına kavuşturmada metodum budur. Yani ehl-i havassı davetteki metodum hikmetledir ve hikmet de mîzânı öğrenmekle elde edilir. Hatta kişi doğru/adil mîzânı öğrenirse, sadece bir ilmi değil, birçok ilmi öğrenmiş olacaktır.

كما يستهم ناقصة. وكانت في الفطوة كاملة. كثر في باطنهم خبث
 وعناد. او تعصب. وتقليد. فذلك يمنعهم عن ادراك الحق ويمنعهم من
 الصفات التي على قلوبهم ان يفقهوه. وفي اذانهم وقرة. ولم يهلكهم
 الا كما يستهم الناقصة. فان الفطنة البتة والكياسة الناقصة. شر
 من البلاء. بكثرة. وفي الخبر. **ان اكثر اهل الجنة البلاء**. وان عليين لدوي
 الابواب. ويخرج من جملة الفريقين. **الذين يحادلون في ايات الله**
بغير سلطان. آتاهم. فاولئك هم اصحاب النار. ويرى الله باطنهم
 ما لا يرضى بالقرآن. **وهو لا ينبغي ان ينفوا عن الجدل بالسيف والسن**
كما فعل عمر رضي الله عنه. اذ قال له رجل. **عمر آتيتك بيتا بهين في**
القرآن فكله بالبدرة. وكما قال مالك رضي الله عنه. **لا تسئل عن**
الاستواء على العرش فقال الاستواء حتى والايام به. ووجب
 والكيفية جملته. والسؤال عنه بدعة فحتم بذلك باب الجدل
 وكذلك فعله السلف كلهم. وفي فتح باب الجدل ضرر عظيم على
 عباده الله تعالى فهذا هو من يهي في دعوة الناس الى الحق وافرأهم
 من النظمات الى النور. يعني من طلمات الضلال الى نور الحق وذلك
 اني دعوت الخواص بالحكمة وذلك تعليم الميزان حتى اذا تعلم الميزان
 القسط لم يعدر به على علم واحد بل على علوم كثيرة. فانزعج معه

Nitekim elinde bir mîzân/ölçü olan kişi, onunla sonsuz maddenin ölçüsünü bilebilir. Aynı şekilde “el-kıstasu’l-müstakîm”e sahip olan birinin maiyyetinde hikmet var demektir. Öyle bir hikmet ki, kimde bulunursa sadece bir hayrı değil sonsuz hayrı elde etmiş olur.⁷⁷ Kur’ân, eğer mevâzine/doğruya ulaşma ölçülerine şâmil olmasaydı, “Nûr” olarak isimlendirilmezdi. Zira nûr, hem bizzat kişinin hem de başkasının doğruları görmesini ifade eder ve mîzânın bir sıfatıdır. Eğer Kur’ân mevâzine şâmil olmasaydı, “... **yaş ve kuru hiçbir şey yoktur ki kitab-ı mübîninde olmasın**”⁷⁸ sözü yerini bulmazdı. Şüphesiz bütün ilimler Kur’ân’da sarahaten değil, bil-kuvve yer alır. Zira O’nda sonsuz hikmetin kapılarını aralayan hakikat mevâzini/terazileri vardır. İşte ehl-i havassı bunlarla hakikate davet ediyorum.

Ehl-i avam kitleyi de güzel öğütlerle davet ediyorum, onları Kur’ân’a havale edip O’nda yer alan sıfâtullah ile yetiniyorum.

Ehl-i cedeli ise, en güzeliyle tartışarak davet ediyorum. Eğer reddederse, onunla muhatap olmaktan vazgeçip, ondan gelecek şerri engellemek üzere onu, sultanın/yöneticilerin caydırıcılığına ve söz konusu mîzânla beraber nazil olan hadîde havale ediyorum.

Ah dostum! Keşke “imâm”ının bu üç sınıf insanı hakikate çağırma da hangi metoda başvuracağını bilebilseydim. Avama -Rasûlüllah’ın (davet metoduna) aykırı davranarak- anlamayacakları şeyleri zorla öğretmeye mi çalışırdı? Veya sadece bir takım deliller serdederek ehl-i cedin beyinlerinde yer etmiş olan ‘tartışmak’ (cidâl) olgusunu söküp almaya mı çalışırdı? Oysa Kur’ân’da kâfirlere karşı o kadar delil bulunmasına rağmen, Hz. Peygamber bile bunu başaramadı. Ne de kudretli bir imâmın varmış! Baksana! Allah ve Rasûlünden daha kudretli (!).

ميزان ثانه يعرف به مقادير اعيان لانهاية لها كذا كسر
 معه القسطاس المستقيم فمعه الحكمة التي مزاولتها لم يوت خيرا
 واحدا بل اوتي خيرا كثيرا لانهاية له ولولا احتمال التعرض على الموارين
 لما صنع لتسمية التعرض نورا لان النور فالتصنيف نفسه وبعين غيره
 وهو لغت الميزان ولا صدق قوله ولا رطب ولا يابس الا في
 كتاب مبين فان جميع العلوم غير موجودة في القرآن بالتصحيح
 ولكن موجودة فيه بالحق لما فيه من الموارين القسط التي بها يفتح
 ابواب الحكمة التي لانهاية لها فبهذا ادعوا الخوض ودعوت
 الصلوات بالوعظ المحسنه بالا حاله على الكتاب والا
 على ما فيه من صفات الله تعالى ودعوت اهل الجدل بالمجادلة
 بالتي هي احسن فانزالي اعرضت عن مخاطبة كنفيت شرو
 بباس سلطان والتحديد المنزل مع الميزان فليت شعري الان
 يارفيقي باذا يعالج اماك هو كذا الا صنف الله العلم للعوام
 فيكفهم ما لا يفهمون ويخالف رسول الله صلى الله عليه وسلم يخرج
 الجدل من دماغ المجادلين بالمحاجة ولم يعذر على ذلك رسول
 صلى الله عليه وسلم مع كثرة محاجة الله في القرآن مع الكفار فما
 عظم قدرة اماك اذ صار قدر من رسول الله صلى الله عليه وسلم

Veya basiret ehlini (yani ehl-i havassı) kendisini taklit etmeye mi davet ederdi? Oysa onlar bırak imâmını, Peygamber (a.s.)'in sözlerini dahi taklit etmeyi kabul etmemiş kişilerdir. Bir asanın yılanı dönüşmesini (iman etmek için) yeterli görmemiş ve şöyle demişlerdir: *“Bu, tuhaf bir olaydır. Lakin tuhaf olsa da bir olay, kâilin doğru söylediğini gerekli kılar mı? Oysa dünyada, sihirden tut tılsımlara kadar akılları şaşkına çevirecek türlü tuhafıklar var. Hem, insanın mucizely sihir ve tılsımdan ayırt edebilmesi için sihir ve tılsımın hepsini ve bütün çeşitlerini bilmesi gerekir. Hz. Musa'nın (karşısındaki) sihirbazlar gibi... Onlar sihirbazların önde gelenleriydi. Buna kim güç yetirebilir ki?”* Basiret ehli, olaylara değil, muhatabın sözüne bakarak onun sâdık olduğunu öğrenmek isterler. Bu, tıpkı Matematik ilmine talip birinin, (hocasının yaptığı) işlemin bizzat kendisine bakarak, hocasının “ben matematikçiyim” sözüne inanmasına benzer.

İşte, akıl ve basiret sahibi insanların ikna olabileceği kesin bilgi bunlardan ibarettir. Akıl ve basiret sahibi kimseler, bunların dışındaki bilgilerle asla ikna olmazlar. Ve eğer onlar, Hz. Peygamber (a.s.)'in ve Kur'an'ın doğruluğunu bu metodla öğrenirlerse, Kur'an'ın mevâzînini/ölçülerini sana anlattığım gibi anlayıp, O'ndan -*Cevâhiru'l-Kur'an* adlı kitabımda anlattığım üzere- mîzânlarla birlikte bütün ilimlerin anahtarlarını alabilirlerse, senin “imâm”ına neden ihtiyaç duysunlar ki? Ondan öğrenecekleri ne var? Keşke bilseydim, “ma'sûm imâm”ından şimdiye kadar sen ne öğrendin? Ve o, dindeki hangi müşkili çözdü, ya da hangi anlaşılması zor meseleyi açıklığa kavuşturdu? Hani Yüce Allah şöyle buyurmuştu: **“İşte Allah'ın yarattıkları! Haydi, gösterin bakayım O'nu bırakıp taptıklarınızın yarattıklarını!”**⁷⁹

اودعوا اهل البصيرة الى تقليدهم وهم لا يقبلونه قول رسول الله
 صلى الله عليه وسلم بالتقليد ولا يقفون بقلب العصا ثعباناً بل
 يقولون هو فضل غريب ولكنهم في عين بئس منه صدق قائمه وفي
 العالم من غرائب السحر والطمس ما يتحير فيه العقول
ولا يقوى على تمييز المعجزة غم السحر والطمس الا ثم عرف جميعها
وجملة انواعها ليعلم ان المعجزة خاتمة منها كما عرف ذلك سحق
فرعون اذ كانوا من ائمة السحرة ومن الذين يقوى على ذلك بل
يريدونه ان يعلموا صدقه من قوله كما يعلم متعلم احب بنفس
 الحساب صدق استاده في قوله اني محاسب فمنه هذه المعرفة
 اليقينية التي تقع بها اولوا الالباب واهل البصائر ولا يقفون
 بغيرها البتة وهم اذا عرفوا بمثل هذا المنهاج صدق الرسول
وصدق القرآن وضموا موازين القرآن كما ذكر ذلك واخذوا
 منه مفاتيح العلوم كلها مع الموازين كما ذكرته في كتاب جواهر
 القرآن فمن اين يجيبوا الى اماكن وما الذي يتعلمون منه ولست
سأرى ما الذي تعلمت الا الذي من اماكن المعصوم وما الذي
 حل به اشكالات الذين وغير ما ذاك كشف غم فواصفه قال الله
تعالى انه اخلقني فاروني ما ذا خلق الذين خردونه كنهه هذا

İşte ilimleri ölçme-tartmada (mevâzin) benim metodum budur. Sen söyle bakalım! İlimlerin anlaşılması zor kısmından şimdiye kadar ne öğrendin “imâm”ından?

[Beyt: این خلعتِ تو ز او ما را بنما از ما بشدی بدو شدی اری صنما]⁸⁰

[Bizden çıkıp gittin ve onunla (onun nezdinde) bala dönuştün ey put gibi güzel sevgili;

Onun sana vermiş olduğu bu hil’atı⁸¹ bize de göster.]

Sofraya davetteki maksat, hiçbir şey yemeden-içmeden mahza davet etmek olmamalıdır. Görüyorum ki insanları imâma davet ediyorsunuz. Ancak size icâbet edenlerin eski cehâletlerine devam ettiklerini görüyorum. Söz konusu imâm, icabet edenlerin hiçbir düğümünü çözmediği gibi, çoğu zaman çözümlenmiş meselelere yeni düğümler atıyor. Dola-yısıyla icâbetleri, ilmî anlamda hiçbir yarar sağlamadığı gibi, tuğyan ve cehâletleri daha bir artırıyor.

Dedi ki: Dostlarımla uzun zamanlar sohbet ettim; ancak onlardan hiçbir şey öğren(e)medim. Tek dedikleri şey, “ta’lîm mezhebine sımsıkı sarıl! Re’y ve kıyastan zinhar sakın! Zira onlar çelişki ve ihtilaftan ibarettir.” oldu.

Dedim ki: Ta’lîme davet edip daha sonra ta’lîmle uğraşmamaları ne tu-hafl! Onlara deki: “Beni ta’lîme çağırdınız, geldim. Hadi bana bildiklerinizi öğretin!”

Dedi ki: Bana daha fazla bir şey katabileceklerini sanmıyorum.

Dedim ki: Ben de ta’lîmden ve imâmdan ve re’y ve kıyasın butlânından yanayım; Fakat buna ilâve olarak -tabi eğer taklidi terk edebilirsen- ilimlerin garâibini ve Kur’ân’ın esrarını öğretmeyi vadediyorum. Sana bütün ilimlerin anahtarlarını Kur’ân’dan çıkarıyorum, tıpkı ondan bütün ilimlerin mevâzînini/ölçülerini çıkardığım gibi -ki ilimlerin ondan nasıl neşv-u nevâ bulduğuna *Cevâhiru’l-Kur’ân* adlı eserimde işaret ettim. Ancak ben Hz. Muhammed (sallallâhu ‘aleyhi ve sellem) dışında herhangi bir imâma;

منها جى في موازين العلوم فأرني ما أقببته غم غواض العلوم
 فربما مك إلى الآن **بيت** ازما شدى بدو شدى اوت جه دلوه
 ايرى خفت ما دتو تو مارا بنماي . فليس الغرض من الدعوى الى الماتع
 مجرود الدعوى دون الاكل والتناول منها . واني اراكم تدعون اناس
 الى الامام ثم ارى المستجيب بعد الاستجابة على جهله الذي كان قبله
 لم يحل الامام له عقلاً بل ربما عقده حلاً ولم يفيد استجابته
 علماً بل ربما ازدلوه طغياناً و جهلاً **فقال** قد طال صحبتي مع فقاهي
 لكن ما تعلمت منهم شيئاً الا انهم يقولون عليك بذهب العلم
 وآياك والآي والقياس فانه مغارض مختلف **قلت**
 فمر الغائب ان يدعي الى التسليم ثم لا يتدخل بالتعليم فقل لهم
 قد دعوتوني الى التسليم فاستجيب لكم فقلو له ما عندكم **فقال**
 ما اراهم يزيدون على هذا شيئاً **قلت** فاني فاعل ايضا بالتعليم
 وبالا امام وبطلان الرأي والقياس وانا ازيدك على هذا الوقت
 ترك التقليد تعلم غرائب العلوم والآي الغريبة فاستخرج لك
 منه مفاتيح العلوم كلها كما استخرجت منه موازين العلوم كلها
 على ما اشرت الى كيفية انتساب العلوم منه في كتاب جواهر الفرائد
 لكن كنت ادعوا الى امام سوى محمد بن علي . فقلت الله عليه وسلم

Kur'ân dışında herhangi bir kitaba dâvet etmiyorum. Ben, bütün ilimlerin esrarını Kur'ân'dan çıkarıyorum. Buna dair delilim de, lisanım ve beyânımdır. Bundan şüphe edersen beni tecrübe ve imtihan etmelisin Şimdi, fikrini söyle bakalım! Beni, kendisinden ta'lîm edilmeye, senin o arkadaşlarından daha layık görüyor musun, görmüyor musun?

[ONUNCU BÖLÜM]

Re'y ve Kıyasın Tasviri ve Bunların Geçersizliğine Dair

Dedi ki: Arkadaşlarla ilişkiyi kesip senden öğrenme konusuna gelince: daha önce sana anlattığım gibi, annemin ölünce yaptığı vasiyet beni bundan engelliyor. Ancak re'y ve kıyasın bozukluk yönünü açıklamayı çok istiyorum. Zira sanırım aklımı zayıf görüyor, kafamın karışık olduğunu düşünüyorsun. Re'y ve kıyasa *mîzân* adını veriyor ve buna uygun âyetler okuyorsun bana. Oysa ben, *mîzân* dediğin şeyin aslında senin dostlarının savunduğu kıyasın ta kendisi olduğunu düşünüyorum.

Dedim ki: Heyhât! Re'y ile kıyastan benim ne kastettiğimi ve onların ne kastettiğini hemen sana açıklıyorum.

Re'ye gelince: Mu'tezile'nin "Kullar için '*aslah*'⁸² olana riâyet etmesi Yüce Allah'a vaciptir" sözü buna örnektir. Mu'tezile'den bu sözün tahkiki talep edildiği zaman, hiçbir dayanak göster(e)miyorlar. Bu sadece, yaratana yaratılana mukayese etmek ve O'nun hikmetini onların hikmetine teşbih etmek yoluyla akıllarınca güzel buldukları (istihsân) bir re'ydir.⁸³ Mahza akılların güzel gördüğü şeyler (müstahsenâtü'l-'ukûl), re'yin ta kendisidir ki, buna itimad edilmesini doğru bulmuyorum. Re'y, öyle neticeler doğurur ki Kur'ân *mîzân*ları onların bozukluğuna şahitlik yapar. Mesela yukardaki söz gibi. Nitekim bunu alıp "telâzum" ölçüsü ile tartacak olursam şöyle derim:

- Eğer "*aslah*"a riâyet Allah'a vacip olsaydı, bunu yapardı.
- Yapmadığı bilinmektedir.
- O halde "*aslah*"a riâyet, Allah'a vacip değildir.

Vacip olsaydı mutlaka yapardı, zira Allah vacibi terk etmez.

Denilse ki: "Aslah' vacip olsaydı,

والى كتاب سوى كتاب الله القرآن ومنه استخرج جميع اسم العلوم
 وبرهاني على ذلك لسانى وبياى وحليى ان شكلت تجربى و
 انتهى فى انقضى اولى بان يعى لم منى من رفقاءك ام لا **القول**
 فى تصوير القياس والرأى واطلب ربطها فقال **أما**
الانقطاع غير الرفقاء والتعلم منك قريباً بمنعنى منه حكمت
 لك من وصية وآله فى حيرك انت تموت ولكن شتى ان تكشف
 غير وجه فى الرأى والقياس فأنى اظنك لتضعف عقلى
 وتبس على قسمى القياس ميزاناً وتقلوا على وفق ذلك على قرأنا ونظن
 انه القياس بعينه الذى تدعيه اصحابك **قلت** يهات منها
 انا شرح لك ما يريد وما ارادوه بالرأى والقياس **أما الرأى**
 فقال له قول المعزلة يحجب على الله تلك رعاية الاصالح لعباده
 واذا طوبوا بتحقيقه لم يرجعوا الى شئ الا انه اى استحسنوه ليعلمهم
 منها رتبة الخلق على الخلق وتبنيه حكمته بحكمة مستحقنا العقول
 بما الرأى الذى لا ارى العقول عليها فانه يفتح نتائج تشبهها بوزن
 القرآن لنفسه وما كنهه المقال له فأتى اذ اوزنتها بميزان التلزام
 بان قلت لو كان الاصالح واجباً على الله لفعله وسعولم انه لم يفعله
 فدل انه غير واجب فانه لا يترك الواجب فان قيل قلنا انه

Allah mutlaka yapardı” sözüne teslim olduk, ama Allah’ın “aslah” ı yapmadığına teslim olmuyoruz (müsellem kabul etmiyoruz).

Derim ki:

– Eğer “aslah”ı yapsaydı, kullarını cennette yaratır, orada bırakırdı. (Zira kullar için en iyi olanı budur)

– Böyle yapmadığı bilinmektedir.

– O halde, Allah “aslah”ı yapmış değildir.

Bu da aynı şekilde “telâzum mizânı”ndan elde edilmiş bir neticedir.

Bu aşamada hasım kişi, ya inkâr edip “Allah’ın, kullarını cennette bırakması ‘aslah’ olan değildir” der ve böylece yalanı ortaya çıkmış olur. Veya şöyle der:

“Kullar için en iyi (aslah) olanı, onların cennetten çıkarılıp, belalar yurdu olan dünyaya konmaları ve hatalara maruz bırakılmaları, daha sonra, hataların yüzünden perdenin kaldırıldığı o gün (kıyamet günü) -Sahih hadiste geçtiği üzere- Yüce Allah’ın Hz. Âdem’e (a.s.): “**Ey Âdem! Cehennem heyetini çıkar!**” demesi, Âdem de: “**Ne kadar?**” dediğinde “**Her bin kişiden dokuz yüz doksan dokuzu!**”⁸⁴ demesidir.

Bu iddiaya göre, Allah’ın insanları cennetten çıkarıp dünyaya yerleştirmesi, onları cennette yaratıp orada bırakmasından daha iyidir (aslah). Çünkü aksi durumda bütün bu nimetler, insanların çabasıyla ve hak ettikleri için elde edilmemiş olurlardı ki, böylece onlara olan minnet daha da büyür. Ve minnet ağır bir yüküdür. Oysa duyup (kendi iradeleriyle) itaat etseler, kazandıkları nimetler, minnetsiz bir ücret ve yaptıklarına karşılık olmuş olur.

Böyle bir hikâyeye cevap vermek bir tarafa hem onu duymaktan senin kulaklarını hem de dillendirmekten kendi dilimi tenzih ederim. Onun hakkında bir düşün! Re’yin verdiği neticenin çirkinliklerini göreceksin. Biliyorsun ki, Yüce Allah, öldükleri vakit çocukları cennette itaatkar yetişkinlerin konumundan daha aşağı bir konumda tutar. O zaman bu çocuklar “Ey Rab-bimiz, sen aslah olanı yapmayı bizden esirgemezsın; bizim için aslah olan, yetişkinlerin derecesine bizi ulaştırmadı” dediklerinde Allah da -Mu’tezi-le’ye göre- onlara şöyle diyecek: “Sizi nasıl onların derecesine ulaştırayım! Onlar büyüdüler, yoruludular ve emirlerime itaat ettiler. Oysa siz çocukken öldünüz!”

Çocuklar: “Bizi sen öldürdün. Dünyada uzun zaman kalıp ahiretin ulvî derecelerini kazanmaktan mahrum bıraktın bizi.

لو كان واجبا لفعله ولكن لا نسلم أنه لم يفعل **فاقول** لو فعل
 الأصل خلقهم في الجنة وتركهم فيها فان ذلك أصل لهم ومعلوم أنه
 لم يفعل ذلك الأصل وهذا أيضا نتيجة من ميزان التزامه والان انهم بين
 ان ينكر ويقول تركهم في الجنة فيأمره كذبه أو يقول كان الأصل
 لهم أن يخرجوا إلى الدنيا دار البلى ولا يرضهم للخطايا ثم يقول لا دم
 عليه السلام يوم يكشف عن الحفايا اخرج يا آدم نصيبنا فيقول
 كم يقول من كل الف تسع مائة وتسع وتسعون كما وردت في الخبر
 الصحيح فيخرجهم ان ذلك يكون أصل من خلقهم في الجنة وتركهم فيها
 لأن نعمهم اذ ذلك لم يكن لنعيمهم واستحقاقهم فقطم المنه عليهم
 والمنه ثقيلة واذا سمعوا واطاعوا كان ما اخذوه جزاء واجرة لا
 وانا ارفه سمك رب في غير حظية مثل هذا الكلام وانزها عنه
 فضلا عن الجواب عنه فانظر فيه لترى قبايح نتيجة الراي كيف هي
 وانت تعلم ان الله ينزل الصبيان اذا ما توا في منزلة ثم الجنة دون
 منازل التابعين المطيعين فاذا قالوا الهنا انت لا تجعلك **بالصالحين**
 والصالحين ان تبغنا درجاتهم فيقول الله تعالى عند المعركة **كيف**
 ابغكم درجاتهم وقد بغوا وتعبدوا واتبوا واطاعوا وانتم متم صبا
 فيقولون انت امتنا فحرمتنا طول المقام في الدنيا ومعالى الدنيا

Dolayısıyla bizim için aslah olan şey, bizi (çocuk yaşta) öldürmemendi. Bizi neden öldürdün?” diyecek.

Allah da - Mu‘tezile’ye göre- şöyle diyecek: “Ben yetişkin olduğunuz takdirde küfre düşeceğinizi ve ebedi cehennem ateşine müstahak olacağınızı (ilm-i ezelm ile) biliyordum. Bu yüzden sizin için aslah olan, çocuk yaşta ölmeniz idi.”

Tam da bu sırada, yetişkin kâfirler ateşin katmanları içinde çılgılık atarcasına seslenecek ve şöyle diyecekler: “Sen, yetişkin olduğumuz takdirde bizim kâfir olacağımızı bilmiyor muydun? Neden çocukken bizi öldürmedin? Biz çocukların derecesinin onda birine bile razıyız!”

İşte o zaman Mu‘tezilî’nin Yüce Allah adına kâfirlere verebileceği bir cevabı kalmaz. Bu durumda kâfirler, Allah’a karşı serdettikleri delilde -hâşâ- üstün gelmiş olurlar ki, Allah, zalimlerin sözlerinden münezzeh, çok yüce ve büyüktür!

Evet, aslah olanın yapılmasında bir sır vardır ve bu da Allah’ın kaderdeki sırrının bilinmesinde aranır. Ancak Mu‘tezilî olaya bu asıldan bakmıyor. Sahip olduğu Kelâm sermayesiyle de buradaki sırra muttali olamıyor. Bu yüzden konuya gelişigüzel dalıyor ve ona çapraşık gelen görüşler arasında bocalayıp duruyor. Benim yanımda geçersiz re’y örneği işte budur.

Kıyas ise: Bir konuda bir şeyi başka bir şeye kıyas ederek hüküm ortaya koymaktır. Mücessime’nin “Şüphesiz Allah, cisimdir” sözü kıyasa örnektir. Soruyoruz: Neden (Allah cisimdir dediniz)? Diyorlar ki: “Zira Allah, faildir, sanatkârdır. Allah’ı (birer cisim olan) diğer sanatkâr ve faillere kıyas ettik ve O’nun da cisim olduğunu öğrendik”. İşte bu, batıl bir kıyastır. Zira şöyle deriz: “Neden bir fail, sırf fail olduğu için cisim olsun ki!” Kur’ân’ın mîzânıyla ölçümlendiğinde, böyle bir şey ortaya konamaz. Çünkü bu, “te‘âdül” ölçülerinden olan “mîzân-ı ekber”e tekâbül eder. Şekli şöyledir:

- *Bütün failler, cisimdir.* (Birinci öncül)
- *Bâri olan Allah; faildir, kâdirdir.* (İkinci öncül)
- *O halde Allah, cisimdir.* (Sonuç)

في الآخرة فكان الأصل لنا ان لا تمتن فلم امتن فيقول الله تعالى
 اني علمت انكم لو بلغت كفوتم واستحققت النار فالا فعملت ان
 الاصل لكم الموت في الصبي وعند هذا ذكر الكفار الباطنون
 من ذركات النار يصطخون ويقولون انا علمت انا اذ بلغنا
 كفرنا فله امتن في الصبي فانا راضون بعشر عشر درجات
 الصبيان وعند هذا لا يبقى للمعتزلي جواب يجيب به نعم الله تعالى
 فيكون المحجة لكفار على الله تعالى غير قول الظالمين نعم لفعل ^{الأصل}
 سترية من معرفة سر الله في القدر لكن المعتزلي لا ينظر في
 ذلك الأصل فانه لا يطبع بفضاعة الكلام على ذلك السرقة
 هذا يخط فيه يخط عشوا واضطربت عليه الآراء هذا هو الرأي
 الباطل عندي **والمشهور القياس** فهو اثبات الحكم في شيء بأشياء
 على غيره كقول المجسمة ان الله تعالى وتقدس جسم فقلنا
 لم قالوا لانه فاعل صانع فكان جسماً قياساً على سائر الصناعات
 والعاقلون فيها هو القياس الباطل لانا نقول لم قلتم ان العاقل
 كان جسماً لانه فاعل وذلك لا يقدّر على اظهاره فهمها ووزان
 ميزان القرآن فانه ميزانه هو الميزان الأكبر من موازين العقول
 وصوت وزنه ان يقال كل فاعل جسم والباري فاعل فانه جسم

Şöyle deriz: Evet, Bârî olan Allah'ın *fâil* olduğuna teslim oluyoruz. Lakin birinci öncüle teslim olmayız. Bütün faillerin *cisim* olduğunu nereden çıkardınız? (diye sorduğumuz zaman), ellerinde istikrâ (tümevarım) veya kısmet-i münteşireden (dağınık bölüştürme) başka bir delil kalmaz. Bu ikisinde de delil olmaya elverişli bir şey yoktur.

Tümevarıma gelince: (Bu akıl yürütmeye göre hareket eden) Mücessime şöyle der:

“Marangoz, terzi, ayakkabıcı, hacamatçı, dokumacısına vs... kadar bütün failleri araştırdım ve hepsinin cisimler olduğunu gördüm. Buradan hareketle bütün faillerin cisim olduğunu öğrendim.”

Ona denir ki: Demek bütün failleri araştırdın, herhangi bir fail gözünden kaçmadı mı? Eğer “hepsini değil, bir kısmını araştırdım” derse, bundan küllî (tümel) bir hükme ulaşmak, lazım gelmez. Yok, eğer “hepsini araştırdım” derse, buna teslim olmayız. Zira bütün failler onun saydıklarından ibaret değildir. Hem nasıl bir araştırma yapmış acaba? Bütün bu faillerin arasında yerin ve göklerin failini (yaratıcısını) de araştırmış mı? Eğer araştırmamış ise, bütün failleri (küll) değil, bir kısmını (ba'z) araştırmış demektir. Yok, eğer araştırdıysa O'nu cisim olarak mı bulmuş? “Evet...” derse, ona denir ki: “Eğer buna yaptığın kıyasın mukaddimesinde ulaştıysan, bunu nasıl aynı şeye delil olacak bir asıl (öncül) kıldın? Zaten bulduğun şeye bulduğun şeyin kendisini delil kılmışsın ki, bu yanlıştır.

Aksine onun araştırması şu kişinin araştırmasına benzer ki gidip at, deve, fil, haşerat, kuşlar... gibi bir takım canlılar üzerinde araştırma yapar. Hepsinin ayaklı olduğunu görür. Fakat bu arada yılan, solucan... gibi canlıları görmemiştir. Sadece ayaklı canlıları gören bu adam, “Bütün canlılar ayakla yürürler” hükmüne varır. Veya araştırmasında, bütün hayvanların çığneme esnasında alt çenesini kullandığını görür;

فيقول مسلم أن الباري فاعل ولكنه لا اسم الاصل الاول وهو
أن كل فاعل جسم فيه أين عرفتم ذلك وعندها لا يسمى أهم الأسماء
بالاستقراء والقسمة المنتشرة وكل بها لوجه فيها أما الاستقراء
فهو أن يقول فهو أن يقول لصفحت الفاصلين من جانبك وجانب
وخط ونجاة ونكاة ونكاة فوجدتم كلهم أجابا فعلت أنه
كل فاعل جسم يقال لصفحت كل الفاصلين أوتد عك فعل
فإن قال لصفحت البعض فلا يزنم سنة الحكم على الكل وأما قال
لصفحت الكل فلا اسم له ذلك فليس كل الفاصلين ما عده
كيف ومثل تصفه من جمله ذلك فاعل السموات والارض فإن
لم تصفه فإن لم تصفه الكل بل البعض وأما تصفه فهل وجبت
جسما فإن قال نعم فيقال لماذا وجدت لك في مقدمة
فيا سك تكيف جعلته اصلا استدل به عليه فجعلت نفس
وجدانك وبيل ما وجدته هنا خطا بل ما هو في تصفه الأكمن
تصفه الغرس والابل والغنم والفيل والحشرات والطيور في الما
يمشي برجل وهو لم ير الحية والدود وتجتم بان كل حيوان يمشي
برجل وكنه تصفه الحيوانات في الما يحرك عند المضغ الفك
الاسفل فنجتم بان كل حيوان يحرك الفك الاسفل وهو لم ير

ancak üst çenesiyle çiğneyen timsahı görmeden şu hükme varır: “Bütün hayvanlar alt çenesiyle çiğner”. Çünkü caizdir ki aynı cinsteki bin üye tek bir hüküm üzere bulunsun da bir tek üye onlara muhalif olsun. Bu, yakînî bilgideki kesinliği ifade etmediği için zikredilen kıyas, batıl bir kıyas olur.

Kısmet-i münteşire (dağınık bölüştürme) metoduna gelince: söz gelimi Mücessime şöyle der: “Ben faillerin sıfatlarını inceledim. Failler cisim idiler. Cisim olmaları ya fail olmaları, ya varlık olmaları, ya da şöyle veya böyle olmaları nedeniyledir.” Daha sonra bu kişi, bütün kısımları iptal eder ve şöyle der: “İşte bu akıl yürütmeden onların, fail oldukları için cisim oldukları sonucu çıkar.” İşte şeytanın, sayesinde bütün kıyaslamalarını yaptığı kısmet-i münteşire metodu budur ki, böyle bir akıl yürütmenin geçersizliğini anlatmıştık.

Dedi ki: Sanırım diğer kısımlar (akıl yürütmeler) geçersiz olunca, kendisinin savunduğu akıl yürütme taayyün etti. Ben bunun güçlü bir burhan (kıyas) olduğunu düşünüyorum. Nitekim kelâmcıların ekserisi akidelerini buna dayandırmışlardır. Söz gelimi, Bârî olan Allah'ın görülmesi (rüyetullah) meselesinde kelâmcılar şöyle diyorlar: “Allah, görülendir; zira âlem görülür. (Sebebi şudur ki) “Allah görülendir; zira beyaz renge sahiptir” demek batıldır, çünkü siyah da görülür. “Allah görülendir; zira cevherdir” demek de batıldır, çünkü araz da görülür. “Allah görülendir; zira arazdır” demek de batıldır, çünkü cevher de görülür. (Allah'ın görülmesine dair öne sürülen) bütün bu deliller batıl olduğuna göre, geriye tek bir şey kaldı: “Allah görülendir; zira O, mevcuttur”. Bana, fesadında şüphe etmeyeceğim şekilde bunun geçersizliğini açıkça ortaya koymanı istiyorum.

Dedim ki: Geçersiz bir kıyastan netice olarak elde edilmiş doğru bir (önermeyi) misal verecek ve bundaki perdeyi kaldıracağım. Diyorum ki: “Âlem hâdistir” sözü doğrudur. Ancak “Âlem hadistir; zira musavverdir.

فانه يحرك فكمه الالهي وهذا لانه يجوز ان يكون الف شخص فليس
 واحد على حكم ونحو لف الالف واحد فهذا لا يفيد بر اليقين
 فهو القياس **واما** اعتقادها بالقسمة المنتشرة فلقوله ستر
 اوصاف الفاعلين فكانوا اجاباً فاما ان كانوا اجاباً
 لكونهم فاعلين او لكونهم موجودين او كيت وكيت ثم سطر
 جميع الاقسام فيقول فينضم منها انهم اجاباً لكونهم غير
 وهذه منه القسمة المنتشرة التي بها زين الشيطان مقاييسه وقد
 ذكرنا بطلانها **فقال** اظن انه اذا بطل سطر الاقسام
 القسم الذي اراده واري هذا برهاناً قوياً عليه لقول اكثر المتكلمين
 في عقايدهم فانهم يقولون في سطر الروية البارز مرمى لان
 العالم مرمى **وباطل** ان يقال انه مرمى لانه ذو بياض لا لاسود
 يرى **وباطل** ان يكون لكونه جوهر لان العرض يرى **وباطل**
 ان يكون لكونه عرضاً لان الجوهر مرمى بقي ان يرى لكونه موجوداً
 فاري ان تكشف في غمضك هذا الميزان كشافاً ظاهراً لا
 فيه **قلت** فانا اور ذلك سلاً حثاً استنتج من قياس باطل
 وكشف الخطأ فيه فاقول قولنا ان العالم حادث حتى وكنت
 قول القائل انه حادث لانه مصور في ساً على السبب والابنية

Bunu da ev ve diğer musavver (sûretli, şekilli) yapılara kıyas ederek (elde etik) şeklindeki söz, âlemin hâdis (sonradan) olmasıyla ilgili kesin bilgi (ilim) ifade etmeyen, bâtıl bir sözdür. Zira bunun gerçek mîzânı şöyle denilmesidir:

- *Bütün musavverler, hâdistir.*
- *Âlem de musavverdir.*
- *O halde, âlem hâdistir.* (Zorunlu sonuç)

İkinci asıl (öncül) müsellemdir, ancak (ilk öncüldeki) “Bütün musavverler hâdistir” sözüne hasım teslim olmaz [yani biz teslim olmayız]. Bu durumda (iddia sahibi) istikra metoduna başvurur ve şöyle der:

“Ev, bardak, gömlek, şu, bu gibi tüm musavverleri istikra metoduyla inceledim ve hepsinin hâdis olduğunu gördüm.”

Böyle bir metodun geçersizliğini daha önce öğrendin. Hasım bazen de “sebr” yöntemine başvurur ve şöyle der:

“Ev, hâdistir; zira evin vasıflarını sebr yöntemiyle saydık: Bunlar da onun cisim olması, bizâtihi kâim olması, mevcut olması ve musavver olmasıdır. Burada dört adet vasıf var. Evin hâdis olmasına dair öne sürülen onun “cisim oluşu, bizâtihi kâim oluşu ve mevcut oluşu” gerekçeleri (illet) bâtıldır. Dolayısıyla geriye tek bir gerekçe kaldı: Dördüncü gerekçe, yani “musavver olması”.

Ona denir ki: Böyle bir yöntem, birçok açıdan batıldır; ancak ben sana dört noktayı söyleyeyim.

Birincisi: (Evin hâdis olmasını açıklamak üzere öne sürdüğün) ilk üç illetin batıl olduğunu kabul etsek bile bu, talep ettiğin söz konusu gerekçeyi (evin musavver olması) sâbit kılmaz. Zira malum hükmün, ne tümel ne de müteaddi (geçişli) olmayan bir illet-i kâsıra ile muallel olması (dar bir nedenle nedenli olması) muhtemeldir. Mesela (evin hâdis olmasının illeti, musavver olması değil) mahza ‘ev’ olması olabilir. Eğer ev dışında başka bir şeyin de muhdes olduğu sabit ise, bunun da illeti, o şeyin hâdis oluşunun zâhir olduğu durumda, muhtemelen kâsır manadır. Çünkü [hâdis olmanın illeti olarak] türünün bütün efradını cami olan ancak başka (türdekine) şâmil olmayan, has (tikel), bir vasfın takdir edilmesi mümkündür.

İkincisi: Söylediğin şey, ancak *istiksâya* (konuya ilişkin bütün detayları enine-boyuna inceleme) dayalı bir deneme (sebr) yapıp tamamlanırsa doğru olur. Öyle ki, (asıl’da yer alan kısımlardan) tek bir kısmın bile denemenin dışında kalması tasavvur edilmemesi gerekir. Zira deneme, hâsır olmaz ve nefy ile isbât arasında dönüp durmazsa, bir kısmın onun dışında kalması düşünebilir. Hâsır (sınırlı) bir istiksâ yapmak, pek kolay bir iş değildir.

المصورة قول باطل لا يفيده العلم بحدوث العالم اذ يقال **انما**
 الحق ان يقال كل مصور حادث والعالم مصور فيلزم انه حادث
 والاصل الاخر مسلم لكن قولك ان كل مصور حادث لكلمه
 المحضوم وعندها نقول الى الاستقراء ونقول استقرت
 كل مصور فوجده حادثا كالبيت والقبح والقيض كبيت
 وقد عرفت فان هذا وقد ترجع الى السيرة ونقول البيت
 حادث فسير اوصافه وهو جسم وهو قائم بنفسه ووجود
 ومصور فهذا اربع صفات وقد يطل عليه كونه جسما وقائما
 بنفسه ووجودا ثبت انه معقل بكونه مصورا وهو الرابع **فقال**
 هذا باطل في وجود كثيرة اذكر منها اربعة الاول انه سلم لك
 بطلان الثالث لا يطل العلة التي طلبتها فتعلل الحكم معقل بقية
 غير عامة ولا مستعدية لكونه بيتا مثلا فان ثبت غير البيت
 محدثا فتعلل الحكم معقل بالمعنى القاصر على ما ظهر كونه حادثا او كونه
 تقدير وصف خاص بجميع الجميع ولا يتعدى الثاني انه لا يصح
 هذا اذا تم السير على الاستقصاء بحيث لا يتصور ان يشد
 قسم واذا لم يكن حاصرا وبين النفي والاثبات دأرا لتصور
 ان يشد عنه قسم وليس الاستقصاء الحاصرا لهذا والفا

Kelâmcılar ve fıkıhçılar çoğunlukla buna ihtimâm göstermez ve “Eğer yapılan taksimın dışında kalan bir kısım varsa, onu sen ibrâz et!” derler. Çoğu zaman karşı taraf da, “Ben ibrâz etmek zorunda değilim” der ve böylece tartışma uzar gider. Söz konusu kıyası yapan kişi (kâyis) şöyle diyerek delil getirmeye çalışabilir (!):

“Eğer verilen hükme aykırı bir kısım olsaydı, hem biz hem sen, mutlaka bunu bilirdik. Aykırı bir bilginizin olmaması, başka bir kısmın olmadığına delâlet eder. Zira -mesela- meclisimizde fil görmeyişimiz, burada bir filin olmadığına delâlet eder.”

Bu miskin bilmiyor ki mecliste olduğu halde görmeyip sonradan fark ettiğimiz tek bir fil bile bilmiyoruz. Oysa ortada durdukları halde (önceleri) idrak etmekten hepimizin aciz olduğu ama sonradan farkına vardığımız nice manalar biliyoruz. Dolayısıyla, ortaya konan hükme aykırı olup an itibariyle fark etmediğimiz bir kısım olabilir. Hatta olur ki, ömrümüz boyunca bu kısmı fark edemeyebiliriz.

Üçüncüsü: Hâsır bir araştırmanın yapıldığını kabul etsek bile, söz konusu üç illeti devre dışı bırakmakla, dördüncü illetin sübutu gerekmez. Bilakis dört illettten elde edilen bileşenler (terkîbât) 10’dan hatta 20’den fazla olabilir. Nitekim illet, sayılan dörtten (cisim, musavver, bizâtihi kâim ve mevcut) sadece biri olabilir. İki veya üçü birden de olabilir. Hem sonra ikisi ve üçü taayyün de etmez. Bilakis evin hadis oluşundaki illetin, evin mevcut + ev; veya mevcut + musavver; veya ev + bizâtihi kâim; veya ev + cisim; veya cisim + bizâtihi kâim; veya cisim + mevcut; veya mevcut + bizâtihi kâim olması olduğu düşünülebilir. Bunlar sadece ikili bileşenlerin bir kısmıdır. Bunların üzerine üçlü bileşenleri de sen kıyaslayıver!

Bil ki: Hükümler, birçok sebebin bir araya gelmesi üzerine tevakkuf eder. Dolayısıyla -mesela- bir şey, gören kişinin mahza gözleri var diye görülmez;

أنه لا يهتم به المتكلمون والفقهاء بل يقولون إن كان فيه قسم
 آخر فابزره وربما قال الآخر لا يترضى ابراره وطال اللجاج فيه
 وربما استدل القائس وقال لو كان فيه قسم آخر لعرفناه
 ولعرفته فعدم معرفتنا يدل على نفي قسم آخر أو عدم رؤيتنا
 الفيل في مجلسنا يدل على نفي الفيل ولا يدري هذا المسكين أنا
 لم نعرفه فيلًا حاضرًا قط لم نره ثم رايناه وكلم رايناه معانيها حاضرة
 وعجزنا جميعًا عن ادراكها ثم ثبتنا لها بعد مدق ثقل فيه قسمًا
 شدد عنا السنا ننتبه له الآن وربما لم ننتبه له طول عمرنا .
الثالث أنا وإن سلمنا المحصر فلا يترجم من ابطال ثلثة ثبوت رابع
 أو التركيبات التي تحصل من اربع تزيد على عشرة وعشرين أو يحتمل
 أن يكون العلم احاد هذه الاربعة أو اثنتان منها أو ثلثة ثم لا تغاين
 الاثنان ولا الثلثة بل يصور أن يكون العلم كونه موجودًا وجسمًا
 أو موجودًا وقائمًا بنفسه أو جسمًا وموجودًا أو قائمًا بنفسه أو جسمًا
 وموجودًا أو لا موجودًا أو بيتًا أو بيتًا ومصورًا أو بيتًا وقائمًا
 أو جسمًا وموجودًا أو قائمًا بنفسه فهذه تركيبات الاثنين **والرابع**
 على هذا التركيبات **ثم التلث** **واعلم** أن الاحكام تتوقف على
 على وجوه اسباب كثيرة مجتمعة فليس يراد الشيء لكونه **الاول** **عنه**

zira bu kişi, gözleri olduğu halde, o şeyi gece görmez. Veya görülen şey, mahza güneş ışığı var diye görülmez; zira güneş olduğu halde, âmâ o şeyi görmez. Mahza göz + güneş ışığı var diye de görülmez; zira ikisi olduğu halde, hava görülmez. Dolayısıyla bir şeyin görülmesinin sebebi, bunların yanı sıra görülen şeyin renkli olması vd. şeylerin bütünü nedeniyledir. Dünyadaki varlıkların hükmü budur. Ahiretteki görmenin hükmü ise başka bir konudur.

Dördüncüsü: Konuya ilişkin bütün detayların enine-boyuna incelendiğini (istiksâ), illetin sadece zikri geçen dört şeyle sınırlı olduğunu (hasr) kabul etsek ve mürekkeb illetleri de bir kenara bıraksak bile, üç illetin ispatı,⁸⁵ hükmün dördüncüsüne mutlak anlamda taalluk etmesini zorunlu kılmayıp, bilakis dördüncüsünde hasredildiğini zorunlu kılar. Ve dördüncüsü iki kısma ayrılabilir, hüküm de, bunlardan sadece bir tanesine taalluk edebilir. Baksana! Evvela her bir illeti kısımlara ayırıp [evin hâdis olmasının illeti onun] “cisim veya mevcut veya bizâtihi kâim veya -mesela- kare şeklinde veya yuvarlak şekilde musavver (şekilli) olmasıdır” deyip, daha sonra ilk üç niteliği devre dışı bırakırsa (iptal), hüküm, mutlak *şekle* değil, özel bir *şekle* taalluk edebilir.

Bu gibi inceliklerden bihaber olmalarından dolayı kelâmcılar, (meselelere) gelişi güzel dalıyor ve böylece nizâ noktaları çoğalıyor. Zira re’y ve kıyasa sarılıyorlar ki, bu, yakîndeki kesinliği ifade etmez. Lakin bunlar (re’y ve kıyas) zannî fikhî kıyaslara ve avamın kalplerini doğrunun tarafına meylettirmeye uygundur. Gerçek olan şu ki, bu kişilerin düşüncesi, ücra köşelerdeki ihtimallere uzanamıyor. Bilakis itikatları, zayıf bir takım sebeplerle karara bağlanmıştır. Baş ağrısı çeken şu avama bak: Başkası ona şöyle der: “Gül-suyunu kullan! Zira benim de başım ağrıyordu; gülsuyunu kullandım ve faydasını gördüm.” Bu kişi sanki şöyle diyor: “Seninki de bir baş ağrısıdır, öyleyse gül suyu bu ağrıya da iyi gelir, benimkine iyi geldiği gibi (kıyas).” Hastanın kalbi de bu söze meyleder (ve gidip gül suyunu kullanır).

أولا يرى بالبدل ولا يستنارة الماى بالشمس **اولا** يرى لا غير
 ولا اهما جميعا **اولا** يرى الهوائ ولكن بجدة ذلك مع كون الماى
 متكونا وامورا اخرى هذا حكم الوجوه **واما** حكم الرؤية في الآخرة
 فحديث آخر **الرابع** انه ان سئل الاستقصاء **وسئل** المحصر في اربعة
 وزكنا التركيب فاثبات ثلثة لا يجب تعلق الحكم بالرباع مطلقا
بل باجزاء الحكم في الرابع وتعلق الرابع ينقسم قسمين **والحكم**
 يتعلق باجدهما ارايت لو قسم **اولا** وقال اما كونه جسما او جزءا
 او قائما بنفسه او مصورا مربعا او مصورا بصورة مدورة
 ثم ابطال الاقسام الثلثة لم يتعلق الحكم بالصورة مطلقا **بل** ربما
 اخض بصورة مخصوصة وبسبب الغفلة غم مثل هذه الدقائق
 بخط المتكلمين وكثر زعمهم **او** تمسكوا بالاراء والقياس فذلك
 لا يفيد برد اليقين **بل** يصلح لقيسة الفقهية الظنية ولا مالة
 قلوب العوام الى صوب الصواب **والحق** فانه لا يمتد فكرهم
 الى الاحتمالات البعيدة **بل** ينحزم اعتقادهم بسباب ضعيفة
اما ترى العاصي الذئبة صداع يقول له غيره ستمعل ما الورد
او كان لي صداع فاستعملته فانقفت به كان يقول هذا صداع
 فنفقه ما الورد فبات على صداعه فيميل قلبه الى الضلالة فيستعمله

Ona şöyle demeyi düşünmez: “Önce gülsuyunun bütün baş ağrılarına -soğuk, hararet, mide bulantısı... gibi sebeplerin hangisinden kaynaklanıyorsa kaynaklansın- iyi geldiğini bir ispat et. Ve benim baş ağrım, seninki gibi mi; mizacım senin mizacın gibi mi; yaşımda senin yaşımda gibi mi; yapım senin yapının gibi mi; diğer hallerim senin hallerin gibi mi? Bunları da ispat et; zira bütün bu etkenlerle tedavi şekli değişir!” İşte bu gibi şeyleri sormak, avamın işi değildir. Zira bu gibi şeyleri araştırmaya meraklı değiller. Kelâmcıların da işi değildir; zira -avam kitlenin aksine- araştırma merakları olsa da, yakînin kesinliğine götüren yolları bir türlü bulamıyorlar. Araştırmakla doğruya ulaşmak, sadece bunun bilgisini Ahmed (aleyhisselam)’dan almış bir topluluğun karakteristik özelliğidir (şinşine). Onlar, Kur’ân’ın ışığında Allah’ın nûruyla hidâyeti bulmuş kişilerdir. Kur’ân’dan aldılar âdil bir mîzânı ve “el-kıstâsü'l-müstakîm”i/dosdoğru ölçüyle tartmayı. Böylece Allah için, adaleti ayakta tutan kişiler haline geldiler.

Dedi ki: İşte şimdi doğru düşünce kaynakları ve ilk ışıkları bana görünmeye başladı. “Doğruyu bulma konusunda sana öğretilen bilgiden bana da öğretmen için seni izleyebilir miyim?”⁸⁶

Dedim ki: Heyhât! “Benimle birlikteliğe sabredemezsin! Hem (iç yüzünü) kavrayamadığın şeylere nasıl sabredeceksin?”

Dedi ki: “İnşallah beni sabırlı biri olarak göreceksin; senin hiçbir emrine karşı gelmeyeceğim!”

Dedim ki: Annenin ve dostlarının sana yaptıkları nasihati dikkate alacağını söylediğini unuttuğumu mu sandın? Senin taklit damarlarından biri, mutlaka atacaktır. Bu yüzden ne sen dostluğuma uygunsun ne de ben dostluğuna! Hadi şimdi git, beni bırak! “İşte bu, birbirimizden ayrılmanız demektir.” [Kehf, 18/78] Ben seni doğrultmayı bırakıp kendimi doğrultmakla meşgul olacağım.

ولا يقول له اثبت أولا ان ماء الورد يصلح لكل صدام كان
 من البرودة او من الحارة او من اخذه المصون. وانواع الصدام كثيرة
 واثبت ان صدامي كصدامك وخراجي كزاجك ونسي سنيك
 وضاعني كضاعتك واحالي كاحالك فان جميع ذلك تحققت
 العلاج فان طلب تحقيق هذه الامور ليس من شغل العوام
 لانهم لا يتشوقون اليها ولا نهش المسكين لانهم وان تشقوا
 اليها على خلاف العوام فلا يندون الى الطرق المفضلة برد
 اليقين وانما هي شئنة قوم عرفوا من النبي صلى الله عليه وسلم
 وهم قوم اهتدوا بنور الله تعالى في ضياء القرآن واخذوا منه
 الميزان القسط والقسط المستقيم فاصبحوا قوامين لله بالقسط
 فقال الان يوحى الى محمد بن يحيى وتبشيرهم كلامك فعملنا ذلك
 الى ان اتبعك في انظر تعلمت مما علمت رسد قلت بهيات لك
 لن تستطيع معي صبرا وكيف تبصر على ما لم تحيط به خيرا فانك ستجدني
 ان شاء الله صابرا ولا اعصي لك امرا قلت نظن اني نسيت لك
 اتعافك بنصيحة رفاقك ووالديك وادام نبض عليك
 عرق من عروق القلب فلا تصلح للصحبة ولا اصلح للصحباء
 عن فهد افراق بني وبينك فاني شغول بغير نفسي غير تفويك

Seni eğitmeyi bırakıp, Kur'ân'dan öğrenmeye devam edeceğim. Bundan böyle ne sen beni gör, neden ben seni! Yanlış bir anlayışı düzeltmek ve soğukken demiri dövmek⁸⁷ için daha fazla ayırabilecek vaktim yok. "Size nasihat ettim; ama siz nasihat edenleri sevmiyorsunuz!"⁸⁸ Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a; Salat, peygamberlerin efendisine, seçkin ailesine ve tüm inananlara olsun!

Kardeşlerim! İşte refikim ile hikâyem bundan ibarettir. Eğrisiyle-doğrusuyla size anlattım. Hayret verici noktaları yakalamanız ve konuşmaların satır aralarında "ta'lim mezhebi"ni doğrultmaktan daha değerli olguların farkına varmanız için anlattım. Amacım onları doğrultmak değil, bilakis "kızım sana söylüyorum gelinim sen anla" kabilindendir. Samimi insanlardan istirhamımdır: Bu konuşmaları mütalaâ sırasında görüşlerde ortaya koyduğum düğüm ve çözümler için; (bilinen isimleri) tağyîr ve tebdîle tabi tutarak koyduğum yeni isimler için; ve manalarda ihtirâ' (icat) ettiğim tahyîl ve temsiller için özrümü kabul etsinler. Benim için her birinin altında doğru bir amaç ve basiret sahiplerine aşikâr olan sarîh bir sır yatmaktadır. Bu metodu değiştirmekten ve bu manaları bu giysilerden (koyduğum terim ve ıstılahlardan) sıyırmaktan zinhar sakının! *Ma'kûl*'ün *menkûl*'e nasıl isnâd edilip tartılacağını sizlere öğrettim. Böylece kalpler, kabul etmeye daha çabuk yanaşırlar. Sizleri uyarıyorum: Zinhar *ma'kûl*'ü asıl kabul edip, *menkûl*'ü ona tabî ve redîf (yedek) kılmayın! Zira bu çok çirkin ve menfur bir şeydir. Nitekim Allah çirkinliği terk etmenizi ve en güzel olanla tartışmanızı emretti. Allah'ın emirlerine muhalefet etmekten sakının! Aksi halde helak olur, helak edersiniz; sapıtır ve saptırırsınız!

Bu öğütlerim ne denli faydalı olabilir ki!

وبالتعليم في القرآن غم تعليمك فلا ترائ في بعد هذا ولا ارا
 فلا يتبع اوقات اكثر من هذا الاصلاح الفاسد والضرب في الحجة
 الباردة وقد نصحت لكم ولكن لا تجتوبوا الناصحين والحمد لله رب
 العالمين **والصلوة على سيد المرسلين**
 فهاكم اخواني قصتي مع رفيقي تلوثها عليكم بحجرها وبجرها ليقضوا
 منها العجب ويتفقوا في تضاعيف هذه المجاذبات ليقطن
 الامور التي اجل من تقوم مذهب التعليم فلم يكن ذلك غرضي
 ولكن اياك اخي واسمعي يا جاره والتمس في المحصلين قبول مقدي
 عند مطالعة هذه المجاذبات فيما اثرته في المذاهب والعقود
 والتحصيل **وابدعته في الاسامي في التفسير والتبديل واخرعته في المعاني**
في التخييل والتبثيل فلي تحت كل واحد من ذلك غرض صحيح وسر عسير
 دوى البصائر صحيح واياكم ان تغيروا هذا النظام وتزعوا هذه
 المعاني من هذه الكسوف فقد علمتم كيف يزين المعقول بالاسناد
 الى المنقول ليكون القلوب فيها اسرع الى القبول واياكم ان
 تجعلوا المعقول اصلاً والمنقول تابعاً وروياً فان ذلك شنيع
 منفر وقد امركم الله تعالى بترك الشنيع والمجادلة بالاسانيد
 ان يحلفوا الا امر فيه يهلكوا او يهلكوا وتضلوا وتضلوا وماذا تنفع صيتي

Hakkın-hakikatin izleri dahi silinmiş; setler kırılmış; şenâat her yere sirayet etmiş ve şehirlerde eğlence haline gelmiştir. Kimi topluluklar bu Kur'ân'ı mehcûr bırakmış, nebevî ta'lîmleri de “dağılmış zerrecikler” [Furkân, 25/23] haline getirmişlerdir. Bütün bunlar, cahillerin fuzûlîliklerinden ve dine yardım etmede âriflerin derecesine ulaşma iddialarından kaynaklanıyor. “Ancak çoğu kişi, bilgisizce arzu ve hevesleriyle saptırırlar. Şüphe yok ki, Rabbin haddi aşanları en iyi bilendir.”⁸⁹

“el-Kıstâsü'l-Müstakîm”

adlı eser burada bitti.

Evvel-Âhir, Zâhir-Bâtın

olan Allah'a hamd olsun!

Efendimiz Hz. Muhammed

ve O'nun âl ve ashâbına

salât ve selâm

olsun!

وقد اندرس الحق والكسر الشق وانثرت الشاعة وطارت
 في الاقطار وصارت ضحكة في الامصار فان قوماً اتخذوا هذا العرف
 مهجوراً وجعلوا العقائد النبوية هباءً منثوراً وكل ذلك ثم قصور
 الجاهلين ودعواهم في نصرة الدين منصف العارفين وان كثيراً
 ليضلوا بهوائهم بغير علم ان ربك هو اعلم بالملتدين ثم **كتاب**
 القسطاس المستقيم رحم الله من نظر في هذا الكتاب بتقيد أو تساهل
 لان طريق العدل والعصب احسن نظراً وفل فيه فان
 فيه كلمات دقيقة لا يدرك بغير تأمل تام
 مع وقفة النظر

NOTLAR

- 1 Bu eserde “mîzân” ifadesi, akıl yürütme, bilgileri ölçme aracı ve en önemlisi ‘kıyas’ anlamında kullanılır. Müellif, bilinçli bir şekilde ‘kıyas’ kelimesini kullanmaktan kaçınır. Biz de bu sebeple, “mîzân” ifadesini olduğu gibi bırakarak çevirmedik. Ancak yer yer, parantez içerisinde ifadenin tekâbul ettiği karşılığı belirttik. (Çev.)
- 2 Ehl-i ta’lîm için giriş kısmına bakınız.
- 3 Firavun’a karşı mücadelesinde Hz. Musa’ya muzâhir olacak mucizeye (parlayan el) işaret olmalıdır. (Çev.)
- 4 Nahl, 16/125.
- 5 Bakara, 2/285.
- 6 Bakara, 2/285.
- 7 Bakara, 2/285.
- 8 İsrâ, 17/35; Şuarâ, 26/182.
- 9 Rahmân, 55/1-9.
- 10 Hadîd, 57/25.
- 11 Mantık ilminde muallim-i evvel Aristoteles, muallim-i sâni ise Fârâbî olarak kabul edilir. (Çev.)
- 12 “Hissî”: duyusal. Yani havass-ı hamseye/beş duyuya dayalı. Burada spesifik olarak gözlem kastediliyor. (Çev.)
- 13 Sözlükte “bir işin veya olayın sonucunu tahmin etme, ölçüp biçme; doğruluğundan emin olmadığı beyanlarda bulunma; hızlı ilerleyiş, çabuk kavrayış” gibi anlamlara gelen hads (Fr. intuition), mantık ve felsefe literatüründe sezgisel bir tarzda işleyen zihin faaliyetini, buna bağlı olarak elde edilen bilgi türünü ifade eder ve en yaygın biçimiyle “zihnin, birlikte meydana gelmeleri sebebiyle ilkelerden (mebâdî) sonuçlara (metâlib) vasıtasız olarak hızla intikal etmesi” diye tarif edilir (*et-Ta’rîfât*, “hads” md; Tehânevî, I, 300-301).
- 14 “Sanca” (سِنَجَة, صِنَجَة) tartılacak nesnenin ağırlığını ölçmek için terazinin öbür kefesine konan ağırlığa/kütleyle denir, ki eskiden “çeki taşı” denirdi. Okka, batman, kırat, dirhem vs. farklı ağırlıklara tekabül eden *çekiler*dir. *Kâmûsu’l-Muhît Tercümesi*’nde şöyle denir: “سِنَجَةُ الْمِيزَان [sencetu’l-mîzân] (sîn’in fethiyle) Çeki taşına denir ki terazi kefesine mikdâr-ı mevzûnâtı bilmek için vaz’ olunur. Gerçi ona صِنَجَةٌ [sancet] dahi denir, lâkin sîn lügati ondan efsaktır. Ma’lûm ola ki ona Fârisîde dahi sence derler, tartmak ma’nâsına olan sencîden kelimesinden me’hûzdur, yâhûd senge mu’arrebidir. Pes vech-i mezkûr üzere terazinin kefesine vaz’ olunan dirhem ve okka ve batmân makûlesinin mecmû’una ıtlâk olunur.” (Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûsu’l-Basît fî Tercemeti’l-Kâmûsi’l-Muhît. Kâmûsu’l-Muhît Tercümesi*. Haz. Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013, c.1, s.996). (Çev.)
- 15 “Miskâl”, *Kâmûs Tercümesi*’nde şöyle tanımlanmıştır: “الْمِثْقَالُ [el-miskâl] (مِثْرَابٌ [mihrâb] vezninde) Bir şeyin kendi mislinden vezn ve mîzânına

denir ki murâd onun ağırlığında olan nesnedir, meselâ bir miskâl gümüş ki bir dînâr ağırlığından olan gümüş demektir; yukâlu: مِثْقَالُ الشَّيْءِ أَي مِيزَانُهُ مِنْ مِثْلِهِ fe-kavluhu ta'âlâ: أَي زَنَهُ ذَرَّةٌ (مِثْقَالُ ذَرَّةٍ) Cem'i مِثْقَالٌ [mesâkil]dir. Ve مِثْقَالُ الذَّهَبِ [miskâlu'z-zeheb] ki bir dirhem ve bir dirhemnin subu'u olacaktır, "مَكُونٌ" mâddesinde tafsîl olundu." *Kamusu'l-Muhîr Tercümesi*, "Miskâl" c.5, s.4376. Ayrıca bkz. "Mekkûk" maddesi, s.4293. (Çev.)

- 16 Lafzen "bakla". (Çev.)
- 17 Mîzân-ı Te'âdül (Yüklemli/İktirânî Kıyas): Buna Adalet-Müsavat Ölçüsü de denir. Gazzâlî, mîzân-ı te'âdül klasik mantıktaki yüklemli kıyasın karşılığı, mîzân-ı teadülün üç şeklini de yüklemli kıyasın üç şeklinin karşılığı olarak ele almaktadır. Şöyle ki, mîzân-ı te'âdülün üç şekli olan;
  - a- Mîzân-ı ekber; yüklemli kıyasın birinci şeklinin,
  - b- Mîzân-ı evsat; yüklemli kıyasın ikinci şeklinin,
  - c- Mîzân-ı asgar; yüklemli kıyasın üçüncü şeklinin karşılığıdır. (Çev.)
- 18 Bu isimlendirme klasik mantıkta bitişik şartlı kıyasa karşılık gelmektedir. Bu kıyas şeklinin öncüllerinden biri bitişik şartlı diğeri ise yüklemli önermeden oluşur. (Çev.)
- 19 Gazzâlî, bu ifadeyi ayrıık şartlı kıyaslar için kullanmaktadır. Bu kıyas, büyük öncülü ayrıık şartlı önermeden oluşan kıyastır. Bkz. Refik Acem, *el-Mantık inde'l Gazzâlî*, Beyrut 1989, s. 159-160. (Çev.)
- 20 Buradaki "ta'rîf", "tanım, hadd" anlamında bir terim olmayıp sadece masdar olarak "bilgi verme, ma'rifet sağlama" anlamındadır. (Çev.)
- 21 Tâhâ, 20/114.
- 22 Bakara 2/258.
- 23 Bakara, 2/258.
- 24 Müellif ileriki sayfalarda terimlerini Kur'an'dan bizzat seçtiğini belirtiyor. Öncül yerine "asıl" ifadesini seçmiş. Biz de ifadeyi olduğu gibi bırakarak yer yer, parantez içerisinde tekâbül ettiği karşılığı belirttik. (Çev.)
- 25 Yazmadaki metin şöyle çevrilebilir: "Çünkü mîzân onun miktarını bildirmişse bu onun altın olması nedeniyle değil, belki miktara sahip olması nedeniyle-dir." (Çev.)
- 26 "Bütün parçadan büyüktür"; "2+2=4"; vb. haber, duyu veya müşâhedeye ihtiyaç duymadan bilinen, doğruluğu tartışılmaz önermelere "evveliyât" denir. (Çev.)
- 27 Bu, gramatik olarak değil, mana itibarıyla böyledir. Mevşûf ise "Bu" lafzıdır (veya onun işaret ettiği dış dünyadaki mücessem hayvandır). Çünkü ma'nen her mübtedâ mevşûf ve her haber de sıfattır. (Çev.)
- 28 Tercümeyle esas alınan metinde (الأول), ancak doğrusu (الأولي) olsa gerektir. (Çev.)
- 29 En'âm, 6/83.
- 30 En'âm, 6/76.
- 31 Mâide, 5/18.
- 32 Mâide, 5/18.
- 33 Cumâ, 62/6-7.

- 34 Felsefecilere göre “ma’lûl”: Başka bir şey’den -kendi başına ya da bir diğer şeyin eklenmesiyle- sudûr eden şey’dir. (Muhakkik)
- 35 Mantıkçılara göre “araz”: Başka bir şey sayesinde ayakta duran şey’dir. Beyazlık, uzunluk, kısalık vb. şeyler gibi. (Muhakkik)
- 36 En’âm, 6/91.
- 37 En’âm, 6/91.
- 38 Söz gelimi, ‘tek şey’: insan; ‘iki nitelik’: canlı ve cisim olsun. “İnsan, canlı ve cisimdir” önermesinden hareketle “Bazı cisimler, canlıdır” veya “Bazı canlılar, cisimdir” gibi sonuçlar elde etmek. (Çev.)
- 39 En’âm, 6/78.
- 40 Telâzum: İki şeyin karşılıklı olarak birbirini gerektirmesidir. (Muhakkikin notu). Mîzân-ı telâzum kavramı klasik mantıktaki bitişik şartlı kıyasların karşılığı olarak kullanılmaktadır. (Çev.)
- 41 Enbiyâ, 21/22.
- 42 İsrâ, 17/42.
- 43 Enbiyâ, 21/99.
- 44 Bu mîzân, şekil olarak telâzum mîzânının tam tersidir. Kelâmcılar buna “sebr ve taksîm”, mantıkçılar da ayırık/munfasıl şartlı demektedirler. (Muhakkikin notu)
- 45 “Münhasır”: Önergelerdeki vasıfların sayısının biliniyor olmasıdır. “Zeyd, ya uyuyandır ya da uyanıktır” gibi. Zeyd, bu vasıfların birinden halî olamaz. Münteşir ise; vasıfların sayısının bilinmemesidir. “Zeyd ya ayaktaadır ya da oturandır” gibi. Zeyd bu iki vasfın dışında da bir durumda olabilir. Mesela rûkûda, secde de veya uzanmış olabilir. (Muhakkikin notu)
- 46 Enbiyâ, 21/22.
- 47 Bkz. *Cevâhiru'l-Kur’ân*, sayfa 40. (Muhakkikin notu)
- 48 Kâf, 50/22.
- 49 Hicr Sûresi’nin 18. âyetine atıf yapılmaktadır.
- 50 “fe ‘ale’l-habîri sekatte” bir Arap deyimidir. Türkçedeki karşılığı: “İyi olacak hastanın doktor ayağına gelir” atasözü veya “Tam da işin adamına denk geldin” deymi olabilir. (Çev.)
- 51 Dâmegân: Rey ve Nişapur arasında yer alan bir kenttir. (Muhakkik).
- 52 Sebe’ Sûresi’nin 3. âyetine atıf yapılmaktadır. (Çev.)
- 53 Bîcû neşrinde: “Bana şeytanın mîzânını ve ehl-i ta’lîmin bu mîzânla nasıl ölçtüğünü...” Bu ilave yazmada ya da Şelhat’ın tahkikinde bulunmamaktadır. Sonraki bölümün başlık kısmında ise durum tam tersidir, aynı ifade yazmada ve Şelhat neşrinde varken Bîcû neşrinde yer almamaktadır.
- 54 Hacc, 22/52.
- 55 En’âm, 6/78.
- 56 Yani “İnsan, canlıdır, cisimdir” önermesinden “Bazı cisimler canlıdır” veya “Bazı canlılar cisimdir” şeklinde tikel ve doğru sonuçlar zorunlu olarak doğarken, “Bütün cisimler canlıdır” veya “Bütün canlılar cisimdir” şeklinde tümel sonuçlar yanlış veya zorunlu olmayan neticelerdir. Bkz. Dördüncü Bölüm. (Çev.)

- 57 **Nakîz/Çelişki:** Aralarında konu, yüklem, zaman, mekân, izâfet, güç, fiil, parça, bütün ve şart birliği bulunan, özü gereği biri doğru, diğeri yanlış olan iki önermenin olumluluk-olumsuzluk farkıdır. “Bütün canlılar insandır; Hiçbir canlı insan değildir” gibi. **Aks/Döndürme** ise: Bir önermenin olumluluğu ya da olumsuzluğu, doğruluğu ya da yanlışlığı, olduğu gibi bırakılarak konusunun yükleme, yüklemnin de konuya dönüştürülmesidir. “Bütün canlılar insandır; Bütün insanlar canlıdır” gibi. (Çev.)
- 58 A’râf, 7/12.
- 59 Sâd, 38/76.
- 60 Nûr, 24/39.
- 61 Yed-i beyzâ/Beyaz el: Mârufla başlamayı; Yed-i Hadrâ/Yeşil el: Mârufla denkliği; Yed-i sevdâ/Siyah el ise: Mârufla minnet etmeyi ifade eder. (Muhakkik)
- 62 Bir Arap atasözüdür. Orijinali şöyledir: “Beneyte kasran ve hedemte mısran”. Türkçe’de “Kaş yaparken göz çıkarmak” veya metindeki yed-i beyzâ metaforundan hareketle, yolunda giden bir durumu berbat etmek anlamında kullanılan “Bir çuval inciri berbat etmek” deyimlerine tekabül edebilir. (Çev.)
- 63 A’râf, 7/201.
- 64 Hadîd 57/25.
- 65 Hûd 11/118.
- 66 Hadîd 57/25.
- 67 Bu âyet birinci bölümün başında geçmişti: **Rabbinin yoluna** (İslâm’a) **hikmetle ve [2a] güzel öğütlerle davet et! Onlarla en güzeliyle mücadele et!** (Nahl 16/125) (Çev.)
- 68 Âl-i İmrân, 3/7.
- 69 Ebu’l-Hasan el-Eş’arî’ye mensup bir kelâm fırkası olup, görüşlerinde Mu‘tezi-le’ye muhalefet ederler.
- 70 Vâsıl b. Âtâ’nın başında olduğu bir grupla Hasan el-Basrî’nin ders halkasından ayrılan ve kaderi inkâr eden bir kelâm fırkasıdır. Bazı akidevî konularda ehl-i sünnete muhalefet ederler. (Muhakkik)
- 71 Buhârî, “İ’tisâm”, 21.
- 72 Nisâ, 4/83.
- 73 Âl-i İmrân, 3/7. Âyete telmihtir. “...Kalplerinde bir eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onun olmadık yorumlarını yapmak için müteşabih âyetlerinin ardına düşerler...” (Çev.)
- 74 En’âm, 6/25; İsrâ, 21/46; Kehf, 18/57.
- 75 Gerçeği kavrayan, hakka-hakikate teslim olan, kişisel zaaf ve beklentiler sebebiyle görmezlikten gelmeyen kişiler. (Çev.)
- 76 Mü’min, 40/35 ve 56.
- 77 Bakara 2/269. âyetine atıf. Belagatte buna “iktibas sanatı” denir. (Çev.)
- 78 En’âm, 6/59.
- 79 Lokman, 31/11.
- 80 Bîcû ve Şelhat neşirlerinde bulunmayan bu beyit, incelediğimiz yazma nüshalardan Carullah Efendi 1428 dışındaki tüm nüshalarda bulunur. Bkz Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa 1026, vr. 30b:2; Ayasofya 1816, vr.

108a:25; Esad Efendi 1718, vr. 56a:9; Hekimoğlu 846, vr. 55a:3. Her bir yazmada farklı biçimde kaydedilen beytin yukarda verdiğimiz şekli, anlatım biçimine ve içeriğine uygunluk bakımından doğru olduğunu düşündüğümüz şekildir. Başka bir şekli şöyledir:

از ما بشدی بدو شدی اری چه را
این خلعت یار نوت ما را بنما

Bizden çıkıp gittin ve onunla (onun nezdinde) bala dönüştün neden?
Senin yeni sevgilinin sana vermiş olduğu hilatı bize de göster.

Bir başkasında ikinci mısra şu şekildedir:

این خلعت ما و تو، تو ما را بنما

Bu benim ve senin hilatını sen bize göster.

- 81 Hil'at: Şahların sevdiği kişilere ya da vezir gibi bürokratlara taltif amacıylaediye olarak verdiği kaffana denir. Ama burada mecâzi anlamda kullanılmıştır. Sevgilinin gittiği yerde (şahıs nezdinde) kazandığı itibar, makam ve mevkiden kinayedir. (Çev.)
- 82 "Aslah" prensibi, Mu'tezile ekolünün ısrarla savunduğu konulardan biridir. "Allah'ın kul için en iyi ve faydalı olanı yaratması" anlamına gelir. (Çev.)
- 83 Sözlükte bir şeyi iyi ve güzel görmek anlamına gelen istihsân bir fıkıh usulü terimi olup, müctehidin bir meselede, özel bir delil sebebiyle, o meselenin benzerlerinde verdiği hükümden vazgeçip başka bir çözümü benimsemesi; ya da iki farklı kıyas imkânı bulunduğu anda, ilk bakışta dikkat çekmeyen kıyası (hafî), -illet birliği açısından daha güçlü bulunduğu için- celi kıyasa tercih etmesidir. (Çev.)
- 84 Buhârî'nin rivâyet ettiği hadisın bir kısmı. Buhârî, "Tefsir" (Hacc), 1, r. 4741; Müslim, "İmân", r. 222.
- 85 Hem Bîcû neşrinde hem de yazmada bu şekildedir; ancak bu müstensih hatası değilse bile müellifin kaleminin zühulü eseri olmalıdır. Nitekim paragrafın sonundan da açıkça anlaşılacağı üzere, kastedilen "ispat" değil, "iptal"dir. Şelhat neşri "iptal"i tercih etmiş ve ilgili dipnotta, elindeki nüshaların ikisinde böyle olduğuna, bir üçüncü nüshada ise "ispat" olduğuna işaret edilmiştir.
- 86 Bu ve sonraki birkaç diyalogda Hz. Musa ile "salih kul" arasında geçen diyaloglara atıf yapılıyor. Bkz. İsrâ, 17/6-69. Belâgat ilminde buna "iktibas sanatı" denir. (Çev.)
- 87 "Demir sıcakken dövülür" atasözüne atıf. (Çev.)
- 88 Arâf, 7/79. âyetine atıf. Hz. Sâlih'in kavmine söylediğini söylüyor. (Çev.)
- 89 Burada, En'âm Sûresi 119. âyetin kısımları iktibas edilmiş, ancak hem Bîcû neşrinde hem de yazmada âyetin son kelimesi (هُوَ أَعْلَمُ بِالْمُعْتَدِينَ) şekline sokulmuş. Oysa âyetin sonu (هُوَ أَعْلَمُ بِالْمُعْتَدِينَ) şeklindedir. Nüshalardaki yazım bariz bir müstensih hatasıdır. Çünkü anlam olarak da âyetin lafzı buraya daha uygun. Şelhat neşrinde ise âyetin metni doğru yazılmış, dipnotta da diğer nüshalardaki (بِالْمُعْتَدِينَ) ifadesinin hata olması gerektiği belirtilmiştir. (Çev.)

el-Kıstâsü'l-Müstakim'in Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi No. 127'de kayıtlı bulunan ve Gazzâlî'nin vefatından 38 sene sonra 544/1149 yılında Nişabur Nizâmiye Medresesinde yazılan yazma nüshasının başı ve sonundan görüntüler.

صلوات الله عليه حيث جاح جسمه فعال الى الذي يحيى ويميت فلما ارى ان ذلك
لا يناسبه وليس حسنا عنده حتى قال ايها احمى واميت عبد الله الى الموفق
لطبعه والموفق الى فهمه فعال ان الله تعالى بالسم من المشرق فان تمام المعرب
مستلزم كفى ولم يكن كليل صلوات الله عليه ظهر اللجاج في محسن عجزه عما
الموتى اذ علم ان ذلك معشر عليه فهمه فانه يظن ان القتل امانة وحيثه ومحسن ذلك
لا يلزم فرجة ولا يناسب جده في البصرة ودرجة ولم يكن مقصدا كليل افاده
بل احتاوه والمعدة بالعدا الموافق اجماع واللجاج بل اهاق الى الموافق
افنا وهذه وقائق لا يدرك الانوار المعلم المعنفس واسرار عالم المنوه فلذلك
حرروا المفضل اذ جرموا شرمه العلم فقال فاسا اذا اسعوزت
شبههم واستوهنت ليلهم فماذا تن معرفتك قلت ايتها العسطاس
المستقيم لمطهر الحقها واطلها ومضيها واطلها انتا عالمه على قتلها
من الامار المنزل على اثنان نبيه الصادق حسناك ورواها العسطاس المستقيم
فقال وما العسطاس المستقيم قلت على الحوار الى كنهه الى انزلها
الله تعالى في كتابه وعلم السماء الورى بها من علم فرسل الله وورى عمران الله فقد
اهدى ومر عبد عنها الى الراى والقناس بعد فضل وتربى فقال
اس المبرانج العران ومهل هذا الملافك وبتان قلت المسمع قواه
علاج شوره الوحى الوحى علم العران على الانسان على الانسان الى ان قال

ش

بسم الله الرحمن الرحيم
 احمده تعالى اولا واصلي على رسول المصطفى ثانيا واقول احوالي مثل فلك
 من غير نبي سمحه لاحدته شئ من شأري بعد اسقيني ريق رفقا اهل العلم
 وغافضني بالسوا والاحوال حافضة من محبتي باليد البيضاء والحجة الغراء وقال
 اراك تدعي كمال المعرفة بباي ميزان يدرك جمعها المعرفة انهم ان الرأى والقناس
 وذلك وغاية التعارض والالتباس ولا حلة تار الخلاف من الناس ام مهران
 المعلم بلونك اساع الامام المعلم وما اراك محروص على طلبه فقلت اما
 مهران الرأى والقناس فحاش بلسان اعظم به مدلك مهران الشيطان ومن زعم
 من اصحابي ان ذلك مهران المعرفة فاسأل الله على ان يكفي شره عن الدنيا فانه للدين
 صدق جاهل وماو شره وعياقل ولو رزق سحابة اهل العلم لتعلم اولا ابدال
 من القرآن حيث ذاك على ادع الى شيل برك الحكمة والموعظة الحسنة وجاهل
 بالحي احيى وعلم ان المدعو الى الله الحكمة فقم والموعظة فقم وبالمجادلة فقم
 وان الحكمة ان غدي بها اهل الموعظة اضربهم كما ضرب بالطفل الرضيع المعذبة
 لحم الطير وان المجادلة ان سعلت مع اهل الحكمة اشاروا عنها كما شتم طبع الطير
 الفقيه من الارضاع لدى الاربعة وان من سعل الحكمة مع اهل الحكمة الى الطريق
 الى حيث لا يعلم العز كان كمن غدي البديوي خبير البر ومولم بالف الا التمر
 او المدي بالمر ومولم بالف الا التمر ولسه كاس له اسوه حسنة في ارمهم الخليل

كتاب
الجام العوام عن علم الكلام
لصفي امام الامم محمد بن اسماعيل
الغزالي قدس الله روحه

اللَّهُمَّ إِنِّي سَأَلْتُكَ مَا ضَمَّنَ بِهِ الْعَرْشُ مِنْ جَلَالِكَ أَنْ تُسْبَلَ
عَلَيَّ مِنْ سُرَادِقَاتِ مَجْدِكَ شَيْئًا وَأَنْ تُجْعَلَ حِوَالِي مِنْ حِفْظِكَ
سُورًا وَلَا تُؤْتِنِي أَحَدًا غَيْرَكَ وَأَصْرِفْ عَنِّي شَرَّ خَلْقِكَ وَأَشْغَلْ
أَعْدَائِي عَنِّي بِأَنْفُسِهِمْ بِخَوْفِ جَلَالِ جَمَالِكَ كُلِّ نَهَاءٍ سَنَاءٍ ضِيَاءٍ
نُورٍ وَجْهِكَ يَا اللَّهُ يَا اللَّهُ يَا كَافِي كُلِّ شَيْءٍ الْغَنَى شَرَّ كُلِّ شَيْءٍ وَلَا
تَسْأَلْنِي عَنْ شَيْءٍ يَا مَنْ لَا يَنَامُ وَلَا يَمُوتُ وَلَا يَقُولُ احْفَظْنِي عَنْ نِيَامٍ
وَيَمُوتٍ وَيَقُولُ وَاجْعَلْنِي مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَلَامًا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَلَامًا
رَحِمَكَ اللَّهُ الرَّاحِمِينَ

تعالى بترك السنيع والمجادلة بالاحسن فاما ان يخالفوا الامم يهلكوا
 ويهلكوا وتضلوا وتضلوا وماذا اسفع وصيتي ومداد ريش الحن وانكسر
 البعث وانقش - الشياخة وطارت في الافطار وصارت في الحكمة في الامصار
 فان قوما اخذوا هذا القرآن مهجورا وجعلوا التعليمات النبوية هباء
 منثورا وكل ذلك فضول الحاميه ودعواهم في قصه البر من نص الحادفين
 ولن كبر البطلون بامورهم بعيد علم وان ربك هو اعلم بالمقصد من ٥

بهم كثر العظام المسقمة والحديد في العالمين ١٤
 في المدرسه الطامعه مسانور عمره الله يوم الاجد
 السادس والعشرون من شهر ربيع الاول سنة اربع واربعمائة

عن النبي صلى الله عليه وسلم انه قال ما رايت كاليوم في الخير والشر قط
 رايت القبر فلم ارمظر قط افطع منه اوحى الي انكم تفتنون في القبور
 مثل او قريب من فسة الرجال يا ايهاكم ملكا زوي سلا ما تقول في هذا الرجل
 اما المؤمن او الموقن فهو هذا محمد رسول الله جانا بالبيئات فامنا وابتعنا
 فقال له ثم صالحا كذا تعلم انك مؤمن او موقن واما الطافق او المتراب
 فهو هاهنا ادرى سمعت الناس يقولون شيئا فعلته فقال له لا ادرى ما
 تليت فيضرب بطرقه يسمع صوته من يلية غير التقلين حديث صحيح

DİZİN

A

- Abbâsî 40
Adalet-Müsâvât 21
amûdu'l-mîzân 37, 104
Arapça 40
Aristoteles 12, 39, 185
asıl 37, 54, 68, 70, 84, 102, 168, 172,
180, 186
aslah 35, 162, 164, 166
avam 29, 34, 35, 134, 140, 144, 152,
156, 178
ayrık şartlı kıyas 37

B

- Bağdat 11
bâtıl 28, 31
Bâtınî 13
bâtinîler 31
Beytül-Hikme 40
birinci nemat 37
birinci öncül 23, 26, 30, 36, 38, 90,
104
Bitişik Şartlı Kıyas 26
burhân 23, 68
Burhân 20
büyük öncül 27

C

- Cafer es-Sâdık 14
Cebrâil 20, 28, 29, 33, 39, 50, 56,
128, 130
cedel 19, 34, 138, 140, 144, 152
Cürcan 11
Cüveynî 11

D

- davet 11, 19, 34, 46, 50, 140, 152,
156, 158, 160, 188
Da'vet-i Cedide Bâtınîleri 13
demir 28, 35, 118, 120, 144

E

- Ebû Hâmid er-Râzkânî 11
Ebu'l-Hasan el-Belensî 11
Ebu'l-Hüseyn el-Mervezî 11
Ebû Nasr el-İsmâîlî 11
Ebû Sehl el-Mervezî 11
Ebû Yusuf en-Nessâc 11
Ehl-i avam 35, 156
Ehl-i Beyt 13
ehl-i cedel 34, 144, 152
Ehl-i cedel 152, 156
ehl-i fücûr 20
ehl-i havas 154, 156, 158
Ehl-i havas 35
ehl-i ta'lim 18, 38
Ehl-i ta'lim 31
esas 14, 15, 16

F

- fâil 36, 72, 168
fakîh 38, 90, 98
Farsça 15, 40
felsefe 11, 14
fıkıh 12, 27, 132, 174
Fıkıh 134
fitne 29, 34, 138, 152, 188
fizik 11, 12

G

- Gazzâlî 11, 12, 13, 14, 15, 18, 20, 21,
22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31,
33, 34, 35, 36, 37, 38
Grekçe 40

H

- Hadîd 19, 29, 34, 48, 185, 188
hâdis 24, 70, 96, 172, 176
hakikat 14, 31, 64, 112, 156
Harun Reşid 40
Hasan Sabbâh 13

Haşşâşiyye 13
 havas 15, 29, 34
 hidayet 19, 25, 34, 48
 hikmet 19, 34, 154, 156
 hilâfet 14
 his 24, 25, 62, 82, 104, 106, 132
 hukuk 11
 Hz. Ali 13, 33, 130, 132
 Hz. Hüseyin 13
 Hz. İbrahim 19, 20, 22, 28, 30, 46,
 56, 60, 62, 64, 68, 74, 76, 80, 98,
 110, 112, 122
 Hz. İsa 20, 39, 98
 Hz. Muhammed 8, 13, 20, 25, 28, 33,
 38, 56, 98, 124, 126, 132
 Hz Musa 20

İ

İbn Arabî 16
 ikinci nazım 23
 ikinci nemat 37
 ikinci öncül 23, 24, 26, 30, 33, 104
 imâm 13, 33, 44, 50, 124, 126, 128,
 130, 136, 146, 150, 156, 158, 160
 imâmet 33, 128, 130
 İmâmü'l-Haremeyn 11
 İran 11
 ircâ 26
 İsmâiliyye 13
 istihsân 35, 162, 189

K

kefe 37, 52, 54, 60, 100, 102, 104,
 118, 120
 kelâm 11, 12, 27, 188
 kesret 31, 112
 klasik 21, 26, 38, 40, 80, 186, 187
 Kur'ân 12, 14, 19, 20, 22, 23, 24, 27,
 28, 29, 33, 35, 36, 39, 44, 48, 50,
 56, 58, 60, 62, 74, 78, 82, 84, 92,
 98, 104, 106, 108, 122, 124, 126,
 130, 132, 134, 138, 142, 152, 154,
 156, 158, 160, 162, 166, 178, 180,

182, 186, 187

L

Latince 40

M

mahkûm 38, 100
 mahkûmun aleyh 37
 Mahmud Bîcû 14
 mantuk 11, 12, 23, 185
 Ma'rifet 18, 58
 mâsum 14, 18
 Melâhide 13
 melekût 29, 104, 106
 Me'mun 40
 metafizik 11, 12
 mevâzinü'l akliyyât 28
 mevsûf 23, 64, 66, 102, 104, 186
 mîzân 15, 19, 20, 21, 23, 25, 26, 28,
 29, 30, 32, 34, 35, 37, 44, 48, 50,
 54, 56, 58, 60, 74, 76, 80, 82, 86,
 88, 90, 92, 98, 102, 104, 108, 110,
 114, 120, 134, 138, 144, 152, 156,
 162, 166, 185, 186, 187
 Mîzân-ı Asgar 7, 25, 82
 mîzân-ı ekber 21, 26, 36, 56, 60, 86,
 166
 Mîzân-ı evsat 26, 74, 82, 86, 186
 mîzân-ı te'âdül 29, 56
 mîzân-ı te'ânüd 20, 27, 29
 mîzân-ı telâzum 20, 27, 29
 Muallim-i evvel 20, 50
 Muallim-i sâlis 20, 50
 Muallim-i sâni 20
 Muhammed el-Bâkır 14
 mukaddem 27, 37, 90, 96
 mukaddime 37
 Mu'tezile 35, 162, 164, 166, 188, 189
 Mücessime 36, 166, 168, 170
 münazara 11, 22
 müşâhede 22, 56, 72, 134
 müteşâbih 29, 154

N

Nemrud 19, 22, 23, 60, 62, 64

Nişabur 11

Nizâmülmülk 11

O

Orta terim 21

Ö

Ölçü 21, 23, 25

P

Pisagor 14

R

Rahmân 19, 29, 44, 48, 185

re'y 18, 19, 35, 44, 46, 48, 54, 114,
116, 160, 162, 166, 176

S

Seb'iyye 13

sebr ve taksîm 27, 187

Selçuklu 11

sûfi 38, 98

Süryanice 40

T

tâat ehli 20

tâlî 27, 37, 90, 96

ta'lim 14, 17, 19, 31, 35, 44, 48, 50,
56, 74, 88, 92, 112, 114, 116, 122,
126, 160, 180, 185

Ta'limiyye 13

te'adül 20, 29, 36, 56, 60, 96, 110,
166

te'ânüd 20, 27, 29, 37, 56, 96, 98, 114

Te'ânüd Ölçüsü 7, 27

telâzum 20, 26, 27, 29, 36, 37, 56, 60,
96, 102, 162, 164, 187

telâzum metodu 27

telâzum ölçüsü 37

temenni 5, 24, 30, 78, 110

tikel 24, 26, 31, 76, 82, 86, 88, 110,
112, 116, 118, 172, 187

Tus 11

tümel 24, 26, 31, 36, 76, 82, 86, 88,
116, 118, 168, 172, 187

U

ulûhiyyet 22

usul 12

usûl-i fıkıh 11

usûl-i hadis 11

Ü

üçüncü nemat 37

V

vahdet 31, 112, 114, 116, 118

vahiy 25, 82

Viktor Şelhat 14

Y

yüklemli kıyas 21, 110

Z

Zeynelâbidîn 13

